नं: ६४-घ

सिद्धान्तकौमुदी व्याख्या

लघुशब्देन्दुशेखरः

पत्राणि १५६
३१२

ल॰श॰शे॰ ॥श्रीमहागणपतये नमः॥ ॥पातंजले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः॥शिवभट्टसुतो धीमान्स
१ तीदेव्यास्तु गर्भजः॥१॥याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात्॥शृंगवेरपुराधीशाद्रामतो ल
ब्धजीविकः॥२॥नत्वा फणीशं नागेशस्तनुतेर्थप्रकाशकम्॥मनोरमोमार्द्धदेहं लघुशब्देंदुशे
खरं॥३॥ग्रंथसमाप्तिप्रत्यूहप्रचारादिप्रतिबंधकदुरितप्रशमाय समुचितकृषित्रयनमस्का
ररूपं मंगलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषंगतो मंगलाय च निबध्नाति॥
मुनित्रयमिति।कारकविभक्तेर्बलवत्त्वाद्द्वितीया॥परिभाव्येति॥तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपराम
र्शकत्वात्स्वाचार्यस्तुतीस्तिरस्कृतेस्सर्वेः।मुनित्रयोक्तीर्विचार्येत्यर्थो वा।परिभावस्तिरस्क्रियेति
कोशात्तिरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थत्वेपि न बाधकम्।धातूनामनेकार्थकत्वात्।अत एव च
परौ भुवोऽवज्ञान इति संगच्छते॥तेन स्वग्रंथस्य प्राचीनग्रंथैरगतार्थत्वासमूलत्वं च ध्वनि
तम्॥भाविनोपि बुध्या विषयीकरणाद्द्वियमिति निर्देशः।सिद्धांतप्रकाशकत्वेनातिदुरूहग्रं
थांतरेभ्यः सिद्धांतज्ञाने जायमानस्य क्लेशरूपस्य संतापस्य शामकत्वेन च कौमुदीसादृश्यं।अने
एउ

=अत्रमूलेचासिद्धांतसाद[illegible]नप्रक्रियासिद्धांतानि[illegible]लित:तेन[illegible]
[illegible]पिनदोष:=२

...नीयेसती
शेषः१

राम
१

न वैयाकरणसिद्धान्ताविषयस्तत्तत्तानं प्रयोजनं तज्जिज्ञासुरधिकारी सादिसूचितम्॥ अइउण्॥
एषां क्रमबोधकत्वेप्यादिरंत्येन सहेतेनेकवाक्यतया वृत्तिपरिच्छेदकत्वेन संज्ञासूत्रत्वं। क्रमस्य संज्ञा
द्वारे वोपयोगात्॥ एकवाक्यताचादिरकारादिरंत्येनेतासदृशेन णकारादिनासहोच्चार्यमाण
आद्यंताक्षिप्तानां संज्ञेतिस्वेोजसिला ईनामप्येतदेकवाक्यतया सुबादिसंज्ञासूत्रत्वं स्वादिविधा
यकत्वंचेतिबोध्यम्॥ एषु संहिताया अविवक्षयानसंहिताकार्यं अनुकरणत्वेन सौत्रत्वाच्चवर्णे
भ्योनविभक्त्युत्पत्तिः कारप्रत्ययोपिन। वाकुलकात्॥ यत्तु पजीव्यविरोधात्संधिर्नतथात्यजादि
संज्ञाग्रहकाले आकुणइत्याईनामनिष्पन्नत्वात्तदप्रवृत्तावविकृतरूपाकारादिषु गृहीतात्ता आदि
पदशक्तिः पश्चाद्दप्रत्याहारेत्तात्तेडपेंद्रइवात्रापि तत्प्रवृत्तौविरुध्येतानहिसंधिकार्यकृतेऽविकृत
रूपप्रत्यवर्णं भवतीतितन्न। पुनरंचपदस्यार्थांतरे शक्त्यग्रहेणतद्विरोधाभावात्। नचसंघोसंदेहः
व्याख्यानतोनिर्णयसंभवात्॥ ननुचतुर्दशसूत्र्यामक्षरसमाम्नायइतिव्यवहारानुपपत्तिराम्नायस
माम्नायशब्दयोर्वेद एवप्रसिद्धेरित्यतआह॥ माहेश्वराणीति॥ महेश्वरादागतानीत्यर्थः। महेश्व

=विकृतरूपेषु गृहे=३ =शिक्षादिरूपेत्यर्थः२ =तथा चाविकृतानामेव संहितात्म...
भावः=३

...तरस्वमिति... =२
=श्रुतिरियं तत्प्रसादलब्धेत्यर्थः=२

ल॰ श॰ शे॰ र प्रसादलब्धानीति फलितं॥ एवं चैव मानुपूर्वीका श्रुतिरेवैषा तत्समाम्नायादासा ... निना लब्धा श्रुतिमूल ... कत्वा
२ दस्यैवं वेदांगत्वं। अत्र प्रमाणं येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्॥ कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तमिति शिक्षावचनं॥ २
लएतत्त्रेण कारविषयाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्या ख्यानतरतीसा दृवाचार्यपदेन महेश्वरः। अनुबन्धाश्च महे
श्वरकृता एवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति। न मङ-ऌनमित्सत्रम कारप्रसारव्यानपरं भाष्यं तु किमदृष्टार्थमेवत
दुच्चारणमुत दृष्टार्थमपीत्येवं विचारपरं। सर्वत्र प्रसा ख्यानमेवं परमेवाऽन्यथा गानामपि पारायणतो धर्म
प्रवृत्तो न तत्र तत्र पाणिनिन्यासप्रसाव्यानस्याप्रसंगतिः स्यात्॥ तदुक्तमिको यणचीति सूत्रे। सामर्थ्ययोगा
न्न हि किंचिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यादिति। किंचिददृष्टादृष्टार्थवत् किंचित्तु ... दृष्टार्थवत्। सर्वथाप्य
नर्थकं न किंचिदिति तदर्थः॥ वृत्तिसूत्रस्यैव वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यमिति भाष्यं येऽनर्थकत्वं बोध्या
र्थराहित्यरूपमिति न निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थकेन तत्र तत्र प्रसारव्यानभाष्यासंगतिः॥ अत एव वृत्तीयमक्षर
समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिरिति भाष्यमुपादायोक्तं हरिणा॥ राम
वृथैव वेदमञ्जुषि... चन्द्रतारकादिवदेवमस्याक्षरसमाम्नायस्यानकस्मिदाधुनिकः कर्तास्त्येवमेव वेदपारं
पर्येणास्मर्यमाणमिति॥ आधुनिकः शरीरी। पुष्पितत्वं तन्मूलकशब्दशास्त्रद्वारेण शब्दप्रयोगेणाचफलि २

=ऽकानुपूर्वीके प्रेवं=२

तत्वं उक्तं चैतच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नंदिकेश्वरकृतकाशिकायां नृत्तावसाने नटराजराजो नना
द ढक्कां नवपंचवारं ॥ उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालं ॥ अत्र सर्वत्र सूत्रेषु
अंत्यं वर्णं चतुर्दशं। धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये इति। धात्वर्थो। धातुः मूलं कः शब्द
शास्त्रप्रवृत्त्यर्थम्। अंतएवानुबंधकरणार्थं च वर्णानामुपदेशाद् इत्युक्तं भाष्ये। अत्र करणशब्दप्रयो
गेणानुबंधानां सादित्वं सूचितम्। तत्करणं चोपदेशाकर्तृकर्तृकमेव प्रसासत्तेः तेन द्यतिरिक्त
स्य सर्वस्यानादित्वं सूचितम्॥ अत्र सनकाद्युद्धरणेच्छया ऽस्य ब्रह्मोपदेशत्वमपि सूचितं। तच्च
श्रुतित्वाभावेन संगच्छते। श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्युक्तेः। उक्तं त्र आकरतोऽशाकटायनो
पि इदमुक्तं छंदोवर्णाः समनुक्रांतं यथाचार्योक्तं चतुर्ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिं
द्राय इंद्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः तं खल्विमम् अक्षरसमाम्नायमित्याच
क्षते न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद् ब्रह्मराशिरिति। ब्रह्मप्रतिपादको वर्णराशिरित्यर्थः। तत्वं च नंदिकेश्व
रकृतकाशिकायां स्पष्टमेतदेव। वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्य इति भाष्ये उक्तम्।

ल॰शा॰शे॰ पाणिनेर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिफलको यः समवायो वर्णानां क्रमेणानिवेशस्तदर्थ इति तदर्थः। स चाणादि
२ प्रत्याहारद्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः। एवं चायमुपदेशः पाणिनेरन्यकृत इति स्पष्टमेवोक्तं। मंत्रोपदेशवदिति व
चात्रोपदेशपदप्रयोगोऽ तएवास्य ज्ञाने सर्ववेदपारायणजं पुण्यं फलमिति भाष्ये उक्तं। व्याकरण
मुपक्रम्य वेदानां वेद इति छांदोग्यश्रुतिरप्येतत्परैवेति दिक्। तत्प्रयोजनमाह। संज्ञार्थानीति। एतच्चोप
पादितं। संज्ञाप्रणयनं च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति बोध्यम्॥ संज्ञार्थत्वोपपत्तये आह एषामिति।
अकारस्येति इति न प्रत्याहारसिद्धिः अनंतस्याप्युक्तिः इदं तु व्याप्यस्य सूत्रस्यैकैयटानुरोधेन। परे त्वस्या
नुनासिकत्वेऽतो नेति सूत्रे पाणिनिर्लकारं नोच्चारयेत्। प्रत्याहारेऽपि वर्णिर्वीहात॥ किंचास्येत्संज्ञकत्वेय
एचघटितसूत्रेषु बहुषु अर्द्धमात्रालाघवानुरोधेन यप्रत्याहारे लोवव्यवहरेत्॥ किंचानुबंधानामच्
प्रत्याहारे ग्रहणाभावे औचारादप्रधानत्वाच्चोपस्यवत्त्वतरइति भाष्योक्तस्यत्त्वनीयहेतोरव्यापक
त्वापत्तिः तवलोपस्य बलवत्त्वेपिह प्रत्याहारसिद्धेः प्राग्व्यवदार्थे निष्पत्त्यभावे नोपदेशजित्स्यवा राम
क्यार्थाभावेन लणोस कार[redacted]स्येत्संज्ञालोपयोरभावे न प्रत्याहारेषु जातिग्रहणपक्षस्यैव भाष्यकृ २

नासिक्यांतितत्वेनहल्प्रत्याहारेलणिसकारप्रवेशोमामींसांस्त्विहसत्रानुनासिकपक्षेनुस्वारापत्तिर्दुर्वारा।
[redacted] सोस्त्रीत्यादौसुत्वोपाद्यापत्तिश्च। अतएवप्रत्याहारेऽनुबंधानांकथमज्ग्रहतोषुनेसनेन
प्रत्याहारेवर्तीसमाम्नाये। यएतेऽक्षुअज्बोधकसूत्रेषुप्रत्याहारार्थाअनुबंधाः क्रियंतेतेषामज्ग्रह
णेनग्रहणंकस्मान्नस्यर्थकेनाचप्रत्याहारेशंकाकृतानहल्प्रत्याहारे। भाष्येचादूउणित्यादिसूत्रेचतु
र्दशयोपादानेनैवास्यप्रवृत्तिर्दर्शिता। तत्रप्राधान्यंप्रत्याहारेषुग्रहणार्थत्वरूपम्। हल्षुचतथोपदेशात्तेषां
अक्षुतुस्वराणामेवतथोपदेशइतिप्राधान्यात्तेषामेवसंज्ञित्वमितिभाष्येस्पष्टम्। नचहशादिप्रत्याहा
रेटग्रहणस्यापत्तिरितिवाच्यं। हकारादिषुपुनःपुनरकारोच्चारणेनउच्चारणार्थवर्णरहित
हल्तंतपू[redacted] घटितप्रत्याहारेग्रहणाभावस्यवक्तुं शक्यत्वात्। नद्विविधप्रयोगाणामनभिधाना
स्या च्च। तस्मादनुनासिकत्वमप्रामाणिकं। उरण्रपरइसूत्रेलग्रहणंकर्त्तव्यमेवऋलवर्णयोःसावर्ण्य
तो २ वदिसाहुः। ननुहयेत्याद्यवकाशचरणेनतस्यहल्त्वप्रसंगोतआह। हकारादिष्विति॥ नपुनरेतरेण
चव्यंजनस्योच्चारणमपिभवतीत्युच्चैरुक्तानइतिसूत्रस्यभाष्यात्॥ एषाव्याचार्यस्यशैलीलक्ष्यते
यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषुउपदिशतिअचोऽक्षुहलोहल्षुइतिप्रत्याहारेऽनुबंधानामित्यत्र

ल०श०शे०
४

भाष्याद्येति भावः॥ स्यादेतत्॥ नविमेत्वावित्यादेः सार्थक्याय हलंत्यमित्यस्योपदेशेंत्यं हलिति इत्यर्थो वश्य
कस्तेन हलंत्यमादिरंत्येनेत्यनयोः परस्परापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयाद्भकारेत्संज्ञामबोधयित्वा हलामित्संज्ञा
बोधनं पाणिनेरयुक्तम्॥ न च हयवरेत्सादेराशाषसरित्यं तत्समुदायमुद्दिश्य हलित्यनेन हल्संज्ञापि
विधेयेति वाच्यम्॥ दशसूत्रावृत्तौ गौरवात्॥ ननूपदेशेऽद्दंत्यं। अच्। अनुनासिक इति सूत्रत्रयमस्तु
अजित्यनेन सार्थे। तृतीयेऽजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादच्येदिद्भवेति तर्ह्यऽनुनासिक एवेति नियमाश्रय
णात्तदंशे प्रवृत्तौ न दोषो योगविभागसामर्थ्याद्व्यानंतरस्येति न्यायं बाधित्वा व्यवहितस्यापि तेन नियमः
मिदचोंत्यादिति ज्ञापकाच्चानेन विपरीतनियमः। एवं च हल्ग्रहणमपि व्यर्थमन्योन्याश्रयश्च न। न च पाणि
निसूत्रभेदपारायणादावदृष्टहानिः। तथा च तत्र तत्र भाष्यमपाणिनीयं तु भवतीति वाच्यं॥ कल्प्य
मानन्यासस्य लघुत्वेऽस्या दोषत्वात्। सूत्रभेदं तमुपाश्रयंति यत्र तदेवान्यत्सूत्रं क्रियते भूयो वा यदि
तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेद इत्यसचेदुपसर्गो न इति सूत्रभाष्यात्। नासौ सूत्रभेद इत्यस्य
दोषायेति शेषः। सति संभवे दृष्टत्वादेवांगानामदृष्टापेक्षत्वमिति तदाशयः। अत एव तत्र तत्र ज्ञाप राम
कपरसकलभाष्योच्छेदेनेति चेन्न० योगविभागनियमज्ञापकाश्रयणेऽति गौरवात्॥ न हि वर्णानामिक्य ४

क्तिज्ञानजनकं कण्ठाद्यभिघातगौरवमेवादर्त्तव्यं। न तु ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजानाक्ति। नचस
आसमंतात्तगच्छतीतिसहेताम प्यभाववर्णाइत्यर्थ इत्सतोनान्योन्याश्रय इति वाच्यम्॥ अन्योन्याश्रयतत्प
रिहारादीन् वदता भाष्यकारेण कटीवासत्रप्रक्लिष्टादौ ङुणत्वाविस्तत इणत्वाविस्तत भ्रसणाङ्पूर्वा
त्त जभावबोधनात्। किंच योगमर्यादया ततउक्तार्थलाभः आसमंतादित्यस्यानन्वितार्थत्वं व्यर्थेलं
चाल्लक्षितुनमानमतः सूत्राद्वयातं परिहरति। हलंत्यमिति। भाष्ये प्यन्योन्याश्रयमाशंक्य हलंत्यमि
त्संज्ञं भवति लकारस्त्वभवतीति वक्तव्यमित्युक्ता एकशेषनिर्देशाद्वासिद्धं हल् च हल् च हलौ हलंत्यमिदित्युक्तं
तस्यायं भावः। कृतैकशेषेण हल्पदेन संबंधसमान्यषष्ठ्यासमासो हलशब्दस्य चेदं यातेश्रूयमाणत्ये
बोभयत्रान्वयः॥ एवं च हलस्सूत्रांत्यं हलंत्यं संचेति बोधः। अंत्येरा होः शिर इतिवत्षष्ठीति॥ अत्रोच्चा
रयितुरेकशेषनिर्देशो बोद्धृस्त्वावृत्त्याबोधः। हसमीपोलकार इत हलंत्यांस्यं चेति केचिदो क्तव्यायां व्या
तु हलित्संज्ञं भवति हलं संचेदिति वदेदित्सलघम्॥ नन्वेवमपि न विभक्ताविति विभक्तिपदबोध्यसुप्ति
ङ्बोधो हलंत्यमिति वाक्यार्थबोधोत्तरमत न द्वाधस्याअपवादवाक्यार्थबोधोत्तरमित्यन्योन्याश्रयस्तदवस्थ
एवेतिचेन्न। अपवादवाक्यार्थबोधात्पूर्वं पदपदार्थोपस्थितावुत्सर्गवाक्यार्थबोधे प्रतिबंधकाभावात्
॥ न च भावत्तानेप्रतियोगितानस्य व प्रतियोगितानेऽभावत्तानस्य कारणताकस्यापि संमतता। प्रति

४ वै यथा यस्मात् ततः पूर्वं अपवादशास्त्र इति मूलं ३

ल॰शे॰शे॰ योगिज्ञानं विनानिषेधवाक्यार्थासंभवाच्च पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गा इत्यस्यायं भावः। लक्ष
५ लौकिकचक्षुष्कस्य उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्रोत्सर्गः कृतसंस्कार बुद्ध्या उत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्था
नापन्ना मुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्ष्व इति वाक्यस्येवापवादशास्त्रपर्यालोचनेन तद्विषयलक्ष्यसंस्कारं निर्लोप्य स्य ३
५ तद्विषयं तन्त्र लक्ष्यं तत्तद्विषयवाक्योपप्लुवधारोत्सर्गेण संस्करोति। अन्यथा विकल्पापत्तिरिति। यद्यपि
भुक्तवंतं प्रतीति न्यायो लुगादिना जातनिवृत्ते अभिचरितस्तथापि तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति न दोषः। न्यायान
गीकारेऽपि विकल्पापत्तेः सत्वाच्च। अभिनिविशन्त इत्यस्य बुध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः। लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु
तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनापि अपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारं जानीते तस्यापि शास्त्रप्र
क्रियास्मरणपूर्वकं प्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः तदुक्तम्। प्रकल्प्यापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते इति। प्रकल्प्य
परित्यज्य। यत्तु प्रैके स्यावेत्यस्यायमर्थः। यथा न संप्रसारणे इति वचनात्परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं
पूर्वस्य तु तन्निमित्तप्रतिषेध इति अभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटस्तन्न। न संप्रसारणे इति सूत्रस्थभाष्यविरोधा २४
त्।। तत्र हि एतदेव ज्ञापयति परस्य न पूर्वस्येति।। यद्वा।। संप्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेध इत्यत्रायुक्तम्। नहि
न्यायेन सिद्धे एवमुक्तिरुचिता।। तस्मान्न्यायस्य मूलं उक्तमेव विषय इति बोध्यम्।। यदप्यपवादवाक्या राम
र्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थसत्वदपि न।। उक्तयुक्तेः। न विमक्तौ तुस्मा इति शास्त्रपदार्थज्ञानमात्रेण ५

पादीनामेतद्विषयत्वाभाववृद्ध्यातेषु ग्रहणं सत्रत्र प्रत्याहारसूत्रे उक्तरूपविभक्तिपदार्थज्ञानं सुलभमिति दिक् ॥ अ॒
त्राप्युपदेशः इति संबध्यते तच्छलभ्यमाह सत्र इति ॥ आदिरन्त्येन ॥ आदिरिति किं । अन्त्यशब्देन पूर्वं यामा
अ२ क्षेपादिगादिप्रत्याहारे ककारादिग्रहणं मा भूदिति । एवमादिशब्देन परे यामाक्षेपात् इणादिप्रत्याहा
रे षुकारादीनां ग्रहणं मा भूदिति संज्ञेनेति । उभयोपादाने तु अयमादिरन्तो वेत्युक्ते अवशिष्टमपि किंचिद् दृश्येत्
ति नियमेन प्रतीतेः परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिः पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्त्य इति
अकारादिग्रहणे इकारणकारादीनामाद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेः । अत्राद्यन्तपदाभ्यामवयवत्वेन बोधका
भ्यां स्वघटितः समुदाय आक्षिप्तः संज्ञी । तस्य चलक्ष्ये प्रयोगाभावात्सर्वेकसंज्ञित्वमं तस्य तु नतत्का
र्यं तस्येत्संज्ञालोपाभ्यामपहारात् । एतत्फलितकथनमेव भाष्ये मूले च स्वस्य च रूपस्येति स्वमित्यनु
वृत्तिपरत्वेन व्याख्यानं तु हेयमेव अनुवृत्तौ फलाभावात् । इतेति किं । ञमङणनेति णकारादिभिः प्र
त्याहारो मा भूदिति । सह ग्रहणात्स्वसमुदाय एव संज्ञेति समुदायादेवेकवचनादौ विभक्त्युत्पत्तिर्लोपादिमा
ःपा३ त्रात् ॥ न चान्त्यस्येत्संज्ञालोपाभ्यामपहारादिरन्त्येनेत्यसंगतम् ॥ तत्रैव वृत्तिसंज्ञायामपि इगादिशब्दे :
षु तद्भावात् ॥ अन्त्येनेत्यस्येदं त्यसदृशेनेत्यर्थात् ॥ व्यक्तिपक्ष एवमेवोचितः सादृश्यमूलिकैव चा
त्र तत्प्रसमिज्ञेत्याहुः ॥ अचिष्णुधातिति सूत्रे इणाद्युत्सेवसिद्धे यो रिति निर्देशादिणपरेत्तो वेत्ति लणस

ल॰शा॰शे॰ त्रे भाष्ये स्पष्टम्। हलंत्यम्॥ अत्र पदद्वयम्॥ समासे त्वंत्यशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः कर्मधारये योग्यपदार्थासं
६ मासाभावस्य त्वत्र कार[illegible] शैलीसिद्धत्वाच्च॥ यद्यपि सर्वोपि हलंतं समुदायं प्रत्यंत्यो भवति तथाप्यंत्यपदो
6 पदेशपदाभ्यां प्रत्यासत्त्यांत्यात् तत्त्वत्वरूपज्ञापकोच्चारणविषयसमुदायं प्रत्यंत्य इह गृह्यते अत एव मकारे
त्संज्ञापरित्राणार्थस्य मोरूकारश्चरितार्थः। समुदायोपदेश एव सर्वत्र रूषितार्थेणाऽवयवानां नां
तरीयकतया तेषामन्त्यात [illegible] त्वत्वरूपज्ञापकत्वाभावात्। उपदेशे इत्यमिति। तत्र विद्यमानमंत्यमित्यर्थः।
तेन अइउण् इत्यादौ णादीनां हल्न्त्या हारसिध्युत्तरं तत्सिद्धिः। अन्यत्र लंतरं गत्वा सायउच्चारणेना
भिव्यक्तस्य तदव्यवधानेनैवेत्संज्ञा। पदार्थोपस्थितिरनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव। उपदेशोत्तरकाले त्संज्ञेतिना
न्तरूलाविति सूत्रे भाष्यात्॥ धुडिसादौ सानुबंधादिमक्तिस्तुतेनैवानुबंधविनिर्मुक्तोपस्थिते तस्यैवार्थ
वत्वात्तुलमा॥ इत्संज्ञाकार्यं तु यत्र स[illegible]र्थ क्यात् तदुपस्थाप्यए वा। स्यघंचे दं ति त्स्व रि तमिति
सूत्रे कैयटेवेय्याकरणे चित्स्वरस्तुन। तस्येत्त्वकारसंदृशलेपि तत्त्वाभावात्। विभक्त्यादिसंज्ञापि सूत्रां
तर्गतानामेवेति तत्रैव नविभक्तौ विसादीनां भवंति। अत एवेदमुत्थिसादाव एतत्स्व वर्णग्रहणं प्रा
शमप्रत्ययइत्यनेन निषिध्यत इति भाष्योक्तं संगच्छते। यत्तनेकाल्सूत्रेइ शिशिज्ग्रहणाभावेपि शित्करणा राम
देव सर्वादेशत्वमिति भाष्ये उक्तं। तस्येत्संज्ञकशकारकरणान्भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वमित ६

र्थ इति नतद्विरोधः। अत्र केचिदनुबंधा अनेकांताः अनवयवाः योह्येकांतः कदाचित्तत्रोपलभ्यते एवायं
तु न तथा। तदर्थमेतेविधेये कदाप्यदर्शनात्। हलंत्यमिति सूत्रं तत्राब्दः परसमीपबोधकस्तु दूरस्थादावा
दिशाब्दः पूर्वसमापबोधकोऽनेकाल् शिदि सर्वस्येति समीपे सामीप्यमलकावयववत्वारोपेण बहुव्रीहिः। स्प
ष्टं चेदमुपदेशे जिति सूत्रे भाष्ये मपर्यंतस्येति सूत्रे कैयटे च। तेन डाणलादौ विशादौ च न दोषः। अत ए
वोपदेशे जिति सूत्रे उपदेशग्रहणं चरितार्थं। तद्धि अमुञ्ओअप्टित इत्यादावादित्वप्रतीतिप्रतिषेधाभा
वाय॥ अनेकांतत्वे हि तस्याभिरित्याहुः। परे त्वेकांता एव शास्त्रे तत्रोपलंभादस्य त्वनुपलंभोऽस्तु। अनव
यवो हि काकादिरेकजातीयसंबंधेन गृहवृक्षादिषूपलभ्यते नैवमयं। किंचानवयवत्वेण शाकप्रसंख्या
दौणादेरित्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात्। एवमेकत्वाभावादिशादेः शस्येत्वानापत्तिः। उक्तार्थला
स्तानि कत्वे तु लक्षणे वदोषः। किंचदक्षचमत्कारवैयर्थ्यापत्त्याऽवयवत्वमेवन्याय्यम्। अत एव तुनेरु
एर कक्ष जिति सूत्रे विहितके णित्वप्रयुक्त वृद्धिर्नैतस्य लोप इति भाष्ये एकांतत्वमेव न्याय्यमित्युक्तेश्चोपदे
शे जिति सूत्रे उपदेशग्रहणं तु स्पष्टार्थमेवत्याहुः। सर्वत्रानुबंधसहितनिर्देशविधौ नुपित्ञिद्दित्यादो
नकारेत्संज्ञकः सोभवतीत्यादिक्रमेण बोधः। अनुवादे सन्यत इत्यादौ च नकारेत्संज्ञकसशब्दपरे
इत्यादिक्रमेण बोधः स्पष्टं चेदं निष्ठासंज्ञासूत्रे भाष्ये। अत एवाटश्चेत्यादेर्नासे गतिः। अन्यथा यत्रा

ल·श·शे०

७

इत्सूत्रे तत्र नाचरो नेष्यते च तत्र वृद्धिः यत्र प्रयोगे दृश्यते वृद्धिस्तत्र नाप्तिरिति तदसंगतिः स्पष्टैव॥ अंस किं।
वाचालः। ह[redacted]ल्किं चिरिणोतीत्यादौ धातोरंशस्य मा भूत्. आद्योच्चारणमिति। आद्यमुच्चारणमित्यर्थः।
भावे घञिति भावः। तच्च प्रत्यासत्तेत् शास्त्रप्रवर्तकाचार्योच्चारणमेव। आद्यसंज्ञा ज्ञातस्य स्वरूपज्ञापकत्वं।
उपस्थाप्यं पैत्वादिशेषुच्चारणक्रियत्वात्॥ अतएव एकाच उपदेश इति सूत्रे कैयटेनोक्तं। मित्संज्ञावि
धानुच्चारणवचनउपदिष्टोऽर्हस्तेति। आदेच इति सूत्रे पिपेषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणं ते
षामेवोपदेशव्यवहार इति। तत्र सूत्रे भाष्ये [redacted] पिउद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इति प्रवृत्तः सूत्रे भा
ष्येपि प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश इत्युक्तं। तस्य चोक्त एवार्थः। परे तु उपदेश इति किमर्थमग्रओं अपः कः
पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेष इति भाष्ये उक्तम्। यद्धि प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देशस्तर्हि
ल्टटः सद्व्यानिष्ठेति विहितानां शतृशानच्कसकवतूनामव्ययकसेत्संज्ञानापत्तिः तथा राजसूयसूर्यचित्सा
[redacted]ग्निचित्सेसा[redacted]दिनिपातनानुमित[redacted]क्यबादीनां पादेरितानापत्तिः वदः सुपीत्यत्रोच्चारितत्वेनेत
त्संबंधी अतएव तस्यापसमत[redacted]इञिति न्यासेऽन्यशब्दसंबद्धापसार्थस्यानुक्तत्वरूपं शेषत्वमुक्तमा राम
करे। तस्मादत्र सूत्रे उपदेशनोद्देशस्यापि ग्रहणं वक्तव्यं। एवं चाग्रओं अपइत्यादावपि प्राप्नोतीति तेषां ७

संग्रहोऽ स्य व्यावृत्तिर्भवति येन सविशेषः क इति प्रश्नः। तत्संग्रहार्थमेव लोकव्यवहारेणापि तयोः संकी
र्त्तौ समुपपाद्येत व्यावृत्तये तत्संग्रहाय चोपदेशेऽजनुनासिक इति कर्त्तव्यं किं पुनरुपदेशग्रहणं शास्त्रमित्युक्तं प२
वार्त्तिककृता॥ तत्र शास्त्रपदेन प्रयोगशासनकरणभूताः धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा हलं
त्यसूत्रे व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्ये उक्ता गृह्यंते। एवं च तत्संग्रहोऽत्र ओं इत्येतद्व्यावृत्तिश्च सिद्धा॥ तस्य च
वार्त्तिकस्य बाहुलकाकरणेऽघञ्प्रसारव्याख्यानं भगवता कृतम्॥ किं च॥ हलंत्यसूत्रे भावघञंतोपदेशपदा
नुवृत्तौ भवतष्ठकृच्छ्साविलादिविहिते ष्विसंज्ञानापत्तिः। परस्परसत्त्वेनैकादेशसत्त्वाभावात्। यदि तूप
देशे प्रत्ययत्वादिविशिष्टांत्यइदित्यर्थ उच्यते तदोपदेश इति व्यर्थं। अंत्यपदसामर्थ्येनैव तल्लाभात्।
अत एवात्र सूत्रे उपदेशग्रहणस्यानुबंधा अनेकांता इत्यस्थितपक्षेऽत्र ओं अटित इति प्रयोजनमु
क्तं न तूत्तरार्थमित्युक्तं। न च करणसाधनोपदेशशब्दानुसंधानसिद्ध हलंत्यसूत्रे व्यवसितांत्यमिति वक्तव्यं द८
न केपुं व्यवसिता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा इति वार्त्तिकानुत्थानमिति वाच्यम्। समुदाय
द्वारावयवस्याप्युपदेशकरणत्वात्तदंत्यस्यापि लोपापत्तिरित्याशयात्। भाष्यकृता चात्र ग्रहणसामर्थ्येन
प्रसारव्यातं तत्रानुबंधविशिष्टानां धातुत्वादि [redacted] नुधातुत्वादियोग्यघटितत्वाबोध्यम्। निपातानां

ल·श·शे· द्योतकत्वेनाप्राप्तत्वसिद्ध्यायेन च पृथक्ग्रहणं। अव्यवसितत्वं च धात्वाहादिना परिच्छिन्नत्वात् इति कैयटः॥
८ एवं चोदश्विदादिप्रातिपदिकांतस्यापि लोपः प्राप्नोतीति प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वाच्यो ऽकृत्तद्धितानां
नामिति वार्त्तिककृतोक्तम्॥ कुंभकारइत्यादौ अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः पूर्वं प्रातिपदिक
त्वेणादित्सोपो न स्यादिति अनेकद्विलादितच्चफलाभावान्नेत्संज्ञेत्यादिना भाष्ये प्रत्याख्यातं। अत्रार्थोच्चा
रणार्थेको पदेशपदानुवृत्तौ तस्य वार्त्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात्। उद्देश्यअप्रातिपदिकानां नोपदेश
इत्यादेश्च इति सूत्रभाष्योक्तेः। एतद्भाष्यैकवाक्यतया पस्पशाह्निकांतस्य ऽग्रहणप्रातिपदिकाना
मुपदेशः कर्त्तव्यो मंचको मंजक इति मा भूदिति भाष्ये उपदेशशब्दो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थकः। त
च्चानुरूपवादेमेव सदेह निवर्त्तकमिति बोध्यम्॥ नन्वेवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे षष्ठी प्रक
ल्पकत्वं तस्येति पक्षे गुप्तिज्किद्भ्य इत्यादावपि षष्ठीप्रकल्पस्यापत्तिः। न च सनः सन्नेवादेशो भवि
ष्यतीति बाधकाभाव इति वाच्यम्॥ उपदेश इत्युच्चमानेत्संज्ञा न प्रकल्प्येते सुक्तं भाष्ये तद्धि रुध्ये
तात्रोपदेशपदानुवृत्तावितिचेन्न। तस्यैकदेशयुक्तित्वेनासाधकत्वात्॥ तथाहि तत्र ङमो ह्रस्वा
दची सादेीयत्र सप्तमी पंचमी चेत्सुमयं निर्दिष्टपनेतत्र किं पूर्वस्य कार्यम् उत परस्येति संदेह परस्ता राम ८

नवकाशत्वाभ्यां पंचमीनिर्देशो बलवानिति सिद्धांतिनोक्तम्। तत एकदेशिना यथार्थवा षष्ठीनिर्देशः
कर्त्तव्य इति समाधानांतरमुक्तं यथाविषयं प्रयुक्तेषु कार्यिणः षष्ठ्या निर्देश्यादिति तदर्थः ::ति षु सप्तमी
गं३ निर्देशस्य क्वचित्सर्वत्र क्वचिद् दुरत्रावश्यकत्वेनोभयनिर्देशगौरवे तत्रैकदेश्युक्तिः। ततः परे त्वेकदेशिना
षष्ठीपदानुवृत्त्यात स्मिन्निति सादरैव षष्ठीप्रकल्पकत्वमाश्रित्य यथार्थवा षष्ठीत्येकदेश्युक्तिः प्रसारव्याता
।षष्ठीपदानुवृत्तो गौरवादुभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वान्नवकाशत्वयोरेकः पूर्वपरयोरिति पूर्व
परत्र हणस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे त्वापकस्यैवश्यकत्वाच्चेयमप्येकदेश्युक्तिः। ततः पूर्वत्वेकदेशि वा६
नातस्मिन्निति सादेशदोषः शंकितः। ततः षष्ठीप्रक्लृप्तिवादिनैकदेशिनोक्तं स्यादेष दोषो यदीत्सं
ज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति डपदेश इति ही त्संज्ञो
च्यते इति। एवं च त्वदुक्तिर्व्यर्थाह तस्याशयः। तदग्रे उपदेशपदानुवृत्तिमभिप्रेत्याप्यवानानुसन्धेस्मिन्निति प्र
क्लृप्त्याभवितव्यं यदा चोत्सन्नः सन् तदाकृतसामर्थ्यात्पंचमीति प्रक्लृप्तिर्न भविष्यतीति समाधानां
तरकृतम्॥ तत्र परत्वविशिष्टस्य सनेऽसादेनेपंचम्या उपक्षयात्स्थ संतराभावान्नास्ति तस्याः प्रकल्पकत्व क२
मिति तदर्थं कैयट आह॥ एवं च प्रकृतस्त्रस्थस्य सूत्रार्थप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तस्य भाष्यवार्त्तिकस्ये

ल॰ श॰ शे॰ कृदेकदेशत्वाभावबलेन प्रौढिवादकत्वकल्पनं नोचितं लक्ष्यासिद्धेश्च। अइउण् इत्यादीनामपि क्रमबोधकत्वे
२ नार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वम्॥ चित्रङ्ग्वोः कुरिसादेरपि प्रातिपदिकत्वं। लोपश्चेत्तत्रापि शाकल्यस्य स्वरूपे
१ पिणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वेऽनुबन्धानामेकान्तत्वे तु लोपोपि सतो लोपग्रहणेनुवर्त्तमाने पुनर्लोपग्रहणा
त्सर्वादेशत्वं बोध्यं। एकाच उपदेश इत्यादिसूत्रस्थः कैयटोपि चिंत्य एव अन्योपि तज्जातीयश्चिंत्य एव। एकाच उपदेशे
आदेच उपदेशे इत्यादौ तु भावसाधन एवेति सुधियो भावयन्तीत्याहुः॥ ननु शास्त्रेनुनासिकोच्चारणाभावा
त्तत्स्थानं दुर्ज्ञेयमत आह। प्रतिज्ञेति। प्रतिज्ञाविषयानुनासिक्यवंत इत्यर्थः। पाणिनीया इत्यस्य पाणिनि
प्रभृतिशिष्टा वर्णा इत्यर्थः। प्रतिज्ञायायामेवमिति कथनं वर्णानां तत्तत्प्रकोव्यवहारश्च ताभ्यां तत्तज्ज्ञा
नं सुलभमिति भावः॥ प्रतिज्ञानाश्च प्रमाणत्वे तच्छास्त्रकर्त्ता र एवेति दिक्। निर्देशादिति। तेषां ते
त्र ग्रहणे हि नासिकादौ यणापत्तिरिति भावः। न चेत्तद्विधानसामर्थ्यात्तु यणभावः सिद्धः। तस्यापि प्रसा
रणेष्वनुबन्धाग्रहणज्ञापनद्वारैव यणभावकल्पकत्वौचित्यात्। तोक्षाच्छास्त्राधकल्पनापेक्षयास्या
र्थस्यौचित्यात्॥ निर्देशादिस्य पतञ्जलिमते तद्विधानसामर्थ्यादित्यर्थ इति तात्पर्यं। आ दिनात्त्रपि राम
रुषिक्रुषेरेकः पूर्वस्यादिसंग्रहः॥ ननु प्रसारणे नुबन्धानां कथमग्रहणं एषु नेति वार्त्तिके प्रसा २

हारश्चाद्बस्य वर्णसमाम्नाये प्रसिद्धेः प्रत्याहारेष्वितामिसननुपपन्नमत आह ॥ आदिरन्त्येनेतीति वार्त्ति-
केतादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः ॥ ऊकालोऽच् ॥ कुक्कुटरुते उकारे एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरुकारा द-
यो नोक्ताः । ऊ ऊ३ इति एकद्वित्रिमात्राणां क्रमेण प्रश्लिष्टनिर्देशो व्याख्यानात् तत्तन्त्वोच्चारणकाल-
सदृशो लक्ष्यते स कालो यस्येति बहुव्रीहिस्तत्फलितमाह ह्र अज्झ ऊज्झेति । ननु ऊ कालोऽच् ह्र-
स्व इति वाक्ये अणा वा सवर्णग्रहणे द्वित्रिमात्रयोरपि ह्रस्वसंज्ञायां प्रदाय प्लूये सादौ ह्रस्वस्ये-
ति तुक् स्यादिति चेन्न ऊ अणित्सवर्णग्रहणसामर्थ्यादूस इत्यो जिसर्वे सादृश्यस्य व्याख्यानात्का-
लहृतस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिकं कालग्रहणमुच्चरितसंबंधिकालं दृष्ट्वा कालकस्यैव सं- सप
स५ ज्ञा न तु तेन गृहीतसंबंधिकालं दृष्ट्वा कालकस्यापीत्यर्थेनादोषात् ॥ तदुक्तं भाष्ये । यावत्त-
परकरणं तावदत्र कालग्रहणमिति । नन्वाजिति वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्य दुर्वारत्वात्तित उ-
च्छत्रमित्यत्र दीर्घात्पदान्ताद्वेति तुगापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धत्वेनैतस्यासार्वत्रिकत्वात् ॥
अंतरंगत्वेन ह्रस्वत्वनिमित्तनित्यस्तुक एव प्राप्तेश्च । अच्ग्रहणं प्रत्यक्षे सादौ ह्रस्वस्येति तुग्व्या-
वृत्त्यर्थं । उच्चैरुदात्तः ॥ मात्रश्रुतिकृतमुच्चत्वमुपांशुप्रयोगे व्याप्तेः । श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थि-

ल॰ शा॰ शे॰ न्त्वाच्चा। किंतुस्यान न्तत्वं तं हु त्रैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानमधिकरणत्वं चोच्चारणं प्रतितच्च ना त्वादीनां सभा
१० न्वे एवे साशयेनाह॥ ताल्वादीति। इदं प्राचामनु[illegible]रोधेन॥ वर्णसमाम्नाये ऽकारस्य प्राथम्यात्कंठादीति
10 वत्तुमुचितं। एवमन्यत्रापि बोध्यं। प्रयत्न प्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतो ऽचं व्यंजयति तदा स उदा
त्त इति भावः। अजिति। उकार इत्सतस्तदनुवर्तते। उदात्तत्वादीनामज्धर्मतायाः एव लोकप्रसिद्ध
त्वेनह ल्स्वर प्राप्तौ व्यंजनस्याविद्यमानत्वाच्चेदं स्वरूपकथनपरं बोध्यम्॥ आये इति। पञ्चम्यर्थः कि
बोंत इत्यं तो दात्त ः" जस्य स्यादनुदात्तः। एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकारउदात्तः। अर्वाङित्यभिमु
खवाच्यत्वेनु स्यान्त्वं किंवो त इत्संतो दात्तम्॥ आद्यस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वं अवंतमंचतीत्यर्थे क्
दुत्तरपद प्रकृतिस्वरेणवांदो दात्तत्वम्। एकस्मिंन च्चानुदात्तानुदात्तयोर्धर्मिणो मेलन विरोधाद्दा
ह। वर्णधर्मो विति। बाहुलकादधिकरणे घञ्। अंशो आद्यजित्सन्ध्ये इयं त्रिस्त्री स्यपष्ठाथो लोक
१२ वेदयोरुदात्तादिव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात्। ह्रस्वग्रहणमिति॥ ह्रस्वपदस्य इति ग्रहणमित्यर्थः। अ
तंत्रमिति॥ स्वशास्त्रसंकेतितरूपेणाबोधकमित्यर्थः। किंत्वर्द्धमात्रारूपार्थबोधकमिति भावः राम
एवं च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रे वोदात्ताइत आरम्भनवसख्या अ अइसतः प्रागुक्तपर्वेणास्यात्रिपा १०
प्रर्वेणात्रिमघोन [illegible] न्नीमां द्वांद संहृयन मनवन्धोर्विधानाच्च [illegible]
[illegible] वहुल [illegible] मान

द्यामपिप्र इति ः सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टम् ॥ अर्द्धमुदात्तमिति । इति तु स स्या स स्व भामे ति व त्व्या ख्येया । उत्तरार्द्धमित्यस्य चा
र्द्धमात्रा तो व शिष्ट उत्तरो भाग इत्यर्थः । वेदे तु यथा प्रयोगं प्रातिशा [illegible] ख्या दस्माच्च व्यवस्था । तस्य चेति । अनु
दात्तस्येत्यर्थः । उदात्तेति । उदात्तस्वरितयोः परत्वे सतीत्यर्थः । तयोः परत्वं चोपस्थितानु दात्तापेक्षयैव ॥
अन्यत्र । उदात्तस्वरितयोः परत्वाभावे । प्रातिशाख्ये इति ॥ लोके तु अनुदात्त एवेति भावः । ह्रस्वस्वरितमुदाहरति
केति । किमो दिसत् क्वातीति क्वादेशे तित्स्वरितमिति स्वरितः । दीर्घं तमुदाहरति । रथानामिति । ये रा इ ति स्व
दृ दृ रितो वानुवृत्तेपदे विसेकारः स्वरितः नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधस्तूदात्तादनुदात्तस्वरितं इत्येवानं तरस्ये स्य स्ये
ति न्यायात् । स्वरितपरमुदाहरति । शतचक्रमिति । अहेरित्यर्थः । अह्वेः वृत्रस्येत्यर्थः । छे इ सि वा वचनं प्रा इ लो
य अ उ पथा या इति वचनात् गुणाभावः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः । उदात्तयणो ह ल्पूर्वादिति तु न छान्द
सत्वात् । यच्छब्दः फिषन्तः सं तो दात्त ज दे का देश स्त्र वा स्वरितः । स इति । उदात्तादि ह्रस्वादि संज्ञक इत्यर्थः ।
मुखनासिका । उच्यते सो वचनः । बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् । मुखसहिता नासिकेति विग्रहः । तया व
चन इति साधनं कृतेति समास स्तत्र शाह ॥ मुखसहितेत्यादि । मुखेति किं यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत ए
वं चाङ्गो तु नासिक इत्यत्रानुस्वारः स्यात् । नासिकेति किं । शक इ सादा वनुदात्तोपदेशेत्यादिना कलोपो

ल·श·शे· मात्रत्वं। अष्टादशेति। यद्यपीदं न व्यक्तिपक्षे व्यक्तीनामानन्त्यात्। तथाप्यष्टादशधर्मैव त्वमकारजातीयादे
११ रित्यर्थः। ह्रस्वत्वादीनां तत्तत्समानाधिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनां च भेदमाश्रित्येदं बोध्यं। एवमग्रे
पि। लृवर्णस्येति। विवृतस्येत्यर्थः। तेन लृति लृ वेति विधेयस्येषत्स्पृष्टस्य दीर्घत्वेपि न क्षतिः। दीर्घाभा
वादिति। अत एव तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये लृति सवर्णे ऋ सनेन पक्षे द्विलकाराभावेऽकं सवर्णे इति दीर्घ
त्वेहो लृकार इति ऋकारघटितप्रयोगः संगच्छते। ह्रस्वाभावादिति। इदमेओङ्सूत्रादौ भाष्ये स्पष्टं।।
गा नरोदनादौ च तु[redacted]मात्रादीनामुपलंभेपि शास्त्रीयकार्येऽनुपयोगाभावाल्लोके प्रयोगेष्व
प्रयोगाच्चेनोक्ताः। अत एवानुदात्ततरस्यानुक्तिः। एकश्रुतेः स्वरांतरत्वेऽइदमुपलक्षणं तस्याः स्तो
केपि सत्त्वात्। तुल्यास्य। तुल्यावास्यप्रयत्नौ यस्येत्यर्थः। आस्ये भव मास्यं व्याख्यानात्। तच्चवर्णोप
योगित्वात्स्थानमेव। प्रयत्नस्य पृथगुपादानात्। प्रकृष्टो यत्न आभ्यंतरः तस्य वर्णोत्पत्तिव्यवहि
तप्राग्भावित्वस्य प्रकर्षत्वात्। तेन कलं च षष्ठ्यर्थस्य [redacted] तत्कार्यगतमेदं स्थानेष्वारोप्य मेदघ राम
टितं तुल्यत्वस्य निर्वाहः स्पष्टं चेदं भाष्ये तदाह। ताल्वादीति। शिक्षायां कंठादीनां कंठत्वादिमेवस्था ११

नत्वोत्पात तद्रूपेलो वास्य शब्दे न ग्रहणमिति तन्मात्रगभेदमादाय नोदात्तादिकृसावर्ण्यं भंग इति बोध्यम्।
यस्य तद्रूपं येन यदीये नैत द्वये न तुल्यमित्यर्थः। यत्तु भाष्ये केवलमिति निर्देशाद्यावदास्यभवं तुल्यत्वं ग्राह्यं।।
अत एव चीः सावर्ण्यमाशंक्य नैतौ तुल्यस्थानाविति भाष्ये समाहितम्। अत एव वलयोर्न सावर्ण्यं तेन त
ह्वानां सामित्यादौ तोर्लीति न। अत एव प्रयत्न शब्दे न यत्न मात्र ग्रहणमिति पक्षे [redacted] यत्किंचि
त्प्रयत्नैक्यमादाय सवर्णसंज्ञेत्यर्थो ऋ रो ऋ रि सवर्णेऽ इति सवर्णग्रहणेन ज्ञापकेन साधितो भाष्ये तेन
स्थानांशे या वक्ष्यमाण साम्ये ऽस्ति वक्ष्यमाण संकीर्ण इति प्रतीयते।। न च यावदास्यभवतुल्यत्व विवक्षणेन प्र
यत्नग्रहणं व्यर्थं प्रयत्नस्याप्यास्यभवत्वादिति वाच्यम्। ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः तयोर्जेन
कालमास्यभवानां वायुसंयोगानामतुल्यत्वात्। तस्मादास्यभवानां कंठादीनामेव ग्रहणमिति बो
धनाय तत्सार्थक्यात्।। आस्येति किं तत्त्यातृ ऋ रो ऋ रीति लोपो माभूत्। प्रयत्नेति किं। वाक् श्च्योतति।
प्रेतिकिं। शषयोः स्थाना[redacted]घोषविवारस्य बाह्य प्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात्। कस्य किं स्थानमित्या
शंकायामाह। अकुहेति। यद्यपि सर्ववर्णोच्चारणे कंठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चार
णे तालुव्यादिव्यापारोपि तथाऽकारादीनामुच्चारणेनेति भावः। कचयोस्तु न सावर्ण्यं। यावत्स्थानसाम्या

ल·शा·शे· भावात्। भिन्नस्थानकथनं चैवमुपपत्तेश्च। अत्र कं ख पदं कंठस्थानं तत्समीपजिह्वामूलस्थानो ऽयमपप
१२ रं। तेन केष्वाव हो जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त इति शिक्षया न विरोधः। जिह्वामूलीयपदस्य चवर्णविशेषे
रूढिरिति न व्यवहारातिप्रसंगः। अत एवायोगवाहेषु जिह्वामूलीयगणनं भाष्ये। तत्र वर्णोऽस[illegible]त्तेः प्रा
कृतत्तत्स्थानादौ जिह्वास्पर्शाद्यनुभवेन तत्तद्वर्णानां तत्स्थानत्वनिर्णयेऽप्यकुहसादिकथनं साधार
ण धर्मबोधनायानुवादकं। न त्वेतदेव कं खादिस्थानविधायकमिति भ्रमितव्यं। विसर्जनीयपदेनात्र सा
ह्च यद्वकाराश्रयस्य तस्य ग्रहणम् अत एवायोगवाहा विशेष्याश्रयस्थानभागिन इति शिक्षया
न विरोधः। दंताद् इति। दंतसंयुक्तदेशाद् इत्यर्थः। अतो ऽन्यदंतस्याप्युच्चारणं भवत्येव। उपध्मायध्मा
येते ने न तत्र भवत इति योगेनोपध्मानीयस्योष्ठत्वमित्याहाउपूपेति। रूढत्वाच्च न व्यवहारातिप्रसंगः
। नासिका चेति। येन स्वस्ववर्णानुकूलं [illegible] ताल्वादिगृह्यते।। अत एवैषां प्रातिशाख्ये नासिकायां भवद्
स्पर्शकनासिकाशब्देन व्यवहारः। यत्त्वनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमिष्यत इति शिक्षोक्तेरेषां ना
सिक्यकरणं। किंच स्थानत्वे कउ यो सावर्ण्यापत्तिः। यावत्स्थाने क्याभावात्। यत्किंचित्स्थानैक्ये न राम
तत्त्वे नुस्वारमामपि परस्परं सावर्ण्यापत्तिरिति। तन्न। कंठादीनामपि करणत्वस्यैवास्पष्टत्वेन यर्णानि १२

ति भाष्यात्प्रतीतेः स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकत्तात्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णा
धारत्वारोपेण तत्तत्स्थाने जिह्वाग्रादिसंबंधेन वर्णोत्पत्तिस्ताजिह्वाग्रादौ तत्संबंधजनकप्रयत्नविशेषे स्प
ष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः वर्णाभिव्यक्त्यनंतरभावी सावर्ण्यानुपयुक्त आंतरतम्यपरीक्षोपयुक्तस्त्वकं
ठविवरादिनिष्ठविकासादेरास्यबहिर्देशावच्छिन्नकार्यस्य जनको यत्नो गुणशब्देनोच्यते। [redacted] अकारादिनिष्ठा
नुनासिक्यस्य भेदकत्वाद्गुणस्य सादौ गुणत्वेन व्यवहारस्तु कंठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगे नोत्पन्ने मुखनासा
वच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्मोत्पत्तेः। एवं च नासिकायास्तत्र गुणजनकत्वादनुनासिककारादीनां ना
सिकास्थानं नोक्तं मूले। एकीयमात्रादकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति अन्यदिदं शीतमन्यदिदं
मुष्णमिति दृष्टांतपरभाष्येण तथैव प्रतीतेः अस्मान्न द्रव्यम्। उदात्तत्वादीनीं गुणत्वव्यवहारस्तु साव
र्ण्यानुपयुक्तत्वां तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वस्य सादृश्येनेति बोध्यं। ङञादीनां तु तद्गुणरहितस्वरूपानुप
लंभेनोभयावच्छेदेन वायुसंयोगात्तरमेवस्वरूपोत्पत्ताविनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वं अनुस्वार
यमानां चेति शिक्षायां चेन ङञादीनामपि संग्रह इति युक्तमत एवकं व्योकार इत्सा [redacted] द्युक्ता ना

ल·शौ·शे०
१२
13

सिक्यान्नासिक्यय मानुस्वारानि तिस्थानानीत्युक्तं प्रातिशाख्ये। नासिक्याऽऽजणनमा इतितद्व्या
ख्याता ङकङ योः सावर्ण्यं तु मवसेव। आस्यैतुल्यदेश प्रयत्नमिति वार्त्तिके किमास्योपादानेप्रयोजन
मिति प्रश्ने प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमित्युक्ता तद्व्यावर्त्तलेन बाह्य प्रयत्नान्प्रदर्श्य यथा त्वती
यास्तथा पंचमाआनुना[redacted] सिक्यमेषामधिकोगुण इति भाष्येणतस्य बाह्य प्रयत्नत्वोक्त्यात्र सत्रे
नासिकाया आस्यशब्दे न तत्र स्वप्रयत्नस्यच प्रयत्नशब्देनाग्रहणबोधनात् नासिका आस्य बाह्येति
वदतां मते तद्ग्रहणाभावाद्यंआनए व बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्यामेनुनासिकानन्तोनादिनोहरूशः स्प
ताः इति षन्नादायतान्वेवम्या सिनस्तुत्ववफादयः इत्यष्ट्रौ सांख्ये रोविद्यादित्युक्तं शिक्षायां। नादे
ति संवारस्थो ष योरूपलक्षणम्।। श्वासेतिविवाराघोषयोः नन्दाविलुपलक्षणं एवं सर्वस्य लु
तल्लकारस्य च अनुनासिकस्यादर्शनादिसलम्।। एदैतोरिसादि। लोकानुवसिद्धार्थानुवादकेत्र ४५
तपरशास्त्राप्रवृत्ता सुतानामपितद्व्या नलंबोधम्। तथाच पाणिनीयशिक्षा। कंठ्याव हाविचु
यशास्तालु व्याओ षजावुपूंस्युमूर्धन्या[redacted] ऋटरषाद त्पाल्तुलसाः स्मृताः जिव्हामूलेतु कुः राम
प्रोक्तोदंत्यो ष्ट्यो वः स्मृतोबुधैः एऐ तु कंठ्यतालव्या वोऔ कंठोष्ठऔ स्मृतौ। अष्टौ स्थानानि वर्णा १२

नासुरः कंठः शिरस्तथा जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च। हकारं पंचमैर्युक्तमंतस्थाभिश्च संयु
तम्। उरस्यं तं विजानीयात् कंठ्यमाहुरसंयुतमिति॥ यत्तु दंतोष्ठादिसमुदितं स्थानमिति। तन्न। शिक्षा
यां दंतोष्ठ्यं कंठ्यतालव्याविति दोषतत्र मवद्रूपाधिकारविहितयतः प्रत्येकमनुपपत्तेः। दंतोष्ठ्यमि
त्यादित्वसंगतमेव। स्वांगसमुदायस्य स्वांगत्वाभावाच्छरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात्।
एतेन दंतोष्ठरूपमतिरिक्तं स्थानमित्यपास्तम्। ओष्ठौ स्थानानीति प्रतिज्ञा विरोधाच्चेति दिक्। सू
त्रे प्रशब्देन विल क्षणार्थबोधेपि लोके यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह। प्रयत्नो द्विधेति।
केचिद्यत्नद्वयमेव पाठः। चतुर्धेति। यत्तु स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतं। तेभ्योपि विवृ
तावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति शिक्षावाक्याद्विवृततरविवृततमयोः प्रतीतानाचकलाविति सू
त्रभाष्याद्दूष्मणामीषद्विवृतत्वस्य प्रतीतेः साचतुर्धेत्यसंगतमिति॥ तन्न॥ नाज्झलाविति सूत्रेणाविवृ सू ८
तत्वव्याप्तेनामेषां सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वबोधनमित्याशयात्॥ भाष्यमते तु संवृतसप्तप्रयत्नाः॥
एवं चैदेतोरोदौतोश्च नसावर्ण्यप्रसक्तिः। प्रयत्नभेदादितिबोध्यम्॥ नाज्झलाविति सूत्रमपि सू २
प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकं सत्तत्स्येवबोधकमतएव भाष्ये तन्न वक्तव्यमितिनोक्तम्॥

ल॰घा॰प्रो॰ स्पृष्टादीनामाभ्यंतरत्वंवोछ्यप्रभृति काकलकपर्यंतस्थानगतत्तत्स्थानेषुजिह्वाग्रादीनांस्पर्शे
१४ बत्स्पृशद्दूरावस्थानसमीपावस्थान[redacted]रूपाभ्यंतरकार्यकारित्वाद्वर्णोत्पत्तयवहितप्रागभावि
15 त्वाच्चेतिबोध्यम्। तत्रबहूनामेकस्थानत्वेपिकस्यचिदुच्चारणेसम्यक्स्पर्शः कस्यचिदीषदितिशिक्षाका
रोक्तिमनुभवंचानुसृत्यविवेक्तव्यम्॥ प्रयत्नमिति॥ नपुंसकेभावेल्युट्। प्रयत्नमितिपाठः। नड्। तस्य
पुंस्त्वात्॥ तथाचशिक्षा। स्वराणामूष्मणांचैवासनं तरं अचोस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाःशलः
स्मृताः। शेषाःस्पृष्टाहलःप्रोक्ताइति। अचोस्पृष्टाः। स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववंतः। यणस्त्वीष
दित्यनेनतेषामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वंचबोधितम्। नेमस्पृष्टा इत्यनेनशलामीषद्विवृततरीयणा
पेक्षयाधिकविवृतत्वंचेतिबोध्यम्॥ अत्रशिक्षोक्तव्याप्यधर्मवत्तांव्यापकधर्ममादायनसावर्ण्य
मिति यणांचवर्गादिभिर्नसावर्ण्यं। तेनांचितदुत्वादीनयाद्रिपरसवर्णः। विवृतमेवेति। प्रक्रि
यादशायांविवृतत्वंप्रतिज्ञेयमित्यर्थः। तेनदंडाढकादौदीर्घसिद्धिः। अन्यथासंवृतस्यह्रस्वाका
रस्यविवृतेनदीर्घेणसावर्ण्याभावात्तन्नस्यादितिभावः। दीर्घाकारस्यविवृततरत्वंतुपाणिनिशि राम
क्षानुक्तत्वान्नेतत्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीतिदिक्। तस्यप्रयोगेसंवृतत्वेमाननमाह। अ अ इत्यपले १४

मेदाद्दीर्घाभावः।अत्रोद्देश्यसवर्णग्रहणं जातिनिर्देशो वानर्थक्यान्नापानात्॥अधिकारत्वे फलमाह। तेनदीर्घाक्षरस्यनाम
त्रिपाद्यामपीति॥अन्यथागोधुङ्मानित्यत्र ढत्वस्य हत्वानुनासिकेपुमश्भावनापत्तिरितिभावः॥ मादेशप्रवृत्तिभावः।१
वस्तुतो घत्वे कृते झय इति वलापत्तिर्दोषः।नचततः परत्वात्ग्रहत्वानुनासिकयोस्तद्व्याप्तिरिति
वाच्यम्॥विप्रतिषेधे परमिस्तस्याप यथोद्देशत्वेन त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः।पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषे
धो भावादुत्तरस्येत्यनेन तस्याप्यथोद्देशत्वस्यैव बोधनात्॥अन्यथापरस्यासिद्धत्वे पि विप्रति
षेधस्त्वत्रस्य सिद्धत्वात्परिभाषाणामि वास्यापि कार्यकालपक्षे तेनाकर्षणोपपत्तेरत एव भाष्ये
वलमेवापादितं।अधिकारत्वादेव प्रभुत्वं धुरिसिद्धं वाच्यमित्यादिचरितार्थं।एवं चयत्रानुवृत्ति
त्वं स्तस्यासिद्धत्वम्।पूर्वत्वबक्क चित्सपादसप्ताध्यायाः क्वचित्सत्रांतरसहितापाः तत्रायमर्थः
होढ इत्यादावुस्योपस्थितो वाक्यभेदेनान्वयः।हस्य ढो भवतिइदं च शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धमित्यत ए
३३ व नमुनेत्यादिभिस्तन्निषेध उपपद्यते।पूर्वत्रेति संग्राहकमेवाशं ग्राहिकयेव तु तत्तच्छास्त्रं
प्रति तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते।तेनापवादस्य यं प्रसस्यपवादत्वं तत्रासिद्धत्वाभावेप्यन्यत्रासिद्धत्वं
भवत्येवाजसिद्धमिति।सिद्धं निष्पन्नं प्रवृत्तं सिद्धमप्रसमयविधाविसादौ तथादर्शनात्।तद्धि

स॰रा॰टी॰ न्नमसिद्धमनिष्पन्नमप्रवृत्तम्। यद्यपि लोकेनाहार्य ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं दृष्टम्। तथापीह शास्त्रप्रामा
ण्यादाहार्यारोपोऽपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति बोध्यम्॥ अत्र कार्यासिद्धत्वे अन्यत् साधयति
१५ स॰२ 15 द्विः॥ अद् ज ओ इति स्थिते परत्वान्नुले तस्यैपाद सप्ताध्यायीस्थ कार्ये दृष्ट्या ऽसिद्धत्वेऽपि देवदत्तहंतृहन्त
न्यायेनाकाराभावेन पररूपत्वाद्यनापत्तिः। अतिदेशस्यारोपरूपत्वान्निरपेक्षानारोपात् भवेन कार्यप्र
वृत्तेरत्र पक्षे आवश्यकत्वात्। शास्त्रासिद्धत्वे तु यत्राप्यंतरंगत्वात्त्रैपादिकं प्रवृत्तं तत्रापि तत्कृत्ये [illegible]
वाभावारोपेण तन्निवृत्तिबुद्धेरभाव आदेशबुध्य भावोल्लक्ष्य [illegible] जायमानं कार्यत्वादे
शएवस्यानिबुध्याप्रवर्त्तते न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति न दोषः। यत्र तु सह
सेपा५ प्रसंगस्तत्राप्रवृत्तिरेवाभावात्॥ न च पूर्वत्रिपादीस्थ [illegible] मस्तीति वाच्यम्। पूर्वशास्त्रप्राप्तो निषेध
इत्यर्थेन लोपः सुपि इति सूत्रासंगतेः। तद्धि नियमार्थं। [illegible] इत्यस्य दृशायां कस्यापि
पूर्वशास्त्रस्याप्राप्त्यात निषेधाप्रवृत्तौ नलोपे जाते भुक्तवं तन्न्यायेनेतदप्रवृत्तौ राजाश्वे दीर्घसिद्धा
निपमानुपयोगात्॥ राजभ्यामित्यादावपि दीर्घोपपत्तेश्च। पूर्वशास्त्रविषयसंभावनायामि राम
त्यर्थे राजभ्यामित्यादौ नलोपे सुब्विधि दीर्घविषयसंभावनया सर्वथा न लोपानापत्तेरिति दिक्॥ वा १५

त्यप्रयत्न इति ।। काकलकाधस्तान्ज लविवरसं [redacted] कोचविकासप्रवासोत्पत्तिध्वनिविशेषरूप
घोषास्वघोषप्राणा ल्पत्वमहत्वरूपकार्यकरत्वमेषां ।।१२।। तथा हि ।। आत्मबुध्यासमेत्यार्थान्मनो युं
क्ते विवक्षया ।। मनः कायाग्निमाहंति सप्रेरयति मारुतं ।। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः व मू ३
र्णान् जनयते इति शिक्षयामुक्तं । आत्मांतःकरणीसंस्काररूपेण स्वगतानर्थान्बुध्यास्व कृत्वा
समेसेकबुद्धिविषयान्कृत्वा तद्बोधनेच्छया मनः सुक्तं करोति । तदिच्छावन्मनः कायाग्निं जाठर
मग्निमभि हंति । सकायाग्निः सोदीर्णः सम्मारुतः उदीर्णः ऊर्ध्वप्रेरित इत्यादिस्तदर्थः । एवं च शाब्द
प्रयोगेच्छया सञ्चलाभिहताग्निनानाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्द्धपर्यंतं गत्वा प्रतिनिवृत्तो
वक्त्रं प्राप्य उक्तप्रयत्नसहायेन तत्तत्स्थाने षु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानाभिघातका
प्रयत्नास्ते आस्यांतर्गततत्तत्कार्यकारित्वादाभ्यंतरा इत्युच्यंते । गलविवरविकासादिकरा प्रयत्नास्तु
बहिर्भूतदेशकार्यकरत्वाद्बाह्या इति । मात्राकालिकत्वादिरूप ह्रस्वत्वादिकं तु वायवल्पत्वमह
तर हत्वहतमित्ति नाभिप्रदेशात्प्रेरकप्रयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोल्पं वायुं प्रेरयति कश्चिदधिकमिति त
स्य वायुप्रेरणात्मकं कार्यमास्य बाह्यदेशमिति तदपि वाह्ययत्नेवात एव वाइउगेस्तत्रेमा प्येव्ह
५ न्याहसवर्णानभिव्यनक्ति ततोयत्न विवृ षेत्तात जविवरविकासादीन् करोतीति तत्रप्रेतसस्पानाः ५

स्प॰

स॰ श॰ षां स्वत्वादिजनकप्रयत्नस्यौविशेषत्वेनसवर्णसूत्रेग्रहणमित्युक्तं। यद्यप्येकएवयत्नःसर्वकार्यजनको
१६ वर्णोनाशकश्चेतिपरःसन्निकर्षसूत्रेभाष्येउक्तं। तथापितत्तत्कार्यजनकोपाधिनाएकस्मिन्नपिभेदमा
तथा इ रोप्यतथाव्यवहारइतिबोध्यम्॥ उदात्तादिजनकयत्नस्याभ्यंतरकार्येकरत्वेपिउदात्तादिशब्दै
16 र्विनाबोधितानांतेषामनुदात्तइत्यत्रेनाविवक्षाबोधनात्सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वात्तेरतस्यपरी
क्षोपयुक्तत्वस्यप्रसादृश्येनवाह्येषुगणनं। इदंह्रस्वत्वादेरा[redacted]नुनासिकस्यचोपलक्षणं। शरइति।
शषसाः अनुप्रदानंबाह्यप्रयत्नः। विवृतत्वेतइति। तदभिव्यक्त्युत्तरं[redacted]जायमानेकंठविवर
विकासेतेषांकंठेतत्स विवक्षाबोध्या॥ विवारएषांप्रयत्नइतिभावः। अन्येत्विति। वर्गतृतीयचतु
र्थपंचमास्त्रयमौकारानुस्वारौयरलवाइत्यर्थः। नादभागिनस्तत्प्रयत्नकाः यद्यपिखयादिषुघोषा
[redacted]घोषान्यतरप्रयत्नमात्रेणापिनक्रियांशनिर्वाहस्तथापिशिक्षानुरोधेनाभेषायुक्तिः अल्पासवोल्पप्रा
णाः यतएतदुच्चारणोत्तरंप्राणानामल्पत्वमिवभवति। वर्णेष्वितिविद्यमानौमितिशेषः। चतुर्णामितिनिर्धा ना
रणेषष्ठी अन्यतमादितिशेषः। पूर्वसदृशाइतिसादृश्यंप्रयत्नकृतं। अतएवायोगवाहेषुयमानांगणनंभा राम
ष्येचत्वारोयमाःस्मृताइतिपाणिनिशिक्षाचसंगच्छते। अयंचवेदेएवतदाह। प्रातिशाख्यइति। अन्ये २५

वर्णास्त्रिय... तोवर्णानामपि... विसर्गः = ६

पं२

ष्यामिति। अचामुक्तान्यहलां चेत्यर्थः। परत्वादाख्येति चेन्नाचामपि ग्रहणं। सुँपां सुलुगिति सूत्रे ईकारस्पीतत्वे घोषसंवारनादा
तोदकार इति भाष्यात्। घोषसंवारनादाल्पप्राणान्महचां। अन्यथान्तःस्थपर्याये णस्याताम् अल्पप्राणत्वानंगी नंगीकारे = २
कारेद्धोपर्याये णस्याताम्। अचां घोषसंवारः संनिकर्ष इति सूत्रे भाष्ये विस्पष्टं अल्पे इति। द्वितीयचतुर्थौ
तद्यमोशषसहा अयोगवाहाश्चेत्यर्थः। जिह्वामूलीययमादीनां स्थानबाह्यप्रयत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णा
यायन तु सावर्ण्यां तरतम्यपरीक्षादावुपयोगीति बोध्यं। अनुपयुक्ता इति तु व्याख्यासूत्रे प्रशब्दग्रहणात्।
उपयुक्तत्वे हि शखयोरपि सावर्ण्यं स्यादिति भावः। आंतरतम्यपरीक्षा च घोषवत इत्यादिना तत्र तत्र स्फु
टी भविष्यति। स्पर्शाः तत्सद्व्यवहाराय। अंतःस्था शब्दा आदंतःस्पर्शोष्मणोः तस्मिन्नेव तिष्ठंतीति तदर्थः।
उष्माण इति। ऊष्मा वायुस्तत्प्रधाना इत्यर्थः। एवं सोष्माण इत्यस्य वायुना सह वर्तत इत्यर्थ इति प्रातिशा
ख्यभाष्ये स्पष्टं। यद्यपि वर्गद्वितीयचतुर्थयोरपि स्यादेवं तरतमसूत्रभाष्यादूष्मत्वं तथापि विवृतत्वमूष्म
णामित्सूत्रे तथा वक्ष्यंते। अन्यथा कखादीनां सावर्ण्यापत्तौ नाज्झलाविति सोदितिनिर्देशासंगतिरिति भा
वः। अचः स्वरा इति। उदात्तादिभिः स्वयमेव राजंत इति व्युत्पत्तेः। तद्धर्मत्वादुदात्तादयोऽपि स्वरा इत्युच्यंते।
कपाभ्यामिति। खफयोरप्युपलक्षणं। अं अ इत्युपलक्षणमिकारादेरपि तदाहाचः परावितिः। ऋलृ
वर्णयोरिति। आ च लृ च वा इत्यक्षति विग्रहः। ऋत्यक इति प्रकृतिभावः। [redacted] एतदर्थमेव वर्णोपदेशे लृकार

हल्ग्रहणं प्रत्याहारघटकेषु ::२ वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते तद्वदसुकेरिति भावः ::२

ल०घ०प्रो० पाठः॥ अन्यथा तस्यासवर्णशंकयास्य वचनस्यैवाशक्यत्वं स्यात् । ध्वनितं चेदमेओङ्‌इति सूत्रशेषे भाष्ये । तत्र हि सवर्ण्येते सावे
हलोनन्तराः इति सूत्रे प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तौ मात्राकालस्य य[...]या देरणुदित्सूत्रेण यादि
१७ संयोगेष्ठु ::३ ग्रहणेन ग्रहणात् द्विर्व्यंजनाश्रयो विधिर्न प्राप्नोतीति शांक्यमात्रिकव्यंजनानुपदेशादनुपादेयत्वात्सत्वात्
असत्प्रतिपत्तेरशक्यत्वान्न अणुदित्सूत्रेण तद्ग्रहणमित्युक्तं । न च क्लृप्तशि[...]वेशादायन्तत इति निषेधात्
प्लुतानापत्तिः ऋलृवर्णयोः पृथगनेकं घटककरणेन क्वचित्सरस्यग्राहकत्वक[...]स्यानेनादोषात् । अका
रहकारयोरिति एकारस्य तालव्यत्वमोकारस्यौष्ठ्यत्वमिति मते एकारशाकारादीनामुपलक्षणमिदं ।
एतेन नाकृशालाविह्वेव सूत्रयितुमुचितमित्यपास्तं । हस्विचेसेव सिद्धे तोषो रिसाकारे व्याहरसर्थ । सूत्रेवि
वचनोपपत्तये मध्यमपदलोपिसमासं दर्शयति । आकारसहित इति । अत एव वेलाविति निर्देश उपप
द्यते समाहारद्वंद्वे तु हस्वसंयोगोऽस्त्येति समाहारद्वंद्वं कृत्वा आपदेन द्वंद्वे तु अजभिरप्याकारस्य सावर्ण्यं
नस्यादिति भावः । अत एव भाष्ये प्रयत्नभेदेनैषां सावर्ण्याभावः साधितः । एतेषु परेष्विति । इदमुपलक्ष
णं एतेषु विद्यमानस्येत्यपि बोध्यं । तेन हकारादीनां मकारादिषु परतो दीर्घादिसंग्रहः । अच्त्वं स्यादिति ।
अच्त्वं द्बाध्यत्वं स्यादित्यर्थः । इदं प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्राहकशास्त्रप्रवृत्तिरिति मते यक्तिपक्षे च बोध्यं । राम
अणुदि । अणुदित्सवर्णबोधकता अत्र विधीयते सवर्णस्येत्यस्य बोधैरिति शेषः । आदेशादौ सवर्णे १७

द९

ग्रहणवारणायाह० प्रतीयत इति परे तु अप्रत्ययग्रहणमेकदेशानुमत्या भाष्यमाने न सवर्णानां ग्रहणमिति
५२ परिभाषां ज्ञापयतीति पुक्तं प्रत्ययं दस्य तदर्थत्वं तु न युक्तं वार्त्तिककृता टित्कित्मित्त्व[illegible]योगोक्तेः भाष्य
कृता चाप्रत्ययग्रहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तेः ऽस्मादादीयस इति सूत्रे भाष्ये युनि न मिते । तत्र हि किम
मर्थमादित्सुच्य ... तेआद इत्से वो ध्यता काकूपसिद्धिः आंतर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति एवं तर्हीमे ... वक्ता ८४
पयति भवत्येषा परिभाषा भाष्यमानेन सादित्वमुक्तं व्याख्याने हि पूर्वपक्षसिद्धांतयोरुभयोरपि निर्दिष्टज्ञाप
त्तिः जातिपक्षे प्यनयैव परिभाषया सवर्णग्रहणं वारणीयं० व्यक्तिपक्षे गुणभेदकत्वप्राप्तं च वारणीयं तेन घट
वदित्यादौ नानुनासिको वकारः एतेनाणुदित्सूत्रं च सिद्धं ऽणग्रहणेनाणस्तु गुणभेदकत्वं ज्ञाप्यत इति परास्त
मित्याहुः । नन्वचारित्वादावनुवादे कथमुदित्वमिति चेन्न व्याकरणांतरे षामुदित्संज्ञकत्वेनाद्दोषात् उपदे ८८
शाश्वदस्य करणसाधनत्वेन शास्त्रपरत्वे ऽस्यापि शास्त्रत्वेनेत्वप्रवृत्तेः सुलभत्वाच्च । चो भिन्नक्रम इत्याह
अत्रे सवर्णेऽणग्रह्यो मेयरः = ४ दिश्चेति । यद्यपि समुदायसवर्णिनो ऽप्रसिद्धास्तथापि तदवयवानां चादिसवर्णा एवात्र तत्स[illegible]वर्णबोध्याः ह्रस्वाका
राद्योरपि काललघुरुषाद्युपाधिभेदेन स्थानेषु भेदमारोप्य तुल्यास्याप्रयत्नं स्पष्टं । अत्रेति ग्राह्यकसूत्र एवेत्यर्थः[illegible]
व्याख्यानादिति भावः । उपसर्गादृतीत्यादितपरकरणाद्धिति तु न युक्तं लकारग्रहणेन चारितार्थ्यात् । एवमिण
पि परे लो वा । अविद्धिरिति सूत्रे रूप इत्येव सिद्धे ध्वोरिति गुरुनिर्देशाद्व्याख्यानाच्चेति लण सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । नन्वे

अणग्रहणं नन्विति समभिप्रेत्य सूत्रभिन्नं । सूत्रमते ऽणग्रहणाभावात् । वार्तिकमते ऽणग्रहणाभावेन ज्ञापकाभावात्

सौ॰शे॰ल॰ कस्य ह्रस्वाविसादेः सवर्णग्रहणं न प्राप्नोति अणग्रहणेन वर्णसमाम्नायस्थानामेव ग्रहणेन तत्कारादिचिन्हेन
१८ प्रत्याहारे तत्सवर्णाभिज्ञानेन तत्र सामान्यवर्णोपस्थितेः तदुच्चारितं भेदेन गृहीतेषु तत्र स्पचारितार्थेन व्यक्तिपक्षे
तत्र सात्र सव्यक्तयोर्भेदेन प्रकृते प्रत्याहारघटकद्वितीयवर्णादेरुच्चारितस्यैव ग्रहणं कलादपरं तत्तदिति चेन्न।
जातिपक्षाश्रयणेनादोषात्। अत एवानेकतकारादीनां ऋकारादि सिद्धिः सूत्रेणग्रहणं च न कार्यं। ऋलृ
वर्णयोः सावर्ण्यमिसत्वेन समानजातिलस्यैवातिदेशो नोपसर्गोद्दृत्तीसादेर्न दोषः। एतद्व्यतिरिक्तसवर्ण
समानजातिलसत्त्वात्॥ पृथगनुबंधकरणाच्च न ऋद्धि लृदित्सवर्णयुक्तकार्यसंकरः। व्यक्तिपक्षेऽप्यइउणसूत्र यथा॰
त्रशेषोरूमाध्यरीसात परसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनियामकत्ववदणसूत्रस्य योगवि
भागेन तत्प्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वात् तत् दादीनामङ्गादेर्विधेयेन दोषः सामर्थ्यादिति। एवोयवा
यावदूसाद्देश्यानेंतर तमसूत्रेणैव निर्वाह इति वक्ष्यते। न च भ्यामिस त्रए औ स्वरूपेणपाठ्यो। वृद्धि
रादैजिसूत्रात्प्येद्धि॰ सवपाठ्यं। तत्र गुण सूत्रे च परस्परसवर्णसंज्ञा वादिमते चतुर्णां ग्रहणसत्त्वात् अत्रै
तत्सूत्र वैयर्थ्योपन्यासेन तन्मूलकस्य गुणवृद्धिसंज्ञाविधौ प्रत्याहारद्वयग्रहणवैयर्थ्यस्योक्तत्वाच्चैवए चो
रूगद्यस्यैसूत्रे न तु ग्रहणवैयर्थ्यस्य च संग्रहो बोध्यः। प्रयत्नभेदेनाप्यसावर्ण्यमेतयोः प्रागुक्तं न विस्म राम
र्तव्यं। यद्यपीति। इदं व्यक्तिपक्षे वर्णानामुपदेशस्तावदुपदेशोत्तरकाले संज्ञा तदुत्तरकालमादिरन्त्येनेति १८

एकं गुणभेदेन प्याप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वमप्यस्य बोध्यं।

[redacted]

अत्नुदित्सूत्रेणभावेतांमहणंबोधनीयं।अन्यथाबाधकसंभावनयातुल्यास्यसूत्रेजशानिग्रहे।प्रामाण्यसंदेहेन४

प्रसाहारस्तदुत्तरकालासवर्णसंज्ञातदुत्तरकालमण्दिदितिएतेनसर्वेणासमुदितेनवाक्येनान्यत्रसवर्णा
नांग्रहणंभवेति।नचात्रेकारःशाकारंग्रहणातीतिनाऊलोविवितिसत्र भाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिस
र्थः।अयंभावः।आदिरंसेनेतिप्रसाहारसिद्धोनाऊलाविसेतद्वाक्यार्थबोधेसतिनिर्णीतेतद्विषयपरिहारेण
सवर्णसंज्ञाबोध्यनिश्चयेंआणुदित्सूत्रेजबोधानापत्तिः।नचैतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक्लिपपद्यति।होढइ
ति।हकारेणाकारग्रहणेसतियथस्यासन्नोतितस्यसवेस्याणुपलक्षणमिदं।ननुपर्णावर्णानामप्रसिद्धेरजूत्र सु५
हणेनेवसिद्धेणग्रहणंव्यर्थमतआह।यवलाइति।अमोनुनासिकानह्लाविवितिशिक्षायांयणइतिनोक्ते। कृ६
तेनसंयंतेसादीपरसवर्णेनिष्यन्नानुनासिकयवलानामनचिये तिद्वित्वंसिध्यति।हलोयमामितिलो
पस्तुवैकल्पिकःअत्रेदंबोध्यंव्यक्तिःपदार्थोगुणाभेदकाद्[redacted]सम्भिमानेनात्रसूत्रेणग्रहणमितिअ
तोभिसइत्यादौतपरकरणात्स्वहिवलोरितिसूत्रस्यवर्णग्रहणव्याख्यानाच्च।तपरपदेवहुव्रीहिपं
चमीतत्पुरुषाविसाहतःपरइत्यादिना।वर्णग्रहणेतुतत्सामर्थ्यादणा।वच्छिन्नसवर्णग्रहणबोधनेन [redacted]
तपरसूत्राप्रवृत्तिः।आद्योदाहरणमतोभिसइतिअंसोदाहरणंखट्वैडिरादेजितितिा।यद्यप्यत्रसंज्ञांतापबन
वतत्समकालस्तत्सवर्णोवाप्रसिद्धस्तथापितपरकरणात्भाष्यप्रामाण्याच्चतासरशब्दबोध्योवर्णः
स्वसमकालग्राहकरसर्थेनादोषः।इदंचविध्यर्थमेवाणग्रहणानानुवृत्तेः।गुणानांभेदकत्वयानपिवि

व्या॰ प्रौ॰ ल॰ धित्वेपि वृद्धिरादैजित्याद्या आकारां शेषा वकाशो नानेना तोभिस इत्यादौ परत्वेनाणुदित्सूत्र बाधः संख्याकृत व्य
१९ वहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वेनाविरोधस्य सत्त्वात्। गुणो नाम भेदकत्वेन च काशाला बाध इति बो
19 ध्यं। अत्राव्यवधिमतोः शास्त्रान्तरेण वर्णस्यैव संज्ञायापि विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिः सौत्रत्वाद्बोध्या। न का
लस्य समस्य तदुच्चारणकालसमकालस्य सर्वस्य तद्ग्रहः। समकालस्यैवेति एवकारो न्यायसिद्धबाध्यबा
धकभावस्यानुवादक इति भावः। ज्ञातिपक्षे तु नियमार्थमेव सवर्णग्रहणानुवृत्तेः एवं गुणो नाम भेदक
त्वमिति वृद्धिरादैजिति सूत्रभाष्यसंमतसिद्धान्तपक्षेपि नियमार्थमेवेदमाकृतिम इत्यादौ विभक्तितका
र न प्रवर्तते उपसर्गादृतीतितपरकरणात्। कुद्दोरबिसाद्रौ दकार एवेति न दोषः सच पंचमीस
मासाभावे तकार इवोच्चारणार्थो मुखसुखार्थो वा। तपरसूत्रे वकारप्रश्लेषपक्षे तु धकारादिस्थानिको
दकारो बोध्यः। वृद्धिरा वृद्धिरादैजिति पदत्रयमिति न समासं तादिग्रहवृत्तिशंका तपरकरणमसं
पूर्वं तत्रापास्त्वमि देहार्थं तथा दीर्घार्थं प्रकृतसूत्रे भाष्ये त्रशास्त्रे गुणो नाम भेदकत्वं लोपकादाक्षिप्तसवर्णग्रहणार्थ
इतिभावः ॥२ ताभावस्योक्तत्वात् कृष्णौ कं ख्यं गंगौघ इत्यादौ त्रिमात्रव्याहृतये परार्थमपि। वृद्धिशब्दो न पदपरो
र्थपरत्वासंभवात्।। आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इति वा कार्थः पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्यांगीकारात्।। १९

रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभंगः पिनाकिन इत्यादौ तयोरभेदप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। वृद्धिशब्दस्य सं
ज्ञात्वं तु व्याख्यानात्। विधेयत्वेपि तस्य पूर्वं पाठो मंगलार्थः। अप्लुत एत्कालिकत्यादौ तथाकरणं विधेयस्य प्रथमप्रयोगे
ऽसाधुत्वभ्रमवारणायेति भाष्यस्पष्टं। सर्वशब्दानां सर्वार्थवाचकत्वेपि वाचकत्वस्य गृहीतस्यैव बोधजनकतया
संज्ञासूत्राणाम् ज्ञातशक्तिज्ञापकतया विधित्वं। किंच सर्वेषां सर्वार्थ इत्यभ्युपगमो योगिदृष्ट्या नास्मदृष्ट्या। सर्वश वाचका ४
ब्दानामर्थानां च विशिष्य ज्ञानाभावात् सामान्यतस्तथा ज्ञानं च न बोधोपयोगि शास्त्रं तस्मादाद्युद्देशे नैवप्रवृत्त
मिति बोध्यं। तत्रैव संकेतग्राहकशास्त्रकरणं स्वेच्छया वेसषां य दृष्टाप्राप्तत्वेन व्यवहारः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियंत
इति वा० एतदुपदेशरूपसंकेतात्मा कृतत्र संज्ञाग्रहेणतासाम निखिलव्यवहारः। अत एव तत्तत्संज्ञाकरणं ज्ञा
नरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रहणरूपनियमः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलतयोक्तः। संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये० आर्थि
कमेवाणुंनियममाहाथसंज्ञासूत्रेष्वनियमत्वव्यवहारो व्यवहारायनियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचिदित्यादि
२४ नाकृतः। वाचकता बोधकत्वेपि तदनुत्पादे ज्ञानं शब्दार्थसंबंधनिरूपणहानिः। आसां च शिष्टप्रयुक्तत्वात् साधु
त्वमित्यन्यत्र विस्तरः। कार्यकालपक्षेपि मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिपदार्थजिज्ञासायां वृद्धिरादैजित्युपस्थितत्वात्तद
र्थबोधरूपे शक्तिग्रहे वृत्ते विधिवाक्यार्थबोधः। अत एव ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये कार्यकालं संज्ञाप
रिभाषं यत्र क्वचित्सूपस्थितमिदं भवति यवि [illegible] नमित्तीत्युक्तं। ईदूदेतिसूत्रे भाष्येपि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं प्रग्

ल०शा०शे० ङः प्रकृतेरुपस्थितमिदं भवति। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिती तिनिष्ठत्तिसूत्रे कैयटोपि निष्ठासूत्रे संज्ञावाक्यं कृत्त्व
२० तुमिच्छतीत्यर्थः तदसाह। अत्र पक्षे एकत्र शक्तिग्रहे वृत्तेपि तस्य देशान्तरस्थस्यैव तत्रार्थे शक्तिरिति संभावनया प्रदेशां
20 तरस्थे बोधो न स्यादिति सर्वप्रदेशेषु तत्तत्पदशक्तिग्रहपूर्वकं विधिवाक्यार्थबोधः यथोद्देशं तु एकदैव शक्तिग्रहा
त्सर्वत्र बोध इति विशेषः। एतेन कार्यकालपक्षे तपरत्वं स्वपाठ्यार्थमेवादेशे च पदार्थस्य वृद्धिविशेषणतया विधे
यत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजितिसूपतिष्ठत इति क्रमेण संज्ञासंज्ञाणामर्थाद्विलपास्तमिद्
न्यत्र विस्तरः। अत्रात न्मादिनानामपि आदेचां ग्रहणं तेन प्रत्नालीयादिरिति हि। भूवादयो क्रियावाचिनः किंविक
स्यार्थकवाशब्दस्य निपातस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वात्सुब्भावे पदं त्वानापत्तेः। तनु कोतु न दोषः वार्थस्य वि
कल्पस्य भूतभविष्यत्कालसंबंधाभावेन क्रियात्वाभावात्। अस्याद्यर्थस्यापि तत्त्वं भूतभविष्यत्कालसंबंधात्।
भ्वादयः किं आणवयति वटयती त्यादीनां धातुत्वे शास्त्रविषयतया तत्ता प्रसज्यापत्तेः सूत्रशेषे भाष्ये स्फुटमेत
त्। तं भ्वादीनामुद्दिष्टेन धात्वधिकारविहितकार्ये हि शपत्वादिना स्थितपाठग्रंशानुमानान्न तेषु दोषः प्राग्री
श्वा अधि[redacted]रीश्वर इत्यस्मिन्व्याप्यप्राङ्निपातादित्यधिकारः प्राक् निपाताः संज्ञा गतादिसंज्ञा इत्यर्थः तेन ता राम
भिः समावेशः अधिरीश्वरे विभाषा कृञीत्यत्र निपातादसंबंधश्चात्सिद्धः एषां द्योतकत्वं वाचकत्वं च यथाक्रम २०

र्थं यथाप्रयोगं बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः। असत्वे इति पर्युदासो लाघवादित्याह। अद्रव्येति। विशेष्यतया द्रव्याभिन्ना
र्थो द्रव्यार्थः। तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादिघटकप्रादीनां न। चादयः किं। स्वरादिपठितानामसत्व
वृत्तित्वे आ उदात्तत्वं मा भूदिति। उपसर्गाः योगग्रहणं यदर्थं प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वादीत्यर्थबोध
नार्थं तेन प्रगताः सेचकाः अस्मात् प्रसेचको ग्राम इत्यादौ पूर्वेण न। गतिश्चेति च उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थः। तेन
प्रतिप्रणीतमित्यादौ गतिर्गतावनन्तर इति स्वर उपसर्गत्वात् णत्वं च सिध्यति। प्रादय इति योगविभागस्तु
क्रियायोगाभावेऽपि निपातत्वाय। [redacted] एतत्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वमुक्तं चाद्यन्तर्गणसूत्रे
तिदिक्॥ प्रपरेत्यादावनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया सुबनुत्पत्तिः। निसस् इति। अत्रेदं बोध्यं सान्तग्रहणेरां
तस्याग्रहणमेव। यत्र तु रुत्वमसिद्धं तत्र सान्तग्रहणेऽपि नसान्तग्रहणं तद्दृष्ट्या रुत्वस्यासिद्धत्वात्। यत्र तु रुत्वस्यासि
सद्विप्रयो ३ द्धत्वं यथा षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधः परे दुरः षत्वणत्वयोरिति वार्त्तिके कृतरेफस्यान्तस्यापि ग्रहणं षत्वणत्व
योरित्यस्य तद्विधायकशास्त्रयोरित्यर्थात्। अत एव सुखमित्यादि दुर् दुः दुःशब्दपाठः स्वार्थकः सहि अपदुः सुदुस्थः
कुरिति दुः पूर्वकस्य धातोः कुप्रसवे साधुः अन्यथा दुस्पूर्वकाकु प्रसवे उपसर्गादित्येव षत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं

ल० शा० शे० स्पष्टमेव। नयास्य स्वरूपेणैवावयवार्थाभावादुपसर्गत्वाभावः॥ —असंतरूपेषु प्रतिष्ठादिषु उपसर्गत्वानापत्तेः। —अर्थवत्ता
२१ रोपणे च स्वरूपेऽपि तु सः। यत्तु रायत इत्यादौ रुत्वासिद्ध्या लत्वाभावार्थ इति दिक्। न वेति। इति लौकिकार्थपदा
५ = र्थकस्य शब्दपदार्थकत्वकृत्। यथा गवित्ययमाहेत्यादावनुकरणे। इह तु स्वं रूपमिति परिभाषणोच्छब्दप
नं ४ दार्थकस्यार्थपदार्थकत्वकृत्कुचिदितिः। पदार्थविपर्यासकृत्त्वं यथानुवाद वाक्ये। सचनवाशब्दाभ्यां इतिहेतुसदुकेऽसद्
प्रत्येकं संबध्यते व्याख्यानात्। तेन नवाशब्दयोरर्थौ संज्ञिनौ स्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्याने हि ते शब्दा अ सै० = ४
र्थ एवार्थकार्यस्याबाधात्। तयोरेव संज्ञित्वे तु विभाषाश्वेरित्यादौ नवाशब्दावादेशौ स्यातां। प्राप्तवि
भाषास्तु नास्योपयोगः। तासां पक्षे निवृत्तिमात्रफलकत्वात्। —अप्राप्तविभाषास्वपि न। तासां पक्षे वि
धिमात्रार्थत्वात्। —अप्राप्ते नेन निषेधासंभवात्। तस्मादुभयत्र विभाषार्थमिदं। विभाषाश्वेरित्यादौ
एतदभावे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्त्वेव विकल्पः स्यात्। किंतु नित्यमेव संप्रसारणं स्या
त्। निषेधमुखेन प्रवृत्तौ किंत्वेव प्रवर्तेत न पित्त्वं। उभयथा प्रवृत्तिस्तु वैरूप्यापादकत्वेनादापत्त्या शक्या।
संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधात्पूर्वं किंतु निषेधस्ततः किदकिद्रूपेऽस्तत्वे लिमिन्न लिटि ऐकरूप्यं प्रा
पिते सति पक्षे नवृत्ती सेकरूपेण विधिमुखेनेव विकल्पः। भाष्यकृतस्तु एवं हि हकोरन्यतरस्यामि राम
त्यादावनुपपत्तिर्विभाषापदाभावात्॥ इति प्राप्तस्य विभाषेत्यत्रापि संबध्यते विभाषापदार्थः संज्ञेति २१

तु न युक्तं अर्थसंज्ञात्वस्यादृष्टत्वात्। अर्थाश्रित शब्दमात्रे संज्ञत्वस्यापि न युक्तं एकस्यार्थस्य समानप
त्रकानेकसंज्ञाकरणस्यानाकृतिः संज्ञेति वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थभाष्येण तिरस्कारात्।। तस्मात्तत्र लक्ष्या
नुसारेणोभयमुखेन प्रवृत्तिर्बोध्येति विना बाधपदघटितेऽपि तथैवास्तु किं सूत्रेणेति जातिव्यक्तिपक्ष
योरुभयोरपि सूत्रं प्रत्याचक्षुः स्वं रूपं ● । स्वं रूपमित्यस्य बोध्यमिति शेषो व्याख्यानात्तदाह संज्ञी
ति। राज्ञोपदिष्टादौ सौ किं कर्तुं तत्रोपस्थितार्थस्य प्रत्ययेन योगो वाच्ययोः संभवात् प्रातिपदिकादित्व
नेनान्वयासंभवाच्च तदर्थे कशब्दमात्रग्रहणापत्तौ नियमार्थं सूत्रं। तत्र स्व शब्द आत्मीयसेना — सूत्रे=६
र्थमाह रूपशब्देन शब्दस्य स्वरूपमेतदुभयं संज्ञी सर्थः।। तत्रार्थो न विशेष्य उक्तयुक्तेः किं तु शब्द
विशेषणं एवं चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञी सर्थ व तद्ग्रहणपरिभाषासिद्धा अत्र चार्थः काल्पि
तान्वयव्यतिरेककल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादिबोध्यः शास्त्रीयोऽपि स च मुख्यः प्रसिद्धश्चेति गौण — प्रविधानाद्वा...
मुख्यन्यायोऽभिव्यक्तपदार्थाय इति न्यायश्च सिद्धः। अत एवेयं विशिष्टरूपोपादाने एवेदं सूत्रं च।
तत्रैवार्थोपस्थितेस्तत्रैव नियमप्रसक्तेश्च न तु वर्णग्रहणे इत्याकरे स्पष्टं। दाधाद्वित्यस्येहस्य — विभाषायामत्र तत्रेति सू
घोरित्यादौ चरितार्थत्वेनोपसर्गे घोरित्यादौ स्वं रूपमित्यनेन परत्वाद्बाधशंकावारणार्थमश
ब्दसंज्ञेति। ना त्रयस्त्रिंशत्पुरुषः कर्म ... संज्ञादेरर्थे ... संज्ञासे न निषेधाप्रवृत्तौ कर्मण्यणिति सा

=व्यक्तिपक्षे सूत्रप्रत्या-
=ख्यानमिति तत्र बोध्यं स्मृति-
=कमलाया भर्यादिति-

ल०शा०टी० दोस्वरूपग्रहणापत्तेः। किंतु समानीतस्तु रूपः शब्दपदेन च शब्दशास्त्रे तदाह। शब्दशास्त्र इति भावो तु अर्थकार्य
२२ स्य बाधे उपस्थितत्वाद्गात इत्यादौ तज्जन्यबोधे प्रकारतयाभासमानस्य राजन्शब्दस्यैव ग्रहणं न विष्य
तीति अर्थं सूत्रं ऽपस्थितार्थत्यागे मानाभावेन तस्य विशेषणतयान्वयसंभवेन चार्थवत्परिभाषापि
सिद्धा लक्ष्यानुसारात् तत्तत्संज्ञाकरणे ज्ञानरूपप्रकरणात्र घांतसंख्यावाचकषषुशब्दस्य षट्संज्ञाक
रणे न शब्दशास्त्रीयसंज्ञायां स्वरूपाग्रहणे तापनाद्योपसर्गे घोरित्याद्यावदोषेणा शब्दसंज्ञेत्यपि व्यर्थ
मित्युक्तं। अत एव ज्ञनपदाः पसपस्तुदेवतादिशब्देषु न दोषोत एव वृक्षादिषु विशेषाणां ग्रहणं स्वेषु ष
द्स त्रपर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं समाराजे सूत्र पर्यायाणामेव ग्रहणं पक्षिमत्स्यमृगा
गान्हंतीत्यादौ मृगपक्षिणोः पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं मत्स्यपदेन स्वरूपस्य विशे
षाणां मीनरूपपर्यायस्य च ग्रहणं सिध्यति। अन्यथा तदर्थं यत्नः कर्त्तव्यः। परे त्वग्र्यां कयोरित्यत्र
घशब्देन स्वरूपग्रहणं नदीपोर्णमासीत्यत्र नदीपदेन स्वरूपग्रहणं च सिध्यति लक्ष्यानुसारिव्या
ख्यानेन च समस्तवैषम्यसिद्धिः। ज्ञापकरूपक्षेपि ज्ञापकसिद्धस्यानित्यत्वात् विकल्पान्न दोषः। अत एव भगवता राम
ज्ञापके न सिद्धं वचनं प्रत्याख्यातमिति दिक्॥ येन विधेयेनेति करणे तृतीया विधिरिति भावे कि॥ क २२
र्मोत्र विधेयं कर्त्ताचार्यः प्रसिद्धत्वादप्यंतएव० यत्तु करणं कर्त्तृपरत्वमिति तृतीययापारतं

ननु षष्ठ्यर्थस्य षट्संज्ञाकरणे न शब्दशास्त्रीयसंज्ञायां स्वरूपाग्रहणे ... इति चेदत्र ३

तेनतत्रयात्रत्रस्य ह्रस्वत्रततथवेनग्-चीत्यनेनचांगस्यकार्यम्तस्मादेशरूपं विधीयतेतयो अकरणत्वंमत्वंगस्यनापिप्रत्ययस्येत्यर्थः =९

र्थं लक्ष्यते तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति विशेषणमिति लभ्यमिति तन्न सुप्तिङ्विभक्तौ न लक्षणे स
स्य सर्वसंमतत्वात् किं बहुना येषां प्रसयानामन्येषां वा शब्दानां मध्ये विधानं कृतं शास्त्रे णैतेषाम यदर्थे
न्यत्रार्थे तदर्थे वान्येषां लक्षणयापि माभूल्लाभावस्य प्रत्ययः पुंयोगादि सादिनाख्यतो लाभात् क
रणस्य व्यापारवत्व नियमादन्येषां च व्यापाराभावाद्विशेषणमेवात्र करणत्वं तृतीयां तेनोच्यते
तस्य चेतरव्यावृत्ति करणमेव व्यापारः तदुक्तं भाष्ये येनेति करण एषा तृतीयान्येन चान्य
[redacted] स्य विधिर्भवति यथा चैत्रस्य संग्रामं हस्त्यश्वादिभिर्विधत्ते एवमन्योऽय
यदिति अचा धातोर्यं तं विधत्ते इति अन्येन चान्यस्येत्यनेन यस्य कार्यं यस्मिन्परतः प्रवृत्तयोरक
रणत्वं दर्शितं । अन्यस्य सन्स्य त्मिन्निमित्तस्याप्युपलक्षणं तच्च शब्दोपस्थित विशेष्यस्य तादृशं विशे [redacted]
ह्रंह्रें चेति ज्ञापकात्स्वर्वादिनी ति यथा तथा सति तस्मिन्न तदन्तविधिः =४
षणमेव तदन्तस्याह कं । किंचित्सति गमकेऽतादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदन्तविधिः त
द्योतरं गवात्समानाधि करणमेव । तत्र तदन्तविधौ सति तथाविशेषणत्वं योग्यत्वात्प्रत्य
य वृत्तो निमित्तं ॥ अत एवेन्ह मिसादो इन्नं शेतदन्तविधिनेह नैनं गमिस्य त्यो भवतीति ह्रं तस्मि
सस्य तदन्तशब्दस्येत्यर्थः । नन्वेवमेरज्जिसय इसत्र न स्यादत आह । स्वस्य चेति । स्वमिसेन्तु ह
[redacted]

तस्य८

त०श०रो० नंबष्ट्यावि परिणामत इति भावः। स्वं रूपमिति स्य प्रसाख्यानेतु नदं तस्यैव चेति पाच्यमिति बोध्यं। समा
२२ सप्रेति। विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तात्पर्ये यथा हकमिदं ०एवं च द्वितीयाश्रितेत्यादौ श्रितादयोऽधि
कारप्राप्तसमर्थैरिति स्पविशेष्यमन्तादिति न तदंत विधिः तस्यतत्सहृतिकेलक्षणयास्सुपेसनेनान्वयः।
२३ तेन कृष्णं परमश्रित इत्यत्र न समासः। नञादिभ्यः फ[illegible]गित्यादावपि नञादिविशेष्यं प्रातिपदिकं वि
शेषणमिति सोऽत्र नाडिरित्यत्र नफक्वाउगिदिति० तेनाति नवतीत्यत्रोगितश्चेतिङीप् इदाक्षिरित्य
समासप्रत्ययवि०६ नातद्रक्षत्वसिद्धः एवं चोक्तनिषेधः प्रत्ययांशे गृह्यमाणप्रातिपदिकविषये प्रत्ययविधिविषयेण
गृह्यमाणप्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नास्तीत्यनेन केवाक्यत्वलाभात् उगिद्वर्णेति लेकदेशा
नुवाद इति बोध्यं। अत एव वनोरचेत्यादौ प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणमित्यस्य नायं निषेध इति
दिक्०। विरामः। भावे घञ् शब्दानुशासनप्रस्तावादाह। वर्णानामिति उच्चारणाभाव इत्यर्थः।
स च ग्राख्यानां किंचिद्वर्णोच्चारणानंतरकालिक एव गृह्यते। प्रदेशाववसान इत्यादयः। अना
वस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यं वर्णवत्। परशब्दो नान्यार्थोऽन्यिलस्याव्यभिचरितत्वादत आह अति राम
शयित इति। स्वभावसिद्धार्धमात्रातिरिक्तकालव्यवायेन रहितः। तेन तद्व्यवायेन वाक्योच्चा
रणे संहिता न। संनिकर्षः प्रत्यायः परेण। कैश्चित्स्वरवर्णतापि। अत एवावसाने कार्याणां संहिता २३

संहिताधिकारेऽवसानकार्याणां पाठे नेत्यर्थः = २

धिकारे पाठः। न चावसानसंज्ञया परसन्निकर्षावकाशायाः संहितासंज्ञायाः सत्यपि संभवे बाधनं भवती-
ति न्यायेन विषयभेदेऽपि बाधः स्यादिति तदसंगतिरेवेति वाच्यं तदंधिकारेतेषां पाठेनाकडारसू-
त्रस्यस्वशास्त्रीयसंज्ञामात्रविषयत्वकल्पनात् एतेनु न तथा लोकेऽपि सत्वात् तदुक्तं वार्तिककृता।
संहितावसानयोर्लोकविदितत्वादिति ० न चावसानकार्येषु संहिताधिकारासंबंध एवास्तु अ-
ग्रे एवमंडूकप्लुतिरस्त्विति वाच्यं तस्सामुपपत्तौ मंडूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात् ध्वनितं चेदं विसर्जनी-
यस्य स इति सूत्रे भाष्ये संनिकर्षः सामीप्यं। सुप्तिङंतं सु विति सुपः प्रकारेण प्रत्याहारो व्याख्या-
नात्॥ यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमित्युक्तेः शाब्दरूपं विशेष्यमादाय तदंतग्रहणं सि-
द्धं प्रत्ययेन स्वघटकत्वयवकसमुदायस्याक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदंतविधिरिति न युक्तं। इत्या-
नि सादौ तस्य नादेशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासंभवात् ० आदिः स्वस्य शाब्देन च याञ्च X
[redacted] परिभाषेयं व्याख्यानात्॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसा-
मर्थ्यादिति भावः॥ अनुवर्तमानं च संज्ञिपरमेवस्यात् संज्ञाकरणेनान्यत्र संज्ञियत्वात् ० यद्वा तदप्यनुवर्त्य गुणो
वृद्धिरिति योजनयैतल्लाभः स्यादित्थं विति सूत्रेनुवृत्तपदपदस्य संज्ञापरतायाएवदृष्टत्वात्तेषां तेति सूत्रे संख्या
पदस्य तदंतत्वा ॰॰ वादर्थपरतेति बोध्यं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयातु नात्र निर्वाहः। तत्र प्रतिपदोक्तत्वस्य
स्वस्वसाक्षाद् ुच्चारितस्येति सा ॰॰ त त्वच्छब्दानुवादेन विहितस्येति वाच्यं तत् ध्वनितं चेदमत्रैव भाष्ये अस्याश्च

तत्र दोषोऽन्यायेन सर्थः = ४

सम॰

= तेन यत्र गुणपदं प्रयोगे विधानं तत्रैवेयं परिभाषेति न तु गुणानुवादे ... गुणादेशासा ... अनुवादे परिभाषाया अप्रवृत्तेरिति निषेधोऽपि भवतो गुणादेशस्य ... प्रत्ययस्यातः ... तस्य स्यात् इत्यविषयत्वात् = ४

= एतेन विधिप्रदेशस्य गुणस्य स्वपदस्य परिभाषोपस्थापनेन चरितार्थत्वं न सूत्रे पक्ष... [redacted]
स्थाने

लं०शा०टी
२४ [redacted]

विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपद [redacted] प्रवृत्तिर्लिंगं तदाह विधीयेत इति अतएवालो गुणो वृद्धिर्यस्येत्यादौ न दोषः॥ एतेन शब्दप
रयोः पूर्वयोर्गुणवृद्धिपदयोरनुवृत्तावात्र ते पदे तत्रैवमुपतिष्ठते इत्यर्थेन सद्दादीनामङ्गत्वादित्यावृत्तौ सिद्धाया
मिह गुणवृद्धी इति व्यर्थमित्यपास्तं० एतन्मूलकएव विधेयोपरिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इत्युक्तप्रघोषः एवं चपदो
प [redacted] स्थापकपरिभाषा विषये विधीयत इत्यस्य व्याख्या हारोनोध्यः॥ एवं च तस्मिन्निति निर्दिष्टे षष्ठी स्थाने इ
त्यादेरनुवादेऽपि प्रवृत्तिः तेन प्रत्ययस्य कात्सर्वस्योदात्तस्वरितयोर्यणइत्यादौ न दोषः उदीचामातः स्थाने इ
ति स्थानेग्रहणं तु स्वष्टार्थमेव० तत्र विधिवाक्ये प्रथमायाविधेयविभक्तित्वेन तदंतस्य विधेयसमर्पकत्वनि
यः अतएव गुणादिपदानामिकपदोपस्थापनेन चरितार्थानामपि वाक्यार्थान्वयिता० तद्धर्मस्य तदन्वयि
विधेयत्वाभावेन उपस्थापकत्वस्यैवभंगापत्तेः इयं च एधितेत्यादौ व्यंजनानां गुणव्यावृत्त्यर्थमित्यन्ये ऽपि सोदे
निषेधप्रवृत्त्येय इग्लक्षणत्वस्य पर्यवेति दिक्॥ प्लुतशब्दैरिति ऊकालइति सूत्राद्ध्रस्वदीर्घप्लुत इत्यज्झितिचानुवर्तते ह्रस्वे
त्यादिपदं च तृतीयया विपरिणतमिति भावः॥ तेन दिवउदेन आविभक्तौ विलात्वे तदनुपस्थितिः शेषं प्राग्वत्० आद्यंते
यद्यप्यत्र मिलितस्यैनेकत्रान्वय इति द्वंद्वेन प्राप्नोति तथापि सम्बन्ध्योरन्वयबोधोत्तरं यथासंख्यमिति सूत्रारंभसामर्थ्यात् पु
नः प्रत्येकान्वयः लोके त्वेवं रीत्या प्रयोगोऽसाधुरेवेति भाष्ये स्पष्टं॥ अत्रैव यथासंख्यसूत्रोपन्यासोऽयुक्तः द्वंद्वांते श्रूयमाणस्येत्य
स्य प्रत्येकं संबंधः पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्याप्यपवादः प्रत्ययपरत्वं तु परत्वादनेनबाध्यते तेन चेरष्टादयः परा
एव भवंति अतएवात्रैतदभावे स्थानषष्ठीसंभावनात्तत्रैवेदं प्रवर्ततेत तदाह० यस्येति विति॥ आद्यंतारिति तावयवीभूताव
र्थः यथासंख्यसिद्धमर्थमाह क्रमादिति इनाविति किंतु कपयोर्यत्वाद्यंतयोर्मास्मरत॥ मिदचो० अयं बाध्यसामान्यचिंतया रा.म.
२५

[redacted]

तथापि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावज्ञापनार्थमन्तग्रहणं तेन घसंज्ञा तरतमपोरेव न तदन्तस्य । तेन गौरीब्राह्म
णितरे इत्यत्र न ह्रस्वः । एतन्निषेधसामर्थ्यादेव प्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिः । न च ज्ञापितेपि व्यर्थं । पदप्रदेशे प्रत्ययग्रहणे तदन्त
तन्त्रग्रहणे नैव सिद्धेरिति वाच्यं । पदत्वस्य प्रकृतिसाधारणतया पदग्रहणे प्रत्ययग्रहणस्यैवाभावात् । यस्मात्प्रत्ययविधिरित्या
द्यनुवृत्तेः पदसमुदायस्य न पदत्वं । इत्यादिस्यादौ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि तदन्तं तत्त्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं । तेनाशान्स्त्रीयस्य
कार्यत्वादेरतिदेशस्तद्विशिष्टविषयव्यवहारनिमित्तकार्यत्वस्य सहायेपि चित्रकर्मण्यानीतितदर्थातः । अत एव येयन्माथमित्यादौ वत्वं तात्त्वार्थे पदान्तमिदं प्रांत
तस्य इत्यौस्यादा घोरितिस्था सू० ३६ इतिमात्रं च सिद्धिः । हरिषु इत्यादौ सोस्तु नैवं पदत्वं । हलि सर्वेषामिति निर्देशेन समसहायेतत्प्रवृत्तेः । निजो च त्यागर एका च इति
मापत्वं त्वभ्युपेत्यवादेन । धनितं चेदमादेच उपदेशे तत्स्यानुदात्ते दित्यादौ मापत्वं । तथाहि दोवकतन्तु सौकारैह तद्व्यादावकारस्ये स्य
जंतोपदेशत्वमकारान्तोपदेशत्वं व्यपदेशिवद्भावेनाशंक्यार्थवतां व्यपदेशिवद्भावो वद्धस्तु तं । योवलोर्थवान् तेन व्यपदेशिवद्भा
पं२ वः । वर्णस्यार्थवत्त्वं चेयायेत्यादावसहायेएव न तु प्रकृतेरिति तदर्थः । एवं चैकस्मिन्नित्यस्यार्थोर्थवतेत्यनेनोक्त इति दिक् ।
हलोनं । गर्गाः ३ । तदन्तं तामित्यत्र समुदायेश तदन्तत्र समुदायस्यैव संज्ञा न प्रसंगः । अनंतराइत्युक्ते अतस्य विशेषण
तयाएवौचित्यात् । यत्तु संयुज्यन्ते वर्णाः पत्रेत्यन्वर्थसंज्ञाबलान्न प्रसंगः सति तन्त्रे । चटपटौ संयुज्येते यत्रेत्यादौ संयुज्यमा

२८
२५

न पदत्वमिति रिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्बहुव्रीहिसमासेनैतदतिरिक्त तत्पुरुषादि तत्पदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः
महासंज्ञा तु प्राचाम[illegible]धादेव तेन सुदृषत्प्रासादीत्यत्र संयोगात्तलोपो नेत्यन्यत्र विस्तरः । ह्रस्व इति बहुवचनं लोपार्थं । यथा द्र
औ च हल श्चेत्येव कृशोदरः । स्वरिता ह्रस्वहितायामिति सत्यनुदात्तानामिति पदे तथैव कृशोदरस्य भाष्ये कृतत्वात् । तेन द्वयोरपी
ति शिक्षेः सादौ गुरोश्च हलः इत्यप्रत्ययः सिध्यति । यत्रापि बहवः शिक्षाः तत्रापि द्वयोर्द्वयोरेव न बहूनामेव । सत्यपि वर्णसंयो
गादि लोपविधानात् । बहूनामपीत्यचि र्विसमवप[illegible]भावात् । ने न तां गपदधात्ववयवसंयोगस्यैवाश्रयत्वेन ता
दृशस्य च त्रयाणां संयोगस्याभावादिति भाष्ये स्पष्टं । आनन्तर्यम[illegible]व्यवधानं भावो व्यवधानं च विजातीयेनैवेत्याशयेनाह
अमिरिति । अत्र कुलत्वं न्याय्यं । अत एव ह्रय[illegible]लक्षितिभाष्यप्रयोगे कुलत्वं दृश्यते । स्वरैरव्यवहिता इति तच्चिंता
दृति: ह्रस्वः किं । तितउर्देव । अत्र गुरो इति प्लुतः स्यात् । अनन्तराः किं । दृषत्सं । अत्र [illegible]ाररकारयोः संयोगत्वे स्को
रिति लोपः स्यात् । संयोगे गुरु । नेत्रे ते सादौ गुणास्तु भोः कि[illegible]सामर्थ्येन भ लघूवल लघूपधग्रहणं बोध्यः । इति
संज्ञेति । प्रथमाध्यायस्थानां संधिकार्योपयोगिनीनां [illegible]नां प्रकरणमिति समाप्तमिह । अर्थः । तेनान्ते डि
त प्रगृह्य समसंज्ञा यत्नु पन्यासेऽपि न क्षतिः । अत्र [illegible]ापुपन्यासस्तु प्रासंगिकः ॥ इति संज्ञाप्रकरणं ॥ इको यणचि ॥ ४ ॥

६= एवमात्रं पदमर्थः तथा च यास्य शब्देन संबंधस्तस्यादेशः स भवतु वेति स च लोके प्रसिद्धमिति तिद्धिमेनेन षष्ठीस्थाने इत्यनेनैषा सूत्रे कथामस्ते अर्द्धरिस्या स्तत्र नंतरे समीपे वा इत्यर्थ इत्त
न निरूपपत्तिरिसुतं माध्ये तद्धि सुपि सामीप्य षष्ठ्यर्थ एव संगच्छते इति चेदुच्यते। स्थानमेव षष्ठ्यर्थो नान्यत्तत्कृतः सामीप्यं वा षष्ठी स्थानेयोगेति स्य स्यात्पदस्याध्याहारेणानिरूपि
तसंबंधार्थिकाषष्ठीत्यर्थः एवं च सत्याभावेयत्र चिदनंतरादिपदाध्याहारे तेनानिरूपितसंबंधार्थिका षष्ठी स्यादतः सूत्रेणापि तिभाष्यता स्वयं अत एव स्थानेन योगो

स्थानेयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः त्वणहं इति निर्देशात्॥ निर्धारणे इति ० यस्य समुदायस्य मिदिहितस्तस्याचांमध्ये इत्यर्थः॥
सौत्रमेकवचनमिति भावः।तस्येवेति यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः अत एव समुदाय मक्तोनो त्सहते व पुवस्येगंततां विहतुमिति मा
ष्यं संगच्छते॥ अंतावयवइति पूर्वसूत्रात्समस्तमष्यंतपदमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादनुवर्त्तत इति भावः सुचतीसादि
विषये तु फलाभावादयोग्यत्वाच्चांतावयवइ संशाप्रवृत्तिः परिभाषाणां मनियमेनियमकारिणी त्वादाहानिर्धारितेत्ति ०॥ ते
नोदुपधायागो हइसत्रस्थाने योगत्वं नं तु पधापदसंनिधानेनावयव षष्ठीत्वनिर्णयात् स्थाने योगे सस्य स्थानपदार्थनिरूपि
तसंबंधार्थिके त्यर्थः स्थानेन योगो यस्या इति विग्रहे निपातनात्सीधुत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् अत्तरनंतरे इत्यादेरपि अनंतरादिरू
पितसंबंधे इत्येवार्थः। षष्ठीमात्रोच्चारणे स्थानपदाध्याहार इत्यत्र विस्तरः प्रसंग इति इमीणां स्थाने शब्दे अस्तरि
तव्यमित्यादौ तथादर्शनात्तभावे त्वदूस्थानशब्दे ० प्रसंगश्च सति संभवे षष्ठीव तएवा प्रत्याय नार्थत्र्याब्द प्रयोगात् इकोयणि
त्यादेस्त्वरेकारघटितशब्दस्यार्थबोधनाय प्रसंगेन तस्य रयकारघटितः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः एकृरित्यादेश्च तेत्सुरिति॥ अतो
न शब्दनित्यताहानिः किंचेकारबुद्धिप्रसंगे कारबुद्धिरित्यर्थः अत एवाचः परस्मिन्नित्यादि संगच्छते स्यषंचेदं दाधाष्वि
तिसूत्रस्थानिवत्सूत्रयोर्भाष्ये ० स्थानेंतं। षष्ठीस्थनु वृत्ताय त्रस्थान षष्ठीतत्रेदमुपतिष्ठते इति विध्येकवाक्यतयैवास्य नियाम
मकत्वं न तु विहितानां नियमः सुक्तवंतमिति न्यायविरोधात् फलितमाह ० प्रसंग इति॥ सदृशतम इति॥ अर्थात्स्थान्यमा
णानां मध्ये एव ० अत एव गंगोदकमित्यादौ त्रिमात्रोन॥ तमपः किं ० वाग्घरिरित्यादौ महाप्राणत्वसाम्येन जायमानः पूर्व
सवर्णो विगद्वितीयो मा भूत् किं तु नादवान्महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति ० स्थानेंतरतम इति संप्रत्यंतपाठस्तु
दीर्घेषु यत्नसिध्याद्युष्ट इति भाष्ये स्पष्टं॥ यत्रानेकेति ० स्थाने ग्रहणे एकदेशानुवर्तमाने पुनः स्थाने ग्रहणं सतीययावि

गुरस्या १

अनेकेषां प्रसंगे संभवे सति स्थानेनैवांतरतमो ग्राह्य इति =९

परिणामेन वा स्वभेदमाश्रित्य प्रसंगे सतीति संभवे स्थाने तत एवांतरतम इत्यर्थ इति भावः स्थाने तद् इति ॥ स्थानेन इत्यर्थः तत्र स्थाने त
इकोयणचीति अर्थतस्तत्र क्रोष्टुरिति॰ इह क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने पंक्तु शब्दो नादेशः गुणतस्तु वाग्घरिरित्यादौ प्रमाणतो
दसौसेरित्यादौ॰ तस्मिन्निति निर्दिष्टे॰ अत्र तस्मिन्निति उत्तरत्र तस्मादिति सप्तम्यंतपदं पंचम्यंतपदार्थकः स्वतंत्रस्य सर्व =
नाम्नो निर्देशः आख्यानात् ॥ बहुलस्य सत्कारानुरोधाच्च ॥ ननु तत्तस्य दपरमन्यथा तस्मिन्नणि च तस्मान्नुडचि तस्मा
च्छसो न इत्यत्रैव प्रयत्नेर्यातां सप्तमीनु सप्तम्यंतानामेव तच्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय तद्व्याख्यापकस्य निर्दिष्ट इत्यनेन सा
मानाधिकरण्याच्च॰ इति शब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं बोधयति निः शब्दो नैरंतर्ये इह शिरस्तुषारणेऽवं च सप्तम्यंता
र्थे व्यवहितोच्चारिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य कार्यमिति वा अर्थः एवं चैतत्परिभाषाद्वयोपस्थितो सप्तम्यंतपदस्य पंच
म्यंतपदस्य वार्थो लिंगं अत्र सूत्रे उपश्लिष्टपदाध्याहारेण निर्दिष्ट इति औपश्लेषिकेधिकरणे सप्तम्या बोधितादुपप
दविभक्तेरिति न्यायात् ॥ ननु सतिसप्तमीति तत्र चदीयते इति सूत्रे कैयटस्य षष्ठीस्तु क्रमोरिति सूत्रे च कैयट आह तस्मि
न्निति परिभाषायां सप्तमी सत्सप्तम्या श्रयणमशक्यमिति उपश्लेषः समीपवृत्तिर्हतं तच्च वर्णयोर्बौद्ध इष्टव्यं एवमिको यु
णचीत्यादावुपायमेवेति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये तत्रोपश्लेषः पूर्वस्यैव परस्याव्यवहितस्यैव व्यवहितस्य चेति पूर्वस्यै
वेति नियमाय चेमिदं अव्यवहितएवेति च॰ अतएव लक्ष्यानुसारात्क्वचित्सती सध्याहारात्सप्तम्याश्रयणेनास्याः
प्रवृत्तिरिति श्नान्नलोप इति सूत्रभाष्ये उक्तं अतएव कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र नास्याः प्रवृत्तिः कृति सति प्रसासमासात स्य इत्यर्थ
कर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थात्॰ तस्मादिति सूत्रे निर्दिष्ट इति निर्दिष्टादित्यर्थकं विभक्तिविपरिणामात् ॥ साचोत्तरस्ये
ति द्विग्योगलक्षणेति द्विग्योगलक्षणा पंचम्यामेव तत्प्रवृत्तिः उदः स्थाइत्यादौ चोदइतीति दिग्योगलक्षणा पंचमी॰ राम
तत्रानियतदिक्शब्दाध्याहारे प्रसक्ते परशब्दस्यैवाध्याहार इति तस्मादित्यनेन नियम्यते अव्यवहितोच्चारितायं च २५

थो

प्यं तोऽस्य रस्येति तदर्थं लस्फलितमाह ॥ सप्तमी निर्देशेनेत्यादि ० यदि तु अर्धमात्राधिककालेन वर्णान्तरेण वा व्यवधाने उ
पश्लेष एव नेत्युच्यते तदा निर्दिष्टपदं संहिताधिकारस्य विकल्प इति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्य षष्ठ्यां अवग्रहे च संप्रदाय
२५ एव शरणमिति आनडादि विषये आदेशोत्तरमेवावग्रहो न्यत्र तु ततः प्राक् ० अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्या नास्त्येव वा ०
न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यमिति भाष्येण तदनुरोधेन शास्त्रासंकोचस्य शास्त्रकर
26 णाभावस्य च स्पष्टमुक्तत्वाच्च ० एतेन संहिताधिकारस्त द्विहिर्भूतानामर्धमात्राधिककालव्यवाये प्रवृत्तिस्तापन्नार्थतेना
ग्रा विस्मुद् इत्यादावव ग्रहे आनडादिसिद्धिरित्यपास्तं प्रत्ययः परश्चेत्यादौ वृत्तरौशविकल्पात तस्मादिति परिभाषा प्र
वर्तते तेन प्रत्यया व्यवहिताः अत एव छंदसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति सूत्रं सार्थकं ॥ आगमविधावप्यानेमुगित्यादौ त
स्मिन्निति परिभाषया पूर्वसंबंधित्वमितियः ॥ अत एवात्र पूर्वस्येत्यादिना स्थानषष्ठी ० तत्तद्विधिभिरेव संबंधस्य नि
त्तत्वेन षष्ठीस्थान इत्यस्या प्रवृत्तेः गाङ्कुटादिभ्य इत्यादावपि षष्ठ्यं शविकल्पेत तस्य परिभाषा प्रवृत्तिर्बोध्या ॥ परिभाषा
णां नियमत्वं तु यदि परिभाषासूत्रं न स्यात्तदा व्यवहितादावपि प्रवृत्तिः स्यादित्येतावतेत्यादिकं ० अलोंऽत्यस्य ० षष्ठी स्था
ने इत्यनुवर्तते तदाह ० षष्ठीत्यादि ॥ स्थाने विधीयमानः स्थानषष्ठीनिर्दिष्टांत्यस्येत्यर्थः स्थाने इत्यादि किं । इदुत्तच
के कारात् सर्वेमाभूदिति ॥ अंत्यस्येति साहचर्याद् अल इति षष्ठ्यंतमंत्यस्यालः इत्यर्थः अल इति किं ॥ पदस्येति विधीय
मानं वसुस्रंस्विति दत्वं स्यत् न तु इष्यामित्यादावंत्यस्य पदस्य माभूत् स्थाने विधीयमान इति प्रत्यासत्तिलभ्यं ० एवं चालए
वेति अंत्यस्येवेति नियमद्वयमत्र ० अलस्समुदायान्तरं स्थानषष्ठ्यास्याल्लिंगं अत एवेत्तो दित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः पथ्यादी
नामित्यस्याव यव षष्ठीत्वादित इत्यस्याल् समुदायोत्तरत्वाभावाच्च ॥ डिच्च ॥ अनेकाल् पर्यमिदं ० आदेरिति ॥ आदेः अल इत्यर्थः ॥
तेन ह्री पमित्यादौ पांत समुदायस्यानेत्वं ० अत्र परस्येत्यावर्तते तेन परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं तत्रै

ल. श. शे. वेदं। तेन निसंङित इत्यादौ न दोषः तत्र विकरणव्यवधाने प्रवृत्तये धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वात् ॥ अनेकाल्शित् ॥ शित
२६ एवोदाहरणं ॰ इदमइश् ॥ ननु शकारो ह्यादेः सामर्थ्याद्भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वे सिद्धे शिदिति व्यर्थं किंच सानु
बंधकनिर्देशो यथानालः स्यान्निरंभोमगाद् इति सूत्रे भाष्ये उक्तं तथादेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेति तत्र घर्थविधौ निर्दिष्ट
थानेकाल्त्वसर्वस्येति सूत्रार्थः उद्देश्यत्वविधेयत्वाख्यविषयतयावोधविषयता तु अनुबंधविनिर्मुक्तस्येति नालु
दित्सूत्रभाष्यविरोधः श्वसोरिति लोपस्य लोपार्थीति प्रवृत्ते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वसिद्धिः अनुबंधा
नामेकांतत्वमेव न्याय्यमिति युक्तमिति चेन्न अनेनानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनेन चारितार्थ्यात् तेन दिव औदित्यादौ
नां न सर्वादेशत्वं अस्य च यथेष्टं स्यात् तथा वक्ष्यते ॰ नानेकाल्शिदिति तु नोक्तं अनंतरस्येति न्यायेनादेः परस्य सस्यैव नि
षेधापत्तेः परत्वादिति ॥ आदेः परस्येत्यस्यावकाशः द्व्यंतरुपसर्गेभ्यो द्वीपं शित्सर्वस्येदम इश् एवमतो भिस इसा
दिविषयेऽनेकाल्त्वसनेनादेः परस्येति परत्वाद्बाध्यते ॰ एतेन ङि. च्च सूत्रादिदेवानेकालः सस्येति नियमेन सिद्धे अनेका
ल्ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं ॰ स्वरितेन ॥ इत्संज्ञकतल्लक्षणे तृतीया ॥ स्वरितत्वलक्षणोऽधिकारो विनियोग इत्यर्थः। स्वरि
तत्वं चेदं दोषविशेषरूपमस्तु असाधारणं स्वररूपमधिक्रियमाणपदघटकाक्षरविषयं वा तच्चानुनासिकवदस्पष्टिताग
म्यं विनियोगश्च प्रायेण तत्रोपस्थितिः क्वचित्सर्वत्रापि ॰ कियत्दूरमधिकार इत्यत्रासत्तिगमकं व्याख्यानमेव श
रणं ॥ किंच स्वरितेनाधिकारगतिः तेन गोस्त्रियोरिति गोस्त्र्यधिकारस्य प्रसञ्ग्रहणमिति स्पष्टयाकरादवसेयं ॥ एते
न व्याख्यानादेव निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि भविष्यति आकांक्षायां तु सत्यामप्युत कल्पनाया अन्याय्यत्वाल्लाघुतापेक्ष
णस्य न्याय्यत्वात् किंच सूत्रेणेत्यपास्तं स्पष्टं चेदं भाष्ये ॰ परं निमेति ॰ परंविप्रतिषेधसूत्राद्धलवत् ॰ निसंकृताहृत राम
प्रसंगित्वद्विपरीतमनिमित्तं तत्राकृतस्याभावकस्याभावकल्पनापेक्षया कृतस्याभावकस्यैव तत्र कल्पनं युक्तमिति तत २६

२१ स्यबलेंसेबीजं ॥ अंतर्भव्ये बहिरंगशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्यें तर्भूतान्यंगानि निमित्तानि यस्य तदंतरंगं॰ तदीयनिमि
त्तसमुदायानंतर्भूतांगकं बहिरंगं॰ तस्यबलवत्सेबीजमाहासिद्धमिति॰ इयं च वाहऊठसूत्रे ज्ञापिता यद्यपिप्रसंग
वर्त्तीलोकोदृश्यते मनुष्योयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शारीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः संबंधिनामिति न्याय्यमलक
त्वमस्या अत्र च परस्मिन्निति भाष्ये उक्तं तथापि तेनन्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयते वस्यात् तत्तापकेन तु सर्वविषयता
बोध्यत इति वाहऊठसूत्रे कैयटेस्पष्टं अन्यथा वाहः संप्रसारणे पूर्वत्वरूपे चकृते एत्येधत्यूठ्सु गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ प्रष्ठौह
इत्यादि सिद्धावूठ्विधानंव्यर्थंस्यात् ॥ नाजानंतर्यपरिभाषातुनास्येवेतिनायजेइंद्रमित्यादौदोषइति परिभाषेंदुशेखु
रे विस्तरः ॥ अपवादस्तुवचनप्रामाण्याद्बलवान् ॥ अकृतेति । ननुकृतोविशिष्टऊहस्तकैनिमित्तविनाशेपिकार्य[redacted]स्थिति
रूपः यथादंडविनाशेपिघटस्थितिः सयेनसेदंस्यध्वस्तस्तमाह निमित्तमित्यादि॰ ॥ तस्यमुक्तं कार्यजातमपि न कुर्वंतिनो
चीरयंती सर्थ इति कैयटादयः ॥ अन्ये तु अकृतेनांतरंगशास्त्रेबहिरंगाभावेहनस्पत्तातत्निमित्तविनाशं इष्यापूर्वमपि
न कुर्वंतीसर्थ इत्याहुः ॥ इयं परिभाषा निष्फलानिर्मूलेति परिभाषेंदुशेखरे निरूपितं ॥ ॥इतिपरिभाषाप्रकरणं॥
स्यादिति ॥ कार्यशब्दादेरिदं ॥ संहितायां विषय इति ॥ कार्यिनिमित्तयोः संहितायां विषयभूतायामित्यर्थः ॥
स्थाने तर इति ॥ इदं यथासंख्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥ जातिपक्षे यथासंख्येनापि निर्वाह इति स्थानेंतरतमसूत्रभाष्ये स्पष्टं ॥
अनुनासिकस्थाने पि निरनुनासिक एव विधीयमाने लेनसवर्णाग्रहकत्वात् गुणाभेदकत्वप ज्ञोपिनविधेयात्विषयेदी
सिद्धित्वादयइत्यादिनिर्देशाद यथा ज्ञातसाश्रयणोमानमितिदिक् ॥ व्याकरणस्यसाध्वनुशासनत्वं तु शब्दनिसतापप
सेशाद्बानांसिद्धत्वेनशास्त्रवैयर्थ्यापत्ताम्जिप्रसंगेमार्जिःसाधुर्भवतीत्यादि वृद्धिसंज्ञासूत्रादिस्थभाष्यप्रामाण्येन
यदिहपरिनिष्ठितेन स्याप्यंतत्साधिसर्वापत्तिकस्यवाक्येनबोध्यं॰ कार्यशब्दवादे तु पूर्वभाष्योक्तोतानादित्तासर्थेव

४ यदीनामित्यादिपदैरूपस्थितत्वेप्रत्याहारेषु जातिपक्षाएवेत्यणुदित्सूत्रभाष्येस्पष्टमत एवसर्वेनकारादीनांग्रह
णमित्यादि

आदेशस्यादिः ... [illegible]
१ = रूपातोर्द्धि ... [illegible]

ल॰ शा॰ शे॰ शात्तस्यस्यनं बोध्यं॥ एतेन स्थाने प्रमाणतो मर्यान्तरतमे न्हस्वे कारे च विनार्थोप्यणदीर्घे कथं स्यादिति समाप्तौ स्थानत आन्तर्यस्य सर्वेनो
बेलवलात्स्थानेन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठस्यचैतत् दूषणे नैव भाष्ये दूषितत्वादिति भावः। घोषविध्यर्थोऽध्वनितं चेदमेओइस
२७ त्रे भाष्ये तदाह॰ द्वे वाक्त इति॥ सूत्रद्वात्ताशाकस्य मते सर्वत्र द्वित्वाभावो स्तरिति भावः। अवसाने द्वित्वसिद्धये नत्वीति प्रसज्य
प्रतिषेधस्तदाह॥ नत्वीति॥ इदं द्वित्वं घाष्ठ्विलवद्धिः प्रयोगएव॰ परइत्यादेरध्याहृतो द्वारणक्रियानिरूपितकर्मत्व
घी तस्यापि समाप्त॥ इति धर्षेण तु द्वित्वे पूर्वस्थानेऽपि निष्पन्न इ स्यापि॰ ल स्थे लक्षणस्येति न्यायात् विकारान्यत्वेन
नं लक्षणभेद इ सम्यन्त्र प्रपंचितं॥ स्थान्यादेशयोर्भेदात् स्वरूपमित्युक्ते प्रतस्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते यथा गुरोः स्थाने शि
ष्यो याज्यकुलानि गत्वाग्रासनादीनि लभत इति लोकन्यायेन स्थानिकार्यमादेशे न स्यादतः स्थानिवत्सूत्रं॰ ननु स्थान्य
लेति॥ प्रसासत्तिन्यायलब्धमिदं॥ आदेशस्य स्थानिभूतो योऽल् तत्स्थानिसंबंधीव योऽल् त इति धर्मो यत्र यश्च अर्थः।
अतएव रेफस्थानिकविसर्गस्य ... शत्वे नस्थानिवत्वेनेति मोभगोइत्यत्र भाष्ये स्पष्टं। अतएव व्धिन्व्चं तीत्यादाविवन॰
उकारवृत्त्यार्धधातुकत्वस्य वकारेन निर्देशात् पत्वत्रेऽपि ... वृत्तये स्वविधावपि स्थानिवत्त्वमपरविधाविति न्यासेन
साधितं भाष्ये सालेकदेश्युक्तिः असिद्धवत्सूत्रेणासिद्धस्याय नाशुनिसादेशस्य कललत्वेनोपन्यासात् अत्रापि अचः पूर्वत्व
विज्ञानादिति वार्त्तिके पंचमीसमासे न सिद्धः केयटेनोक्तत्वाच्च प्रदीव्येत्यादौ च वलादिलक्षणइट्न॥ स्थान्यलिंत्युक्तेवेभू
विवेत्यादौ वलादिलक्षणेइसिद्धिर्नहितत्र वलादित्वं स्थानिगतोऽलमपितुस्वाश्रयमेव॰ यत्रिभितवैकस्य प्रयुक्तोप
देशाप्रवृत्ताव तिदेशामष्पते तस्य निमित्तस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्वएव निषेधप्रवृत्तेः प्रकृते वार्धधातुकत्वे
कल्पप्रयुक्तोऽप्राप्तिर्न तस्थान्यल्साधारणंयच्चतादृशं ... घटितं वलादित्वंन तद्वेकस्य प्रयुक्ताऽप्राप्तिरिति बो राम
ध्यं॥ प्रसासत्सा च शास्त्रीयकार्यएव स्थानिवत्वंतेन नायं कसितिः प्राधान्यात्कार्यातिदेशो यं शास्यातिदेशास्तु का २७

यातिदेशादभिन्नस्तस्य: तस्यापि कार्य [redacted] फलकत्वादिति तच्चेतत्त्रैकेय
टः भाष्येपि तत्राङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमाङ्गं यत्कार्यं तदिति दृश्यतइत्युक्त्या तयोरभिन्नत्वरूपत्वं सूचितं तत्रानपेक्षितापरनि
मित्तत्वतन्निमित्तत्वरूप कार्यव्यवहारएवानेन ० कार्यं तु स्वशास्त्रेणैवेति अतएव वामायेसादेःस्थानिवत्त्वेन तु स्वात्तुर्पिचेति
दीर्घइतिसंगच्छते ० परिवीरित्यादौ परत्वाद्दीर्घइति च संगच्छते ।। यद्वा किंचिन्निमित्तवैकल्येपि दीर्घादिकार्येण नैनक्रियप
तेतस्य कार्यं किमित्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपनिर्णयस्य विधिशास्त्रमूलकत्वेन तद्देशेनैव परशास्त्रविहितत्वरूपं पदत्वं ते
षां बोध्यम् एतदेवाभिप्रेत्यातिदिश्यमानकार्याणामुपदेशादेश एव देशइत्यभियुक्ताः। अत्राद्यपक्ष एव भाष्यसंमतः।
अतएवस्थान्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येतदुपपादनावसरे स्थानिवद्भावादंगसं
ज्ञास्यात्र यंच लघूपधत्वादिनत्रलघूपधगुणादिः प्राप्नोतीत्यादि भाष्योक्तेरिति बोध्यं एवं च यन्निमित्तवैकल्य
प्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकसमतिदेशस्यापि अतएव षष्ठ्व्भावेनातिदिष्टमलस्यवर्णाश्र
यत्वमित्यादिव्यवहारः सर्वातिदेशेप्यदं तु स्वयं यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तं शास्त्रीयमेवप्रस
क्तेः स्थानिवदित्युक्ते संबंधिशब्दमहिम्ना वादेशलाभे आदेशग्रहणाश्रोतस्थान्यादेशभावस्यैव ग्रहणमिति शंका
वारणद्वाराएकृरित्यादौ शब्दानित्यत्ववारणाय सर्वं सर्वपदादेशा इति न्यायेन कल्प्यमानस्यतेल्लुरित्यानुमानिका
देशस्य संग्रहार्थं तेनपचेलिमादेः पदत्वसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टं ।। ननु तेषास्ति त्वमपि द्धि निष्ठुच्छे शुनिश्च तथ्य व्यवहारव
क्षो कसिद्ध्यायेनैवसिद्धं तदुक्तं प्राग्दीव्यतोणिति सूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशादीव्य छब्दानुकरणमिदमित्युक्त्वा
1 किमर्थं विकृतनिर्देश एतदेवज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवदिति ० अतएवात्र
विकारो ग्रास्त्रीयोपि ० अतएव प्राग्घसशब्दादणां ताद्धितवचने प्राग्घसा चित्सत्र हर्द्धोक्तु तायां सां तस्यापि

१

ल०श०शे० त्वेनानेनन्यायेनांगतया प्राप्नोतु मत्पूर्वसंबंधित्वेनाच: पौस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन वारितो चः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये एत

२८ न्यायानाश्रयणेऽंगत्वमेव चतुर्थमं अंतादिवत्त्वसूत्रे भाष्य कैयटयोरपि गुडोदकमित्यात्र एकादेशोऽहं तेदकशाब्द स्थाने

28 नन्यायेनोदकशब्दत्वमाश्रित्योदके केवल इति पूर्वपदांतोदात्तत्वमुक्तं शब्दानित्यत्वं तु रेखागवयन्यायेन समाधेय

मनन्यवदिसस्यान्यवन्न्वेसर्थे:॥ तयात्र्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वाभाव: सुतरामिति चेन्न॰ अर्थस्यान्यथा ह्वेजातिषं

ज्ञकभूयोवयवदर्शनाभावेन तो नित्वप्रतीतेन्यायेनानुपपादनात्। किंच तिङ्‌ संज्ञायास्तिबादिसूत्रोपात्तपरि

च्छिन्नपरिमाणनिष्ठतया परिच्छिन्नपरिमाणार्थवाचकशब्दानां न्यूनेऽधिके वा शास्त्रव्यापारं विनाऽप्रवृत्तेर्य

न विधिरिति सूत्रे गसंज्ञासूत्रे च भाष्ये उक्ततया तदभावात्॥ न्यूनाधिकत्वं च वैरूप्यस्योपलक्षणं न चतंडुलानि

स्तादेः स्थानिवद्भावेन प्रसज्यांतत्वेपि स्वतः प्रसज्यांतभिन्नत्वात् तिपदिकत्वापत्तिरिति वाच्यं॥ अतिदेशस्य भा

वेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावात्॥ अत एव जहीत्यादौ जादेशस्यासिद्धत्वे स्वाश्रयो हेर्लुङ् न।

सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात्। असिद्धवत्सूत्रं तु शाध्योसादेः स्थानिप्रयुक्तधिभावसंपादने न चरितार्थं पूर्वत्र चाप्र

सक्त्यः सस्य पर्युदासत्वे शास्त्रीयकार्याभावात् स्थानिवत्त्वं डुलेऽन्यमिति वाच्यं॥ वेःस्कंदेरनिष्ठायामिति षत्वविधायके

या तिङन्ते षत्वाभावाय यपकैयाद्ये न चानिष्ठायामिति पर्युदासेन वृत्त्यादिसंमतेन पर्युदासत्वेऽप्यशास्त्रीयेपि श्रो

त्रतात्सये विषये शास्त्रीयवदतिदेशबोधनात्॰ विस्कन्न इत्यादौ हि निष्ठान्तस्य निसंतयास्थानिवत्त्वेनैव नि

ष्ठात्वस्य वक्तव्यत्वात्॰ तस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वे तुल्यस्यानुसारिव्याख्यानादेवोक्तार्थसिद्धिरिति बोध्यं॥ केचित्तु

भाष्ये तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभस्य तत्कार्यस्य च लोकन्यायेनैव सिद्धेरयमतिदेशः स्वरूपमिति तन्निष्ठाशास्त्रसे राम

त्वाद्धतेः कार्यं वधो नस्यादितीत्युक्तं एवं चेत्स्वं रूपमिति शास्त्रस्याविषये तेन सिद्धिरिति सूचितमेवं चाशास्त्रीयस्या २८

नं५

पि धर्मस्यातिदेशो भवत्येवेति प्रसंगस्तु लक्ष्यानुसारेण क्वचित्स्थौकस्थानाश्रयणेन परिहरणीयोपदिष्टा प्रोतिए
वं च न कश्चिद्दोषः। न पदान्तेति सूत्रे आलगाककुं इति रिसुदाहरणं च क्वचित्तदनाश्रयणेन त्रहिकं उ यते : क्विचित्तत्रा
ष्ठोपि तस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्धि-घ लोपाभावादिष्टो दृष्टः पूर्वत्वेस्थानिहारके गणमालोक्य दृष्टं स्यादिति सोद्धुः॥ अतए
वार्थवत्सूत्रे शेषेऽप्यस्य पदसंस्यपर्युदासत्वमेवोक्तं भाष्ये॥ तत्रपक्षे च कां ड इत्येतत्सूत्रपूर्वान्तवद्भावेन प्रसयान्तभिन्न
त्वाद्दोषः शंकितो न तु स्थान्याश्रयाप्रसयान्तहेन स्त्रियोदीर्घादिति सूत्रे भाष्येपि अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्थाश्रयका
र्याभाव इति स्फुटं तत्र हि स्त्रियम् इत्यत्रेयुङ् प्रकृतिवदतिदेशस्वाद्यनुत्पत्तिमाशंक्यैवं तर्हि स्त्रातिदेशिका
नां स्वाश्रयाणि न निवर्त्तन्त इति समाधानातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयनिवृत्तेस्तु प्रकलासिद्धायेण धाप्यं तत्रैसा
शंकयति दिशासामर्थ्याद्धि भक्तिरित्युक्तं असिद्धवत्सूत्रे च कैयटे स्फुटमेतत्॥ एगाङ् कुटादि सूत्रे भाष्ये स्थजिदेशोरिस
त्राकितीतिपर्युदासात्सिस्त्वतीसत्र हलन्ताच्चेतिकित्सातिदेशोपि-अमागममाशंक्य प्रसङ्गप्रतिषेधाश्रयणेन समा
हितं न तु वार्त्तिकं क्ङिति च मुपाया तरं बोध्यं अनल्विधाविति विधिग्रहणाद् लाश्रये त्विधा विसर्धात॥ पत्रविधौ स
द्भूतः स्थानिस्थान्यवयवान्यतमालब्धवृत्तिधर्मवतस्तेन तस्मात्तस्य तस्मिन्नेदं तदादेरिसाहिप्रकारेण विशेष्य तया
विशेषणतया वा आश्रयणं तत्र निषेधः॥ क्व्टोरस्केन द्यौ द्युभ्यां कृष्टः प्रपद्धेत्युदाहरणानि॥ एवं च तदस्य ऊरण
ति दिस्यादाविटद् टिड् त्ति सिध्यति दीर्घविधावत्र चेरद्इति समुदायाश्रयणात् अन्यथा टस्यानुबंधत्वादिकारस्यैवा
भयत्राश्रयणोभिसल्विधित्वं स्यात्॥ अत्रसूत्रे विशेषातिदेशोपि॥ अन्यथा इडादेरपि क्वाः सत्वात वलादित्वस्यत
द्विशेषधर्मत्वात् उपस्थितधर्मस्य व्यापकधर्मस्याविध्याकांक्षापूरणे सतितदतिरिक्तविशेषग्रहणे मानाभाव

कादेशाद्यस्यापो भावलापकतो न्ना तिबाधादेशेषुपिबा सिध्या पूर्वतं वचापधं जसेशमचः शिवत्य सावधातुः

× कातंत्राई ११३ ×

लं०षा०षो० इसेतन्न्यायमूलकेनसामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशोनसिद्धौ विशेषेणतत्र यालाप्त्यये निषेधइसेत त्रतिपादकस्या
२९ नलइसेवसिद्धेकृतस्यविधिग्रहणस्यवैयर्थ्यस्यात् ० हलादि किंत्रिमित्तकेस्यप्रतिषेधकान्नस्यपीति लिंगाच्च अनु
बंधकार्येहलनलिधावितिनिषेधोनअनुबंधानामनैकांतत्वेपि विशेषग्रहणेनतेषामलत्ववहाराभाववत्तापना
२९ नानुबंधकृतमनेकालत्वमितिज्ञापयतीतिभावः हलत्वव्यवहाराभाववोधनद्वारेतिशेषः ध्वनितंचेदं किंति
चेगाङ्कुटिहलः श्न इति सूत्रे षुभाष्ये तं शत्रादेशस्तुटोङित्वचनाल्लिङादेशाङितोनेतिज्ञाप्यते इत्युक्तं इतीयं
[redacted] गाङोङितस्यसानुबंधस्य काादेशेअनुबंधास्थानिवत्वज्ञापकत्वमुक्तं उक्तदूषणैरेवदूषितंच० अन्यथान
त्विधावितिनिषेधेनतत्वासामान्यात् ज्ञापकत्वासंगतिः तिबाद्यादेशोषुपित्वाद्यसिद्धिस्थेतिबोध्यं अचः परः। आदेश
नै० ग्रहणमनुवर्ततेतदनुरोधात् द्वचइतिस्थानषष्ठीपरस्मिन्निति सादेश विशेषणं तदाह परनिमित्तइत्यादि० अचएवादेश
इत्यर्थः तेनमरुतमाचष्टेमारयतीत्यादौ वृद्धिः अत्रसूत्रेप्रयोगेयोज्यस्थानिकइत्यर्थः नतुसूत्रेस्थानिनोपात्तात्
स्थानिकइत्यर्थस्तेनतत्पोपादेरनेनस्थानिवत्वंसिध्यति अचइति किं आगमस्यलोपस्यस्थानिवत्वात् हृस्वमे
अर्दु तितुगस्यादेशे तएवचइपरनिर्हासेत्वेतातलिचिंवीवद्दिसादिसिध्यर्थो निषेधः स्वार्थकेः परस्मिन्नि
वैयाघ्रपद्यः ११७ तिकिंयुवजानिः निङः स्थानिवत्वेनयलोपोनस्यादिति० पूर्वविधावितिकिंमेधेयः निपूर्वाद्धान्तः किप्रत्ययेआ
तोलोपतस्यस्थानिवद्भावाद्यद्धव्यपदेशविरोधात्स्वाप्त्ययस्वनिवृत्तौ द्वगनापतेरितिद्विकस्थानिभूताः
द्वचइति॥ सूत्रेप्यत्रवर्णं प्याख्यानाच्चतस्यैवपूर्वविधित्वमितिभावः पूर्वविधावित्यस्यपूर्वसंबंधिन्येवशा
स्त्रविध्येयेकर्तव्येइत्यर्थस्तेनपूर्वपरयोर्विधौ नं० तेनारत्नुरित्यादौ अः स्थसूतामितिगुणस्यसवर्णदीर्घेनस्था राम
निवत्वंवस्तुतोत्रपूर्वविधिशब्देतंत्रमेकस्योक्तार्थः द्वितीयेभावेकिः संबंधसामान्यषष्ठ्यंतपूर्वशब्देनसमासः। २९

अथवा अनइत्यादिनार्थः काशिकान्तकोपनीयं

४ अत्रस्थानिनिसत्यपदवर्तितदादेशेदिमत्वतिस्थानिनियतमभवतिनदादेशेषु न्नातिभावाभावयोः पूर्वयोस्थानिदेशस्तत्रभावोदाहरणे निराचष्टे
इति। अस्योदाहरणंपचयतीत्यादि। स्थानिनिमित्तकमनवकाशद्यामितिनद्धेतिचतदर्थः। अधपपधत्यतपादरहस्य लोपनिमित्तकार्यस्येत्यादि॥

विधिर्भावः पूर्वसंबंधिभावेन तत्स्थितौ स्थानिवद्विसर्थः अत एवैने यइत्यादौ यस्येति चेति लोपे तस्य स्थानिवत्वात्संनियोगशि
ष्टन्यायप्राप्तनिवृत्तिप्रतिबंधेन नकारस्थितिः अत एव न पदांतसूत्रे पंचेंद्राण्यो देवता अस्य पंचेंद्र इति लुकि न स्थानिव
द्भिसस्योदाहरणं ददर्त्तं भाष्ये अन्यथा तत्र पूर्वत्वेन दृष्टस्य संबंधिनः कस्यचिद्विधेयस्याभावात्स्थानिवत्वाप्राप्तिरेवेति
तदसंगतिः स्पष्टैव प्रकृतसूत्रेपि भाष्ये कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानेन सर्वमिदं संगृहीतमिति भावसाधनो वि
धास्यते पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति स्थानिवदिति उक्तं तत्र भावसाधन इत्यस्य सोपीत्यर्थः पूर्वत्वं च व्यवहि
ताव्यवहितसाधारणं अव्यवहितग्रहणे मानाभावात् स्वरे निषेधाच्चेति न परयतीति सिद्धं प्रकृते च द्वित्वे निषेधे स्थानि
वत्प्राप्तिः नपदांत० अत्र द्विर्वचन सवर्णादिग्रहणं वैतिघटितान्यांत्तिदशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिबोधनार्थं तेन
रामइत्यादौ विसर्गादि सिद्धिः अत्र विधिशब्दो भावसाधनः पदांतेसूत्रांत शब्दस्वरभाव यव वाची कर्मषष्ठ्या समासः
लि८ तेने वोयन्हसती सादावेत्तत्तदोरिंस्तु लोपान्द्भलः शातरिरूपं तत्र यणः स्थानिवत्वादुत्वे च न स्थानिवत्त अनेन निषे
कृमुद्र५०=५ धात्तस्य पंचेंद्र भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितं अत्र पदे तइति सप्तमीसमासो भाष्ये उक्तत्वेन प्रसाससाप
रपदस्याजादेशस्येवानेन स्थानिवत्वनिषेध इति वेतस्वानित्यादौ न दोषः न चैवमपि पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदि
ति निषेधोत्र दुर्वारः पदे तइत्यंशेन तत्र स्थानिवत्वनिषेधव्यावृत्तिपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्धे इत्यत्र परत्र च
रभावयव विधायकातिरिक्तस्यैवत्रैपादिकस्य ग्रहणात् अत एव महिष्मानित्यत्रेऽज्झ्येन [redacted]
सत्रेऽज शरपदे नञ्लोंजशि सस्येवग्रहणं च रसं महिषादेरिष्य=४
निहितस्यैव ग्रहणं चिसात० कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यामंतरंगपरिभाषान प्रवर्त्तत इति वक्ष्यत इति न तयो
स्य सिद्धिः गोचेत्यादौ गतिकारकोपपदानामिति स्यात्रित्यसेनसुबुत्पत्तेरनंतरमेव समासः उत्तरपदत्वे चेति प्रसयल

क्षणप्रतिषेधस्य प्रत्ययस्योत्तरपदस्य कार्यित्वेऽएवेति न दोषः। पदे इति पदत्वयोग्योपलक्षणं वा० अत्रेदं भाष्यमपि मा
नं। अत्र पदचरमावयवादिसाधकः प्रतिबंधकस्य स्थानिवद्भावो निषिध्यते विनिगमनाविरहात्० एतत्सूत्रभाष्य
कमेत्तिदि. सादिसूत्रभाष्ये: पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवचनस्य व. रेफलोपस्वरदीर्घग्रहणेन डौं द्विर्वचनादि प्रसं
ख्यातमिति लभ्यते- निषेध इति द्विर्वचनग्रहणे सपूर्वत्रासिद्धे इति निषेधाद्वेति भावः। हकार इति० स्थानेन त्र्यांत
र्यो द्विति भावः। अदर्शनं॥ स्थाने इति कर्त्तने प्रसंगे सतीति तदर्थस्तदाह॥ प्रसक्तस्येति। शास्त्रतोर्थतो वेति भावः। अ
त्र दृष्टिश्रुतो न सामान्येतत्र स्थानस्यावर्जनीयत्वेन तत्सामर्थ्यं तगेता उच्चारणं कृत्वा सत्ता निषिध्यते न त्र प्रसयलोपे
शास्त्रतोर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तस्मिन् विषयेनुसत्तेरेवान्वाख्यानं प्रसयलक्षणार्थमि
ति बोध्यं। सर्वस्यैवासंताप्याख्यानात्यतुप्रसक्तस्येति किं यामेति वृत्तीसादेल्यपूलोप इति पंचम्यापत्तेः अति
व्यात्वस्यपोदर्शनं॥ शास्त्रतोर्थतश्च न तस्य प्रसक्तिरिति न दोष इति तत्त्व० तेन प्रत्यासत्त्याप्यवं नार्थकमोधिकरण
योरेव पंचमीविधानेन तस्यात्राप्राप्तेः न तेन तु अस्ते वार्थतोल्पबं तस्य प्रसक्तिः तस्मात्र पुद्रसत्र क्षिपोदर्शनसत्वेन
प्रसयलक्षणेन तु गापत्तिर्दोषः। कृत्स्नस्य येन प्रकृत्यासेपस्तु न अत्रैव प्रकृतिं विनातिदेशतः प्रसयत्तानसत्वेन व्यभि
चारात्तदाक्षेपासंभवात्० इति पक्षे इति॥ विनिगमनाविरहादिति भावः। द्वित्वस्यत्रैपादिकत्वात्त्रत्रनयणो वहिरं
गासिद्धत्वं॥ अत एव दध्यत्रेति भाष्ये उदाहृतं॥ धकार यकारयोरिति० तेन विसर्गादिद्वित्वेनाधिक्येपि न क्षतिः।
द्वित्वस्य:३ द्विधमिति॥ द्विपत्वं प्र क्रियायां बोध्यं एकस्याः श्रोहृतेस्युरितः प्रयोगान द्वितीयस्यानुविध्यतीति कृत्वानु द्वित्वाभावः सूत्राया
प्रयुज्यत इति सूत्रभाष्यो तस्या येनैकस्य द्वित्वे परस्य तदभावोनुचित इति न वाच्यं॥ सोर्थकानेकविषयेत्वा राम
यांगीकारात्० यत्रान्याहृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्विषयत्वाच्च० हलो यमामिति सोपो द्वित्वाभावेचे ३०

प्रकृते तु धकार यकारयोरर्थकावित्ति भावः॥२

तदेवरूपं० नादिन्या० परोनुनासिक इसतोपर इति वर्त्तते पुत्रशब्दस्येसवयवषष्ठी० आदिनी शब्दे पर इति च प्राप्या
प्याद्यर एव विशेषणं० सूत्रे आदिनीतिङ्गृं नानुकरणं लुप्तसप्तमीकं अतएव नसरेचे तस्मादिनीशब्दोयस्मा
त्परस्तत्र परे इत्यर्थः हरदत्तो व्याख्येत० अत्र तौ माधवहो व्यैवमेव० ईदृशाक्रोशस्यच्चैषैव दर्शनाच्च० आक्रोशे
निंदानदाह० पुत्रादिनीति० नादृशाक्रोशस्यच्चैषेव दर्शनादाह० पुत्रहतीति० अनचि चेति सिद्धे पुत्रस्य तत्रां
तेचेद्भूतजन्य घोरे वाक्रोशा एवेति नियमार्थमिदं संयुक्तोच्चिति॥ त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रे वर्णानां सजातीयानामेव
ग्रहणं परस्परसाहचर्यात्तन चतथ्या चः संभवंति अतएवाचोरहाभ्यामिति सौर्थकं निर्धारणे सप्तमी० अचइस
नुवर्तते त्रिप्रभृतिसंयुक्तवर्णामध्येचु: परस्यपरो द्वेवानत्त इत्यर्थः तेनेंद्र: राष्ट्रमित्यत्र नकार षकारयोः प्राप्तद्वि
त्वस्यैव निषेधविकल्पः अनचि चसर्वत्र शाकल्यस्येसे वसिद्धे इदं सूत्रद्वयं विकल्पस्यमतभेद प्राप्तव्यवस्थाबो
धनार्थमिति बोध्यं० यरोनुनासिक इत्यतो वेत्यनुवृत्त्यानचीत्येवसिद्धे तु सूत्रत्रयमपितथेति बोध्यं। अचोर०
अच इति श्रुतत्वात् व्याख्यानाद्वा रहाभ्यां संबध्यते॥ तस्मादित्युत्तरस्येसेतल्वेभ्यमाह चःपराभ्यामिति० वा
स्यतोर्दि यमीति॥ झयोहोन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्ययथि० वापदांत
स्यतोर्लि० तुदस्था॥ झयोहो॥ शश्छोटीति षट्सूत्री पाठ तेरं सलां जश्झशि॥ अभ्यासेचर्च० खरिच.
प४ वावसाने० अणोप्रगृह्यस्येति पंसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसंमतापाठ व्याख्यायीपाठे तु वावसाने इत्यतोनुवृत्ति बोध्या॥
ष्टपंचास्य वैकल्पिकत्वं लणत्सूत्रेभाष्ये० आदिस इति० आदिसशब्दाच्छेषा पर्यंत्यांता द्वंताप्येत्व: यस्येतिचे
त्यत्रोपत्तेन यलोप: आपसस्येति तु न० आपसत्वाभावात्॥ हल इति किं शय्या० यमामितिकिं० आधृत०
य मीतिकिं रामाभ्यां० एचोय० इचोत्र्यियत्ता यवायाव: अवावोपिप्रसये इति सूत्रयितुमुचितमित्याहु: पयो

इह यति पादो यणादेश वारणाय अवावौ इति न्यासः॥८२

ल·श·शे· संख्यासूत्रलभ्यमर्थमाह॰ क्रमादिति॰ उदात्तादिगुणयुक्तानामस्य गुणकथनाद्वृत्तिस्तुल्यान्तरतमपरिभाषयावोध्या।
३१ एतदेवाभिप्रेत्य यथासंख्यसूत्रे भाष्ये प्रकृतसूत्रे स्थानेऽन्तरतमसूत्रे णत्वव्यवस्थोक्ता संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृता
31 वर्णस्य विवृतावर्ण इति॰ एतद्भाष्यप्रामाण्येन ततः ओ इ समनयोरकारांशे संवृतत्वं इतरांशे विवृततरत्वं तदुपरागाच्च
न संवृतत्वस्य पृथग्ग्रहणं॰ ए ओ इ समनयोरकारांशेपि विवृततममेवेति बोध्यं॥ तस्यलो॰ उपदेशेजिनत इति
सानुवृत्ता विभक्तिविपरिणामेन च सिद्धे तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थं तेन त्रिदुङ् नामं सस्य लोपान्न नामर्थके इति
परिभाषात्तु भाष्येप्र सारव्यातेवेति दिक्॥ नमवतीति॰ फलानामादिति भावः॥ वांतो॰ येन विधिरिसस्यापवा
दभूतया तस्मान्नुड्चीत्यस्य चर्थमावश्यकया वाचनिकायस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वार्त्तिकमुक्तं
परिभाषयालभ्यमर्थमाह॰ पकारादाविति॰ ओदौतोरिति॰ ओदौतोरिति वक्तव्यमिति वा र्त्तिकमस्त्वाख्या
ख्यानादिति भावः॥ पूर्वसूत्रे वांतो यतितयोरेवस्थानित्वनिर्णयादिति स्थानेन्तरतमसूत्रे स्यकैयटोक्तेनुनयुक्तं। वांत
तान्नायसूत्रे पर्यालोचनस्यावश्यकत्वेपि तद्वाक्यार्थपर्यालोचनेमानाभावात्तथा यथासंख्यसूत्रसहकारेणावोधोनरंतये
ह्नत्वनिर्णयात्॰ अंतरतमपरिभाषया निर्वाहेतुल्यपर्यालोचनकालेतन्निर्णयः॥ अतएवपूर्वसूत्रे स्थानित्वविशेष
लाभो यथासंख्येसंबंधादिहतुनिमित्ताभावात्तल्लाभाभावइति कैयटे प्रकृतसूत्रे कैयटः॥ गव्यमिति॥ भत्ता ह्लोपेन॰
पीतिकिंगोभ्यांप्रत्यये किंगोयानं॥ ननु गव्यूतिरित्यत्र वस्य हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादत
आह॰ वांत इत्यत्रेति॰ न च विशेषविहितेन कार्यित्वेन लोपे वस्य निमित्तत्वं बाध इति वाच्यं निमित्तस्यानाक्रांते विषये ईदत्तु हितिस्य
कार्यित्वस्य चारितार्थ्यात् तत्र कौंडिन्यन्यायप्रवृत्त्यानवकाशविषयो विधेर्यविषयश्चेति स्पष्टं तद्धिते पश्वामिति सू दे=४
षड्.विधायके=२ त्रे पद्धिधायके च भाष्ये॰ श्रे से उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंभवयानि सग्रहणानर्थक्यं क्रियासमभिहारे च नैते भ्यो राम
यङ्गाम्ने वितव्यमिति भाष्यं॥ [redacted] ३१

[redacted] चेनु विशे
षासंप्रसयादिसनुकृष्यते अन्यथा तत्र कौंडिन्यस्यायेनासिद्धविशेषासंप्रसयादिसनुकर्षकचकारवैयर्थ्यापत्तिः।
निरूपयिष्यते चेदं यदुक्तं तस्य च वार्त्तिकेनु वृत्साप्रतौ श्रूयमाणवकारांत आदेशः इत्यर्थः सूत्रे तु न फलं गव्यादौ भूते
न वांतस्य पदत्वाभावात् ब्रह्मेच्छत एव तद्भावात् वोयाप्राप्तेः गोशब्दादिभ्यः क्वचिदावपि नः क्वे इति नियमे न पूर्वस्य सुपआमन्त्रः॥
पदत्वाभावात्॥ एवं तर्हि वार्त्तिक एव प्रश्लेष उचित इत्याशयेनाह॰ छकारादिति॰ लोपो व्योरिति सूत्रे वकारप्रश्ला अदनुसि
ख्यानं तु लौकिकोदाहरणाभावेन तदर्थतया बोध्यं॥ अत एव कौ गुणेति सूत्रे तौ श्रौतस्य सूत्रे लुप्तनिर्दिष्टो वका वंशपातः
र इत्युक्तं भाष्ये शास्त्रीयस्यौ त्रप्रयोगार्थं तदिति तदाशयः न चैवं विश्व इत्यादौ तस्य लोप इति दुर्वारं गत्युता मदानपूइति मर्मः
वुच्चारणस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यं॥ गविचयुक्ते इत्यादिनिर्देशोच्चारणात्॰ परे तु साप्रूर्वपक्ष्युक्तिरिति नव
कारप्रश्लेषो लोपे नोचितः किंच छंदसि सर्वे विधीनां व्यवस्थितत्वात्र वलोपप्रसक्तिस्तत्र से गव्यूतौ॥ अध्वप
रिमाणेपि सुं ज्ञाशब्दोयं तत्र संज्ञालमं गापत्तेने वलोपः यथा रघुनाथेति संज्ञाशब्देति सस्यापि तेन स्याभावः।
सर्वनामप्रशब्देणाजाशंकातुतस्य संज्ञितिविशेषे आधुनिकविनियोगात् शास्त्रानुसारिणां तस्यैव विनियोग उचि
त इत्यभिप्रायेणेति निरूपितं चैतत्सर्वादिसूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योत इत्याहुः॥ निरूपयिष्यते चेदं पूर्वपदात्संज्ञाया
मिति सूत्रे धातोस्त॰ धोतोरि सस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गव्यमिसत्र न स्यात् अोत
इत्यत्र च स्यात्॥ तदभावे सामान्यतो नियमापादानं तु योगविभागेन कारवैयर्थ्यापत्ते इत्युक्तं॰ तन्निमित्तस्यचे
ध्यातोरेवेति नियमे बाभ्रव्यासिद्धस्तद्वारणायैव कारः लव्यमित्यादि॰ अत्र गुणवृद्ध्योर्यत्त्वन्निमित्तकत्वेनै
वोपादिप्रसयनिमित्तकता॰ तन्निमित्तस्येति किमिति॰ सत्यमेव किमर्थमिति प्रश्नः अोयत इति। वैत्रः कर्मणि

ल॰ शा॰ शे॰ लटि यकियजादित्वात्संप्रसारणे कृते सार्वधातुके दीर्घे आङ्गात्सलादेर्गुणः न धातुलोप इत्यत्र भाष्ये क्रीसावहिर्भूतधातूपसर्गकार्य
३२ स्य बहिरंगत्वात् क्षांतादेशेनुत्पन्ने सिद्धेदशमरूपं चेत्याह ॥ ओयतेति ॥ तस्मादेव कर्मणि लङ् आडागमे वृद्धिरोषं पूर्ववत् ॥ क्षय्य
ज॰ हि क्षय्येजिज्ञय्य इत्यनयोरेव ग्रहणं न तु क्षीगृहिंसायामित्यस्मात् क्षय्य इत्यनयोर्विभक्त्या मान्त अत एव क्षिज्योरेवै
32 चेति भाष्ये उक्तं॰ तस्मै त्रेति ॥ क्रयार्थे वस्तुनि क्रय्य इति निपात्यते [redacted] इत्यर्थो भाष्यव्याख्यानात् गुणे भूतस्या
पित तपरासर्वशः क्रयार्थे लंचफलोपधानरूपं तदर्थ इति विशेषणान्तदाह॰ क्रेतार इति ॥ योग्यतामात्रग्रह
णेत्वव्याप्त्यर्थकं तस्मादिति भावः क्रे किंतु स्वीयं धान्यादि दत्वा यत्र तन्मूल्यग्रहणं तत्र धान्यं क्रय्यं॰ यत्र तु स्वयं
द्रव्यं दत्वा परकीयधान्यादि ग्रहणं तत्र धान्यं क्रेयं ॥ इमे तु न क्रय्य संज्ञापि क्रे यत्वं किंतु धान्यादेरेव शक्तिस्वभा
वात्॰ भाष्यत्वरसोप्येवमेवेत्याहुः लोपः शा॰ भोभगो ऽघोपूर्वस्येत्यशीति चानुवर्त्ततेतत्रौकारान्ते घोतोगा
र्ग्यस्येति बाधकमित्याशयेनाह वर्णेपूर्वे योरिति ॥ ओरित्यनुवृत्तावपि वर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राक्पा
ठात्तत्क्रमेणाह॰ यवयोरिति॰ मतस्मा आच इत्यादि भाष्यप्रयोगादत्रोरिसस्यासंबंधः इदंसूत्रं लघु
प्रयत्नेन शाकटायनमतेतयोर्विधानेन प्राकल्पमतेतदभावात् ॥ अवर्णेति किं गोर्यत्र॰ पदान्तयोः किं
हरये ॥ अशि किं वृक्षं वेत्ति निवृक्षवीः क्विप्तमाचष्टे इति ण्यन्ताद्विच॰ वृक्षव्करोति क्विपिनू इत्यात् ॥ विज
निमित्तकोलोपो व्योरिति लोपस्तु न ति टिलोपयोः स्थानिवत्वात्प्रातिपदिकात्तिनुसप्तापदत्वाभावेन
परपदस्यानादेशाभावेन च लोपस्य पूर्वचरमावयवत्वाभावे न च न पदान्तेति निषेधाप्रवृत्तेः एतेन क नि
मित्तकोवलोपोत्रदुर्वार इत्यपास्तं किं च स्थानिवत्वनिषेधं विना अस्य पदान्तत्वासिध्या न निषेधाप्रवृत्तिः राम
स्थानिवत्वनिषेधस्थाने पदान्तत्वस्तानं तन्निर्णये स्थानिवत्वाभावस्तानमित्यन्यो न्याश्रयस्तत्राप्रवृत्तौ बी ३२

ऽसिद्धं च न पदान्तस्य सूत्रे भाष्ये ऽस्य च ० न च परत्वं तस्यां टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धस्वपदान्तत्वमेव नास्तीत्याशीर्मित्य
र्थे यिति वाच्यं पूर्वत्रासिद्धीय इति निषेधात् सान्तस्य सत्त्वादिद्वारकपरंपरयापूर्वत्रासिद्धीयप्रापकस्य प्र
तिबंधकस्य जातिदेशस्य तेन निषेधादिति केचित्तत्परे तु न पदान्ताहलोपः सन्तीति लक्षणसूत्रस्य भाष्याद्
सूत्रादेरनभिधानमेवं भो भगो इति सूत्रे ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावादिति वार्त्तिका च अंशो न्यत्र न
त्रिमित्तकार्ये कार्यित्वाभावादिति तदर्थः न त्वन्यत्र रुरस्तीति न व्याख्यानभाष्येऽयं ग्रहणमुपलक्षणं ०
एतदाशयप्रजानानेनैकदेशिना तेरार्थं हलि सर्वेषामिति विक्षवकरोतीत्यत्र मा भूदिति दुष्टं अस्य चै
कदेश्युक्तित्वं लक्षणसूत्रस्योक्तभाष्यविरोधेनास्य समे ० वकेयटेनोक्तं अत एव भाष्ये उत्तरार्थमित्युक्ता ह
लि सर्वेषामि त्यत्रैव प्रयोजनमुक्तं ० हलि सर्वेषामित्यत्र वकारनिवृत्त्यैवात्र तद्धारणसंभवान्नैत्राप्यग्र =तर
ग्रहणस्य प्रयोजनमिति तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरेव साधुः कानि सन्तीति॥ वाक्यसंस्कारपक्षेऽपि पूर्वापरस्थि
तनिमित्तकलरूपान्तरंगत्वमादायीतरंगत्वाणां पूर्वं प्रवृत्तिरितीकारादेः स्यात् निमूतादचः पूर्वं संबोध्ये ० ए
कः पू० गुण इत्यादेर्विधेयसमर्पकहेनतत्रैकवसंख्यायाविवक्षणेनोभयोः पूर्वपरयोरेकवाक्यत
यैव विधेयान्वयेन चामयोः पूर्वलयोः कर्तं कुर्वित्यादिन इवो भयसंबंध्येकविधेयस्यैव प्रतीतेरेकग्र
हणं स्पष्टार्थं ॥ उरण् ० उः स्थाने इति षष्ठीस्थाने इति परिभाषालब्धं उदात्तस्वरितयोर्यण इति वत् ॥
स्थानेन्तरतम इसतः स्थाने ग्रहणमनुवर्त्तते तस्य लक्षणया प्रसंगावस्थायामिसर्थस्तदाह ० रपरः स
त्रिवतिरपर इस वपव वाचिनापरशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिस्तेनास्यावयवत्वात् यदागमा इतिन्या
येन विशिष्टस्य गुणवृद्धितेन ऋकारस्य गुणे कृष्ठी अरारावेवनं च इति नियमोपपत्तिरत एव रदाभ्या
ध्वे

ल०श०शे० मितिसूत्रे थलि च सेटीति सूत्रे च भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञको ऽभिनिर्वर्त्तत इत्युक्तं उः स्थानेऽ
रर प्रसज्यमान एव रपरो भवति पूर्वमत्त्वम्प्रति रेफ इत्ययं गुण इति कैयटः अवयवत्वं वाचनिकमेव तस्मादेव बोधनपर्य
३२ नं३ वसायि अन्यथा वर्त्तिस्य वर्त्तौ नित्यत्वं यवत्वं हलंतान्चेति सूत्रभाष्योक्तरीत्या ऽसंगतं स्यात् ० पंचम्यर्थे बहुव्रीहिणा नव
33 यवत्वे तु गुणवृद्धिशब्देनाकारादेरेव रेफपरस्य तदेकवाक्यतया विधानं स्यात् ० गुणलोदिकं लकारादिभि छमेवस्या
दित्युक्तनियमानुपपत्तिः अत एव वव्रश्चेत्यादौ हलादिः शेष सिद्धिरभ्यासावयवस्यैव नादेस्तेन निवृत्तेः एतेनाणमन्
त्यर परत्वं विधीयत इति परास्तं उक्तनियमानुपपत्तेः अत्र पक्षे ऋकारपरत्वे कॢलपरत्वमिति व्यवस्थानुपपत्तिस्तु न
रेफवत्स्थानिकस्य रेफपरत्वं लकारवत्स्थानिकस्य लपरत्वमिति व्यवस्थासंभवात् ॥ तत्रांतरतम्यादिति ॥ स्था
नत इति भावः रेफादिविधादेशस्यापि मूर्धादिस्थानवत्त्वात् तत्र तत्रादेशाने वरलपरानुच्चार्येदं सूत्रेन कार्यमि
ति नु न वाच्यं ॥ ओपरत्वप्य धामीतमें त्वामिदित्यादौ दोषापत्तेः अत्राणः पूर्वलोव प्रशास्त्रत्वमिति निर्देशात्
वस्तुतो रप्रत्याहाराभावेन रपर इत्यस्य स्थाने लपर इति पठनीयमिति लपरत्वं वक्ष्यामीति तु स्पष्ट सूत्रभाष्यात्
०पत्ते ॥ उरोऽ० उपधाय ह इत्यतो वावसाने इत्यतो वा विकल्पोऽनुवर्त्तते हयवरट्सूत्रशेषे भाष्ये स्पष्टमिदं ० लोप इति ०
ऋ चु धातोः ऋरिति भावः ॥ असतीति० द्वित्वाभावे इत्यनुपपत्ते त्रिधमिति ॥ त्रिधकारत्वं प्रक्रियाभिप्रायेणेन
च द्वित्वे भिन्नपूर्वत्रकर्त्तव्ये परमसिद्धमित्यपि केन पूर्वत्रासिद्धम द्वित्वे इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दस्य द्वि
त्वमितीदमयुक्तमिति वाच्यं फलविशेषाभावेन तदनादरणात् ० न त्वत्र ज श्त्वात्सूत्रमनंतरं वा द्वित्वे रूपे विशे
षोऽस्ति ॥ तदनंतरं जश्त्वप्रवृत्तेः तस्य परिभाषात्वेन फलविशेष एव प्रवृत्तेरिह त्वन्यत्र विस्तरः पंचमीति ॥ विनिगम राम
काभावादिति भावः अत एवास्यैव कल्पिकत्वं बहुक्ष्मके त्ति ॥ बहुक्ष्मेति संबुद्ध्यंतं एष क्वचिदमिति कंठ्यमिदं ० एखेषा ३२

[redacted]

ङ्छ्। अत्रादेश एव व्याख्यानात्। एचीति नोङो विशेषणमसंभवात्। एङ्पूर्वयोरिति योगं विभज्य तयोरेवेची
ति विशेषणं तस्य भाष्ये कृतत्वाच्च न दाहेङः पूर्वयोरिति। एतिरत्रेणोव गं सिद्धत्वात्।। उपेतीत्यादौ वृद्धिरेचीत्यनेन गतार्थे ह
माशंक्याह। पररूपगुणेति। एत्येधत्यूठ्सु। पररूपस्यो ष्टि-चा गुणस्येति विवेकः। उपेधत इति।। अत्र न सवी
दशः एत्येधत्यूठ्सु वचनाच्चैवं क्रमेण तस्त्राणमपीत्। अयमेवार्थ इति प्रत्ययलक्षणेन तत्रस्य भाष्यस्वरसः। वृ
त्स्येष्याः स्वेत्तिवदेसेधस्य स्वितिसप्तमी बोध्या। प्रष्ठौह इति। प्रष्ठं वहतीत्यर्थे वहश्चेति ततः शस्यूठ् संप्रसार
णे पूर्वरूपेण वृद्धिः। प्रेद्धिधदिति। परेत्रिलोकादौ प्रतिषेध इति वार्त्तिके एधत्यनुपादानात् नेत्येधतेरप्र
भिचारादिति वृत्ते व्याख्यानमभिधानमेव। एत्येधत्योरेचीति विशेषणमिति भाष्यस्यैधत्यंशे संभवमात्रेणोप
रंजकतया विशेषणमित्याशय इत्याहुः। उपेधयत इत्यादावपि वृद्धिर्भवत्येव। प्रकृतिभागस्यैधरूपत्वात्।
किंच एत्येधत्यवयवैचीत्यर्थः प्रत्ययलक्षणेनास्त्येव भाष्यसंमत इति अत्र न दोषः ॥ पुरस्तादिति। पुरस्तादपवा
दा अनंतरान्विधीन्बाधंते नोत्तरानिति न्यायः अव एवं स्वपरस्मिन्बाधनीये भेदेनापेक्षायां प्रथमोप
स्थितबाधेनाकांक्षानिवृत्तिरिति बीजं।। असाधुरेवेति। आङि गुणोरेकादेशस्य पूर्वांततया ङि पररूपेण
बाधादिति भावः।। अर्थवद्ग्रहण इति। अस्या बीजं स्वंरूपमितिसूत्रे उक्तं। पररूपे प्राप्त इति। पूर्वधा
तुः साधनेन युज्यत इति सिद्धांतादिति भावः।। उपसर्गादृति।। तपरकरणादुपऋकारीयतीत्यादौ वा सुपी
ति न वृद्धिः सौत्रकृतिस्तु न गृह्यते व्याख्यानात्।। आदिसन्नुवृत्तेन तदंतविधिरित्याह। वर्णांतादिति। यस्मि

ल॰शं॰शे॰ न्विधिरिति परिभाषयाह ॥ एकःकारादाविति ॥ पूर्वपरयोस्तयोः समुदाययोरंसाद्ययोर्वर्णयोरेकादेश इत्यर्थः॰ उपसर्गा
३४ द्वयवाकारमत्रात्वयवे ऋकारे तयोः पूर्वपरयोर्वृद्धिरित्युचितं ॰ गतेरिति नुनो रूं अ छ छेत्तीत्यादौ दोषात् ॥ अंता॰ इह पू
35— र्वपरयोरिति वर्त्तते यथासंख्यं च अंतादिशब्दावुपस्थितैकादेशस्य स्थानिपरौ ॥ पूर्वपरशब्दौ च तत्तद्घटितसमुदायप
रौ ॥ एवं च पूर्वस्य परस्य समुदायस्यांतादिभ्यां वर्णाभ्यां व्यपगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसुबंतत्वप्र
त्ययत्वादयस्ते तत्तैकादेशस्य भवंति न तु तद्वर्णमात्रवृत्तयो ऽव्ययत्वह्रस्वत्वादय इत्यर्थस्तत्फलितमाह ॰ योयमित्यादि ॰
तेन रामाविसादौ परादित्वेनोऽस्य सुप्त्वे पूर्वमांतस्यैकदेशविकृतन्यायेन प्रकृतित्वे यस्मात्विहितस्तदादितदंत
त्वमार्थसमाङ्गयस्तमिति पदत्वसिद्धिः तद्वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशात् खट्वाभिरित्यत्रात्वनिबंधन ऐस अयजे
ष्यतत्रमोदिति॰= इंद्रमित्यादौ सवर्णदीर्घश्च न ॰ अत एव तु क्वसिद्धवचनं चरितार्थमन्यथा धीसेत्यादावादित्वेन स्वत्वस्य प्रयुक्तत्वेन तुक
सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॰ तदुक्तं वर्णाश्रयेचांतादिवत्वप्रतिषेधो वक्तव्यो न वा तात्पर्यातिदेशादिति ॰ अंतादि
वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादिति तदर्थः क्षीरपेत्येत्यादावेकादेशविशिष्ट एकानुत्तरपदत्वमवस्येव ॰ स्थानिवद्भा
वेन तु नैतत्त्वमंत्र अश्राधान्येनालाश्रयणात् ॥ किं च एकादेशे वर्णयोरेव स्थानित्वं न समुदायस्येति भीइंभिंदृत्यादावेका ५५
देशविशिष्टे धातुत्वानापत्तिः धातुत्वस्यैकादेशस्थानिधर्मत्वाभावात् आनुमानिकादेशकस्यकवाक्यमंतादि
समुदायघटितइ घटितसमुदायस्यैकादेशघटित आदेश इत्येवं न तु प्रत्येकं तयोः स्थानित्वबोधकं तथा सति स्वाश्वशब्दस्य
स्थानिवत्वेन स्वशब्दतया ततइरिन्शब्दे वृस्यापत्तेः किंचोभयत आश्रयणेनांतादिवदित्यसंगता वभीयादि रम
साधसिद्धिः स्थानिवत्वं तूभयत आश्रयणे इष्यत एव न्यायप्राः च॰ परस्मिन्निति स्थानिवत्वमुभयत आश्रयणेऽ ३४

प्रवृत्तापत्तौ प्राप्यतइत्याद्यसिद्धिरिति॰ नव कर्त्तरि च धीत्यादेगुणस्य पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयाश्रितत्वेन बहिरंगत्वा
त्फाभावेन न विसर्गइति वाच्यं॰ गुणस्येव पदद्वयसंबंधिरेफवत्वात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्यापि तत्वा
त्॰ परनिमित्तकत्वमप्युभयोः समं॰ किंच कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां तदुपस्थितावपि पूर्वं प्रतिपरस्यासिद्धत्वादंतरंगा
भावेन पूर्वस्यांतरंगत्वनिरूपितबहिरंगत्वाभावात् कथं तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनं न चानयापूर्वस्यासिद्धत्वादभावे न तं
प्रति परासिद्धत्वं पूर्वत्रेत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यं॰ एवं हि विनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्तौ विसर्गोच्चा
रः॰ एवं च विरोधात्कार्यकालपक्षेपि तदनुपस्थितिरेव त्रिपाद्यां तरंगे उचिता॰ अतएव विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये र
मामेव युक्तिमुक्त्वा अयुक्तोयं परिहारो न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति उक्तं॥ एवं च तत्र तत्र वचनान्येव कार्याणि
ज्ञापकानुसरणं वा कर्त्तव्यं॰ अतएव निगाल्यतइत्यादौ लत्वाद्यर्थं तस्य दोषइति वचनमेवारब्धं॰ अन्यथांतरंग
त्वात् तत्तिलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे च अत्र माषवपनीत्यादौ बहिरंगासिद्धत्वेन च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवं॰
यत्तु लक्ष्यानुरोधात्कार्यकालपक्षेपि उपस्थितयांतरंगपरिभाषयानुमानि [redacted] क्याप्रसक्तसिद्धस्यापि पूर्व
त्रेत्यस्य बाध इति तन्न लक्ष्यैकचक्षुष्मामादरणीयं॰ अतएवोरणि तिसृत्रेरेफस्य पूर्वं तिवत्वे विसर्जनीयप्रतिषेधोव
क्तव्यो नार्कुटाद्यर्थमित्युक्तं भाष्येइति दिक्॰ उपसर्गतौ वेति॰ तत्संज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादिसर्वं॰ यद्वद्ये
क्रियायाः स्वरूपेप्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वमिति भावः॰ प्रकृते च प्रसंगस्याकारादिनिमित्तोपसर्गग्रहणास्य
गतः रूढः प्रयोइत्यत्र न॰ पुनरिति॥ प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् सुबधाताविति॰ सुबंतप्रकृतिके धाताविस नतुसुबंतेषा तो रूमित्यादौ.=३
र्ग॰ तुल्यास्यसूत्रे उपाकारीयतीत्यादेरेतदुदाहरणत्वस्य भाष्येउक्तत्वात्॰ शास्त्रे सुबंतस्य धातुप्रकृतित्वेनो
सुपआत्मनइत्या दिना.=१ क्तत्वात् तत्प्रकृतिकेइति व्याख्यानमेवोचितं॥ रूपमस्यसमापमुपपर्वं मंतदिच्छतीउपधिमीयतीत्यत्र तु

लं.श.टी.
३५
35
६५

नवृद्धिः उपेतस्यानुपसर्गत्वात् ॥ अत्रापि धातावित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन सुप्धातावपि न प्रवृत्तिभावः ॥
प्रार्थमायतीति ॥ अत्र णारोचारणस्यानुपन्यासेन व्यंजनात्परस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषाभावेनाचोरह
भ्याभिमतस्य तन्निषेधस्य चानावश्यकतास्य चिंता ॥ वाक्यभेदेनेति ॥ इदं वृत्तौ स्पष्टं भाष्ये तु न दृश्यते ॥ एवं चेति वा
र्त्तिकस्य त्रे धातावित्यनुवृत्तेरारब्धं ॥ अवधारणं ने यमः एवं शब्दस्य चो समर्थ द्वयमवधारणमसंभवरूपा
नर्थक्यादि च तयोरं सात्रैव शब्दार्थ इत्यभिप्रेत्याह नवर्ज्यावेवेति ॥ द्वैव मोस्य स इत्युक्ते स्यल संकीर्णत्वादिना
नास्ति संभवस्तव भोजनस्यैति गम्यते ॥ अचो सा ॥ अच इति निर्धारणे षष्ठी ॥ अं तेभवो सुः अंत्यादीति गंमकत्वाद्बहु ॥ एकदेशेनैव
व्रीहिः ॥ मार्त्तंड इति ॥ मत्तांडात्गतो मार्त्तंडः ॥ अत्रापि षय एव पररूपं ननु मार्त्तशब्दस्याचूतकायकार ॥ [illegible]
स आदिर्यस्येत्यपदार्थोदुर्लभ इति चेन्न ॥ एकस्मिन्नेव समुदायरूपत्वारोपेण तदवयवत्वारोपेण च तदुपपत्तेः ॥ [illegible]
एतन्मूलकमेव व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति पठ्यते इत्यलं वस्तुत आरोपस्यनात्रोपयोगः शब्दस्थानानुपातीवस्तु
न्यो विकल्प इति पतंजल्युक्तेरर्थाभावेपि विकल्पात्मकं ज्ञानमत्र तदपि लस्यानुरोधात् शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी
ति बोध्यं पतंजलिरिति तु अंजलेः पतितइति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासे तत्रैव निपातनादितशब्दस्यलो
पे पृषोदरादित्वात्वात छोपे साधु गोनर्दे देशे कस्यचिद्दर्भे रंजलेः संध्याकरणसमये पतितदसैति त्वात् ॥ ओत्वो
ष्ठयोः ॥ अत्र समर्थपरिभाषा नोपतिष्ठते समासे गुलेः संगइत्यादौ समासग्रहणेन पदविधिरिति सूत्रस्वरसेन च
पदत्वेन सुबैतत्वेन वायत्र साक्षादुद्दिश्यता तत्रैव तत्सत्त्विभाषा प्रवृत्तिस्वीकारात् ॥ ओत्वोष्ठादिमात्रस्य पदत्वाभा
वात् ॥ अवर्णादेत्योष्ठयोरचितद्वृ इति समास इत्यर्थाद्विसोष्ठ्यो वः इत्यत इति प्रयोगसिद्धिः ॥ अन्यथा प्रसामसो
त्वादुत्तरपदकसमासएव प्रवृत्ता पत्तौ तदसंगतिः स्यदैवं ओतु बिडालः ॥ ओमाङो ॥ अत्रेङीतिनानुवर्त्ततेते राम
नेषदर्थ काङ्सह कृष्ण शब्दस्य समासे ऽध्य अपर्षमिइसत्र पररूपं घर्षमसिद्धिः ॥ न चात्र परत्वाद्दीर्घप्रसंगः ३५

नचैवमनुकरणस्येति
यर्थं तदभावे भावनं
तापुद्यादितापकृश
दुःनुक्तार्थेतवस्याकृ
=ऽ=नाम्रेडितस्येत्य
स्याभावापन्नेइत्यर्थ
दि तावत्कृतं ढेकृतदी
तादैपपरहे कृतु १प
दस्य भवतीति पु
क्तः यथा = १२ =

प्रतिपदविधित्वं च निरवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकमिदं च मध्येऽपवादन्यायेनाव्वेहीत्यादौ वृद्धेरेव बाधकं स्या
दिति वाच्यं लक्ष्यानुरोधेनात्र बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात् अन्यत्र प्रतिपदविधित्वस्य बलवत्त्वे प्रयोजकतादर्श
नेन पररूपदीर्घापेक्षयापि पररूपस्य प्रवृत्तौ अव्यक्तशब्दार्थो ध्वनेरिति ॥ अविद्यमानकत्वादिशब्दस्येत्यर्थः तस्य चा
घ्रेडितानुकरणे एवं संभवतीत्याह अनुकरणस्येति ॥ अत्रालोपस्येति न प्रवर्तते नानर्थक इति निषेधात् आम्रेडि
तस्यैवेति वक्तव्येनाम्रेडितस्येत्यारंभाद्वा अत इति किं पटत् इति ॥ नाऽव्यक्तानुकरणस्येत्यस्य इति च वर्तते । अ त्रेडित.५
व्यक्तानुकरणावयवीभूतानामेडितावयवावयवस्येत्यर्थः ॥ नाम्रेडितस्य तत्त्वे तिन ह त्रितं वेचि आर्थ्यफल
कल्पनाभिनिवेशस्तु नयुक्तो भाष्यानुक्तेः अतएव तत् इधी तेतत् दु दतिमत्रे दुल्लक्रुहणं प्रमादकृतमान्या
येऽस्येति भाष्येऽनुक्तं ॥ लाघवानवधानलक्षणात्प्रमाद इति केयटः ॥ कृतदवधानं कृतदवधानमिति भाष्य २८
कृदुक्तप्रयोजनेतरवधानमन्यत्राप्यदिति निर्णयं ॥ ननु डाचोभावादेतदप्राप्तिरतआह वक्तृवचनादिति ॥
तस्य परं इत्यवयवाचि परशब्दयोगे अत एव ज्ञापकात् षष्ठी ॥ तस्य ग्रहणेऽस्य षष्ठ्यर्थो विदेशस्तु वे सिद्धं ख्या विपरिणा
मेन सिद्धेः अन्यथा द्विरुक्तपरस्य तु नसंज्ञा अथ मे सर्वस्येत्यस्य करणे संज्ञाकरणेन ॥ अलोन्त्य ॥ अंतग्रहणं स
नीति निवृत्त्यर्थं ॥ सर्वापकारकतयाच प्रकरणोत्तरैस्य लेखः एतेनम्रादिसत्रे वले खड चितं दूसपालं । अंत्यस्यलोः पू५
स्यावर्णपनिवे धात्वाहाविदि किमिति ॥ अनिष्टमितेरिति ॥ नाप्राप्तावितिसूत्रविषयनिर्णयेऽपवादविषयपरिहारेण य८
ततः तृतीयसवर्णपदवाच्यनिर्णयोत्तरं तावतां ग्रहणस्य ग्रहणकशास्त्रबोध्यतयैतद्बोधकाले ग्रहणकशा
स्त्रस्य तावद्ग्रहणबोधकत्वाभिष्यतेरित्यर्थः सूत्रस्य सवर्णपदानुवृत्तिमभिप्रेत्याह ऋतिसवर्णे इति तत्सलंद
ध्याकारादावेतदप्रवृत्तिः एतद्विधेयोरिडुडणस्त्रानन्तरं पाठा द द्वान्तेन तयोः स्थाने प्लुतसिद्धित्तयोश्चनर
यं १

ल॰शा॰टी॰ परत्वाद्धिमात्रमिति॰ अत एवाकः सवर्णे इत्यनेनैव ऋकारद्वयस्य स्थाने रेफद्वयवत्तारूपगुणोच्चतां तयेत्लक
३६ ताचिद्रेफद्वयगर्भस्य विवृतत्वात् तयेत्ल कदाचिद्विवृतस्य लृकारे लकारवत्तां तयेत्ल कदाचिद्द्विलकारस्य कदा १२
36 चिद्विवृतत्वसाम्येन रेफवत्तासाम्येन च तादृशस्य ऋकारस्य सिद्धत्वाविकल्पफलसिद्धिमाश्रित्येत्त द्वचनद्वयं
तुल्यास्येति सूत्रे भाष्यप्रसाख्यातं॥ द्विरेफाविति॥ अत्रापि तदेव माव्यं मानं द्विरेफवेहिरेफद्वयवतिस्था
निस्य चैलकारवस्य पर इति व्यवस्था सिध्यति॥ अमित इति द्विरेफानुविसनुपज्यते तच्चद्वितीयांतं अमि
तः पदयोगात्॥ एओङ् सूत्रे भाष्ये मात्रुलेमिसादोर्णलादिसिद्ध्यर्थमवश्यमंगीकर्त्तव्ये वाले किदेशाव =
र्ते ग्रहणेन गृह्यंते इति पक्षे प्रत्यस्य स्वधर्मिर्वाच्यात इतीसादेतुगेसू छज्लक्षणछनां शंकायादीर्घादिति
तुग्विधानसामर्थ्यात् परकरणसामर्थ्यनो च्च इति सूत्रस्थे ग्रहणसामर्थ्यभेदेनाप्रतिभाससमानेषु व
र्त्तीवयवेषु अवयवसदृशस्वतंत्रवर्णाभ्य य कार्याभावत्तापनकौ समाधानस्य च करणेव नृप्रात ऋतमि ५०
सूत्ररीतरी सस्पतद्लृकार इत्यादौ तोलीसस्य च शंकासमाधानाकरणेन यत्तद्रेफासरं भक्तेरिति हय व
र टूसूत्रस्य भाष्ये ल च ऋलृकृसूत्रस्य पोर्धमात्राऽभागस्याभितः ऋत्तहेन तथ्ये वोचितलादिति भा
वः॥ द्वौ लकाराविति हल्द्वयवत्सूर्वेसाहचर्यादिति भावः॥ अत्र नस्व ऋकारद्वयस्थानिकेकादेशे एव पूर्व
स्य सा धुलं द्लृत्व ऋकार लृकारस्थानिकेकादेशे एवोत्तरस्य साधुत्वमत एव लृतिनऋकोसेनाप्लुतिलको
रः॥ अत एव वार्त्तिके ऋत्ती तितपरकरणमुत्तरवार्त्तिके लृती तिच चरितार्थं॥ तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये पदेत
इतीतिएतदितइतिव्यवस्थामाश्रित्य द्वचनाभ्यपणेन ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यं न कार्यमिति चेसंगच्छते॥ उप

अवाच्यातिभाष पणादि...र्थः॥ रामः ३६

स्थितरेफीयप्रसंगयत्नस्सागमानाभावादीत्यत्र छाविमौ विवृतत्वेहि विवृततरकादल कारान्यामनयोरपि ग्रहणं लेकः।
सवर्णग्रहणेनैव सिद्धौ वार्त्तिकस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥ एङः पदान्तादति॥ किं भवति॥ सर्वत्र वि॥ प्रकृत्येति इति सूत्रा
त्प्रकृत्येत्यनुवर्तते॥ प्रकृतिशब्दोऽत्र स्वभाववाची ऽ स्त्यज्ञा प्रकृतिरित्यादौ तथादर्शनात् प्रकृत्यास्वभावेनावस्था ५४
नमित्यर्थः अत एव प्रकृतिभावेन पूर्वत्वं नाप्नुयादित्यर्थः इति भावः॥ नीतः पादमिति पाठे सनेन सूत्रेणगो
शब्दस्य यस्मात् तन्नेति व्याख्यानेनानांतः पादमिसूत्रेनैव पूर्वत्वादि कं विकल्पेन निषिध्यत इति बोध्यं॥
५६ अवङ् स्फोटायनस्य स्फोट प्रतिपादकत्वस्यर्थः स्फोटायनस्येति पाठेनऽादित्वं कल्प्यं॥ स्फोटायनो
वङः संप्रत्ता न्यस्तु तदभावस्येति स्मसंतरानुसंधानद्वारेणात्र विकल्पो बोध्यः निवृत्तमिति अतएवेंद्र इ
तिसामर्थ्यान्नित्यमिति भाष्यादावुक्तं गवाग्रमिति सन्निपात परिभाषा पाऽनित्यत्वादीर्घ इति बोध्यं॥
[margin, left:] [illegible]
व्यवस्थितेतिद्वचनात् गवाग्रं हि इतियोगे च सद्धिधिः मिप्यस्तेन विभाष्यते गवाक्षः संशीते व्रतस्तेन प्राप्य [margin, right:] [illegible]
व अवेन्नेति शाकल्योरिति सूत्रे भाष्ये [redacted] स्य वं अनीतिपठते इति सूत्रे अनीद
र्थान् विहरेसत्रएन व्याकृत्यर्थं वार्त्तिक कृत् कुल ग्रहण घटितन्यासं कृतवान्न तथासाख्यानाय भाष्ये कृतेन
विभाषेति योगविभागेन विभाषितस्य व्यवस्थितविभाषात्वं ध्वनितं तथा अजे व्यग्रेनपोरितिच व्यवस्थि
तविभाषेति अजेर्वीतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं न च व्यवस्थितविभाषयेंद्रेनित्यावङि सिद्धे इंद्रेचेति व्यर्थमिति वा
च्यं भाष्योक्तातिरिक्तव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाणिकत्वज्ञापनार्थत्वसंलादित्याङ्ग इंद्रेचा॥ केचिन्न्याप्य
स्तकेचशब्दरहितः पाठः इंद्रावयवेची सर्थस्तेन षष्ठीतत्पुरुषोत्तर पद षष्ठीतत्पुरुषेगवेंद्र यज्ञद्रत्याद

[illegible]

ल॰ग्रा॰शे॰ वव ङुः सिद्धिः ॥ अन्यथा वाक्ये गोष्ठ्या न्स्येंद्रपरत्वासंभवेन समासाक्षेपादिंद्र शब्दस्योत्तरपदत्व एव प्रवृत्तिः स्यात्पु
३७ तप्रगृह्यात्स्य प्रकृतेरिति पाठ एव सामंजस्यं मत्वा ऽपि प्रकृतीति ॥ न चैतत् घटकपदार्थस्यानाप्रगृह्यत्वादिकं प
नं पूर्व एकमिति वा अंइ इचे सत्र प्राचीनपठित निसग्रहणस्याप्रामाणिकत्वं बोधयितुं तदभावहितए तत्सूत्रलेख
37 नात् तत्र निसग्रहणे तदभावहितो तरेत् सूत्रेत दूष्य स्य च मेघ सा धायेनाह ॥ प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यंत इति ॥
२५ अपचीसत्नुवर्तमाने पुनरग्रहणं प्रसासमयत्वाच्चि अनयोः प्रकृतिभावत्व दृष्टि मित्तकापिस्येवतेनाभावस्त्व २५
र्थो लाभार्थ तेन जानु उ अस्य स्यात्तिना न असे साद्रे सवर्णदीर्घरूपसंधिर्भवत्येव ॥ एहि कृष्ण३ तो त्ति । दूरात् हूते च
ति प्लुतः ॥ अत्र प्लुतस्याश्रयात्सिद्धत्वं बोध्यं ॥ निसमिति किमिति ॥ वाग्रहणे निसूत्रेतेवेच्छा भरिति प्रश्नः मा भूदि
ति निसग्रहणसामर्थ्यं न पुनर्विधानाबाधकविषये पयमेवेति भावः ॥ इकोसवर्णे एङः ह्रस्वतः पदांता दि
सन्नुवृत्तं प्रथमयाविपरिणम्यतइ सारूपदांताइति ॥ वेति ह्रस्वपक्षे विधानसामर्थ्यात् तेन विकल्पसिद्धिः अ
पदांतादेचपरिणाम्य तार्थत्वात् ॥ सामर्थ्यादेवेति चेन प्रकृतिभावाकृष्ट लोप्यस्यकइसत्रव्यानुकृष्टत्वेन तद
संबंध इति नद ऽर्थं ह्रस्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वे न च कारो व्यर्थ इति भावः ॥ भाले स्थितमिति प्रकृ
तत्सूत्रे [redacted] इति शेषः एतेन ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावार्थं चकार इ[redacted]ति न्यासाद्यु
क्तमपास्तं ॥ चक्री अत्रेति तु संहितायां विवक्षायां बोध्यं ॥ न समासे इति चेति वार्त्तिके पार्श्वमिति प
र्थ्यालत्वक्त्व इति लसमसितिचेतिपदद्वं सकः सवर्णे र्थे मनिगर्थचे ऽद्वंद्वो तत्कारः ब्रह्म ऋषिः आर्धे
दिति आटो धातु वययवहेनापदांतत्वादिति भावः ॥ एतेनाटश्चेति पुनर्वृद्धिविधानार्थं नचेनोस्योमाङ् प्लु राम
पररूपबाधवत् प्रकृतिभावस्यापि बाधेनेष्टसिद्धिरिसंपात्तं समासेपीति ॥ आरव्यानादिति भावः सप ३७

= अनंतरस्येति न्याये न पररूपमात्रस्य बाधकत्वात् नस्येति भावः =१

रूपाणां स्मृतिरिति । कृत्संज्ञे इति समासः । प्रकरणाच्छुद्धे प्रकृतिभावविधायकसूत्रद्वयमुपन्यस्य प्लुतप्रगृह्ययोरि-
तिसूत्रात् आकांक्षित प्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये प्रथमोपात्तत्वात् प्लुतप्रकरणमारभते । वाक्यस्य टेः । वाक्यस्येत्यस्याभावे
पदस्य टेरित्यर्थे लभ्ये स्यापि पदस्य टेः प्लुतः स्यात् तत्सत्त्वे तु वाक्यस्य टेः स पदस्यैव संभवतीति न दोषः । टि-
ग्रहणाभावे प्लुतश्रुत्योपस्थितात् अचः इति परिभाषया जंतस्यैव स्यात् । टिग्रहणे तु सामर्थ्यादिनान्त्यो विशेषणं घं
तदन्तं तस्यापि भवति । प्रत्यभिवादे । प्रणामादिनिमित्ताशीर्वाचकमान्ये गुर्वादिर्यः स्वप्रतिसंभाषणे तत्प्रत्यभि-
वादः । न त्वाशीर्वचनं शूद्रे । आशीर्वादरूपप्रत्यभिवादाभावेनाप्रवृत्ते इत्यस्यैव पर्यवसानापत्तेः । अत एव भाष्ये इत्यशूद्रे
इति किं । कुशल्यसि तुषजकेसुतः । अभिवादये इति नमस्कारपूर्वमाशीरादिवाच पर्यायः । आयुष्मानि
सायुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात् संबोधनविभक्त्यभावः । एधीति भवेत्यस्याप्युपलक्षणं प्रत्यभिवादे शर्मादिप्रयो-
गो न नियतः । एचोगार्ग्यस्येतिसूत्रे प्रत्यभिवादे तस्यैव प्लुतविधानात् । आयुष्मानेधि अग्निभूता३ इति भा-
ष्ये तदुदाहरणाच्च शर्मादिप्रयोगे तु तद्द्वैव प्लुतः । शर्मान्तं नाम ब्राह्मणस्य सा रिस्य सा तस्य नामसावेयव व
बोधनात् । स्त्रियां नेति । स्त्रिया अपि नाम्नाभिवादे प्रत्यभिवादे इत्यस्य प्रसंगतत्वादिति भावः । नाम
गोत्रं वेति । अभिवादप्रत्यभिवादे नामगोत्राभ्यामेव स्मृतिषु प्रसिद्धेः । तत्राधिकृतस्य पदस्येत्यस्य प्रत्य-
भिवादे इत्यनेन विशेषणात् स्यात्सतः प्रत्यभ्युद्यमानानार्थवाचकस्यैव प्लुत इति भावः । तत्र नामशब्देन द्वादशे
ऽहि पित्रादिकृतं गृह्यते । अत एवायुष्मान्भव दंडिन्नित्यादौ प्लुतो नेति स्पष्टं भाष्ये । भो राजन्येति भोशब्दस्य रा-
जन्यवैश्यवाचकनाम्नोऽप्यटेः प्लुत इत्यर्थः । भोशब्दस्याप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वात् प्राप्ते विभाषेयं । दूराद्धूते च

वतिदेशेप्राकृतमप्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानो न शृणोतीति किंत्वधिकंप्रयत्नमपेक्षते तावत् तद्दूरं दूरादाह्वानं च
दूराद्बोधनस्योपलक्षणं न तु संबोधनविशिष्टक्रियात्मकस्याभिमुखीकरणस्य संबोधनस्योपलक्ष
णं। आगच्छ भो माणवक देवदत्त३ इत्येवमाह्वानस्यापि संभवात्। अत एवाकडारसूत्रे न दीर्घगुरुसंज्ञयोः समावेशो
वास्तीति धुरिसत्रगुरोरिति प्लुतो न दीर्घं धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च फलमुक्तं भाष्ये। अन्यथात्र संबोध
नाभावेन गुरोरित्यस्याप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव। उपलक्षणत्वाद् असंबोध्याह्वानेऽपि भवति तदाह सक्तून् पिबा
हेहेप्र.७ हि। अत्रापि दूराद्धूत इत्येतदनुवृत्तं तस्य पदस्येत्यस्य विशेषणं तेन हूयमानार्थवाचिनः पदस्यैव टेः प्लुतः
तच्चक्रं योगिकैव सम्मतं॥ हेहयोः संबोध्यद्योतकत्वेन केवलाभ्यामपि ताभ्यां संबोधनदर्शनेन तत्प्रयो
गेऽपि हूयमानार्थपदत्वाद्गुरोरनृत इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह॥ हेहयोरेवेति हे हं तद्रसेवप्सिदेप्र
योगे हलादेर्न तयोरपि तदाह हे३ राम इति॥ केचित्तु एकं हे हे अहलाम [redacted] नं सार्थं। अन्यथा वाक्यस्य टे
रित्यधिकाराद् असयोरेव तयोः स्यात्तदाह हे३ राम इति प्रयोग इति तु यत्र संबोधनोत्तरं तयोः प्रयोगस्त
त्रैतेनैवाभिमुखस्य द्योतितत्वेन द्योत्याभावादनर्थकयोरपि तयोः प्लुतार्थं तदाह रामहे३ इति। अस
न्यप्रयुक्तयोः प्लुतासंभवात्तद्विषयत्वं स्पष्टमेवाहेहयोरिति तु तयोर्हूयमानार्थपदत्वाभावादप्राप्तेर्विध्य
र्थं नियमे तु न मानं तेनात्र प्लुतसमावेशः। एतत्सर्वं भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः। यत्तु अयं हूयमानार्थ
पदटेः प्लुतस्य बाधकस्तत्कौण्डिन्यन्यायादिति तन्न शिवहेरसादौ तस्याप्राप्तेस्तन्न्यायविषयाभावा
त्। गुरोरित्यत्र दूराद्धूत इत्यनुवर्तते तेन दूरात्तबोधन एव प्रवृत्तिस्तदाह। दूराद्धूत इति। दूरत्वं चात्राविवक्षितं ते

ते०

अनर्थकयोः प्लुता र्थभावे=४

अन्यथा रामहे३इत्यादौ सामर्थ्यादनंत्यस्यापि हूयमानार्थस्यैव स्यात् तू.=४

प्रत्यभिवादे शूद्रे तु प्लुतः स्यादिनाय: प्लुतो विहितस्तस्येवायं स्यादिति विशेषवचनयन इति हितप्रोक्तं ॥२ = दूराद्धूते इति हेहयोरिति प्रत्यभिवादप्लुति च हेहयो इत्यादौ हूयमानाय पि प्लुतस्य बाधे ॥
१ = नचेदम्ब्रूयोदात्तप्लुतेऽनेनुदात्तं पदमित्यपरस्मिन्ननुदात्तपरत्वात्समावेशो गुरुस्थानेऽ आहानुदात्तमित्यादि ॥ इष्यो दूरोद्धूते च हेहयोरिति गुरोरन्त्यस्येत्युच्यते अधिकारसमीयं ॥२

नप्रत्यभिवादे भोराजन्ये सस्य विषयेऽस्य प्रवृत्तिः तद्विषयेऽप्युपलक्षणत्वाद्वा पनमतात् ० सर्व प्लुतप्रकरणस्य
तु नशेषः तथाहि स्मृतिवाक्यस्य देहिसनेन सहैवास्याप्यधिकारत्वमेव कुर्यात एतत्रैपविषयमेवेदमिति प्रत्
तस्त्रेऽनुदात्तं प्रश्नान्ते [redacted] तिसूत्रे चवृत्तौ स्पष्टं ॥ अपिशब्दोऽपव्याप्तास्तु हि समुच्चयार्थः ॥ यदि तु गुरोः संनि
धानादसौ गुरुरेव समुच्चीयते तदा सलघु मति अनंतस्य गुरावेतस्यां सलघोदूराद्धूते च सादीनां दुर्वारत्वेन प्लु
तसमावेशापत्तिः एके कग्रहणं लेत द्विधि विहितानामेव पर्यायार्थं स्यात ॥ तेन यत्रां सोऽपि गुरुस्तत्रैव पर्यायंत स्यादित्यर्थाद्गु
तदेतस्यानयं नाहृः ६ र्यापः स्याद्याख्यानाच्चेतदर्थलाभः अनन्त्यस्यापीति ॥ अपि नां त स्य गुरो रगुरो श्चेत्यर्थः पर्यायार्थमि २५
ति अन्यथा समावेशः स्यादिति भावः अनुदात्तं पदमिति तु त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इति तत्रैव वक्ष्यते ॥ प्राचामि
तितु पक्षे सर्वेषां प्लुताभावार्थं । विकल्प्यत इति । सा च व्यवस्थित विभाषा [redacted] तेनाग्नी
२७ द्धी न्विहरे सादावग्नेस्त्वे पणा इति न भाष्येनु विभाषाप्येति सूत्रे विभाषेति योगविभागो दर्शितः सापि व्य
वस्थितविभाषेति केपट: अत एव ओश्राव ये परस्येति वक्तव्यमिति वचनस्याग्नीनिसा [redacted] दग्नीध्
दोप्लुतमिवृत्तये कृतस्य विभाषेति योगविभागेन प्रत्याख्याने भाष्योक्तिः संगच्छते एवं च भाष्य संमतैव व्यव
स्थितविभाषे साधु: [redacted] तदाह ० प्लुतो प्लुतवदित्युक्त्या
प्लुतवदि तिप्लुत एव निबिध्येते ति ० तत्स्थाने प्लुतविधाने नस [redacted] निवर्तते ति भावः प्रसज्यप्रतिषे प्लुतप्रसंगाह्रस्वः ॥४
धेन व्याख्यानं तु न युक्तं गौरवात् । किं च तत्पासति प्लुते प्रकरणे एव नोपस्थित इति वदेत् नव पर्युदासेऽपी
इति इत्यादौ प्रत्याशाय प्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वाद्प्लुतवत्भावे दीर्घादिकं स्यादिति वाच्यं ० प्रा
स्य ३

वर लो१

ल० श० शे० ब्रूत इति शाब्दस्यापेक्षा प्लुतवन्न्यायापेक्षया वर्त्तमानापेक्षं प्रकृति भावस्यांतरंगत्व० अप्लुतवदित्यस्य प्लुतकार्यं नेत्य
३९ र्थस्तु न शाब्दमर्यादालभ्यः प्लुते० प्लुतस्यादृश्यविधानस्यैव शाब्दत्वोल्लासात्० भाष्ये प्लुतकार्य प्रतिषेधार्थमित्युक्ति
३५ स्तु फलितार्थाभिप्रायेणेति बोध्यं।। प्रगृह्याश्रये इति० प्लुतप्लुते पितस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वबुद्धि [redacted] वत्तङ्तं प्रगृह्यत्वमनुकार्ये स्युलमं अनुकरणे तु प्रकृतिवदनुकरणमिति सति
दृश्यात्वत्वमिति भावः किमपाकर्त्तव्यमिति पृष्ठ आह० चित्तुरीडं मिति विभाषां प्रति वचने हि रिति प्लुतः इदन् शाब्दो ३९५
त्र वाक्यांतस्य इति हि रिकारस्य वाक्य टित्वे० उभयत्र विभाषेयमिति उपस्थिते प्राप्ते ऽनुपस्थिते प्राप्ते इत्यर्थः।। विभा
न्या० ष्यतो धिकं ते इति विभाषा गुरोरनृत लः इत्यप्रत्यये टा पृ न वेति विभाषायां इति भाष्यप्रयोगात् भाष्ये तु किमर्थमिदमुच्यते =तुल्यसूयप्रतिमा
ऽनुपस्थितार्थं तत्र द्विग्रहणेन नार्थः अविशेषेणवाक्यमेणस्याप्लुतवदित्येव दमपि सिद्धं वक्तव्यं एव शेषं इत्युक्तं।
तद्धू लेनोपस्थिते स्वे विप्रतिषेधे न ट्दिग्रहणे पि नित्याप्लुतवद्भाव एवेष्टः प्रसाख्यानेनित्याप्लुतवते नोऽस्यये ननोप्रा ०
प्तिन्यायेन वेकस्यचैतत्त्वबोधिताभावांशा बाधकत्वात् उपस्थितः इत्यस्य निवृत्यापरविप्रतिषेधात् उभयत्र विभाषेति यमिट
के प्यटस्य प्रमादः ऋलतु इति शाब्दं भिन्ने वैदिकेति शब्दे च सैवं परतयाकथं चिद्व्याख्येयं इत्यन्ये ईदेश्य प्रतिनिर्देश्ययोरे
क्यमपादयत सर्वनामपर्यायेणतत्तल्लिंगभागितीयमिति निर्देशः विशेषणे न तदंत विधिर्भाष्येस्याहईदेदंतेमितिविधि
वचनमितिसंज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे न तदंत विधिनिषेधादिति भावः एदंतमिति व्याख्याने फलमाह पचेते इति।। निपात एः
[redacted] निपात इति किं।। चकारात्र प्रत्ययस्य शास्त्र कल्पितार्थवत्त्वात् एकाजिति कर्मधारयो वर्त्तिपदार्थ प्रधानत्वे राम
नांतरंगत्वात् व्याहरति मृग इत्यादि निर्देशाच्च। तेनेदमित्यादौ न दोषस्तदाहेकाजिति।। आङ्‌ऽ ईदिति पर्युदासस्याचित्या ३९

नत्विदं शब्दस्योद्देश्यसमर्पकत्वं उद्देश्यस्य प्लुतवदित्यादेर्योगरूपतास्य यरूपता वा ऽप्रथमा पितुरीडीङ्गनिर्देशो ऽनुपपन्नोऽत आह० उद्देश्येत्यादि० अतएव तत्र प्लुतविधिस्त्रस्तेकर्म कारकपरमर्थयदि
नद्वय० सत्कर्त्तिनानाबोधादिप्रमानकर्तिनामानागतीत्याह०

तस्रू ॰ अंतु अभितः एतद्द्वयमप्रकृतिभावेन ॰ =२ अव्ययीभावत्वाद् एकवत्वेन नपुंसकह्रस्वे रूपं ॰ =१

सम्यग्विधाने ॰

तं अत एवैकाज्नाङिति नास्य त्रि। वासुदेववाचकस्य अशब्दस्य आङा सहाव्ययीभावे आ आत् अभिसा दैत्व त आङि त्वेन पू
र्वांतवत्वेन निपातत्वेपि प्रग्रह्यत्वं न॥ पूर्वांतवत्वेनाङ्गातिदेशो अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यनिवृत्तेर अति
देशस्य भावसिद्धत्वात् ओदिति सूत्रे आउ ओइ सूत्रानाङिति प्रतिषिद्धार्थो यमारंभ इति भाष्यं तु पर्युदासेपि गम्यस्य प्रतिषे
धस्य सत्त्वान्नानुपपन्नं॥ अनाङिति पर्युदासादेव निपाते काञ्रूपत्वे लब्धे निपाते काऽग्रहणं स्पष्टार्थं॥ स्वांगसमुदा
सू ५ ये स्वांगत्वाभावदस्समुदाये त्वाभावादिति से वां समुदायग्रहणाभावे सिद्धे एकग्रहणमन्यत्रवर्णग्रहणे जातिग्रहणार्थं
तेन धि सतीत्यादि सिद्धिरिति भाष्यस्यार्थं जातिग्रहणार्थमित्यस्योपात्तजात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणार्थमित्यर्थ स्तेनाति कार्द
तउशब्दैकदेशस्य उदस्यानुकरणे अउ अकयोरित्सत्रानुकरणं चानीतीति निपातत्वेपि प्रग्रह्यत्वाभाव एकग्रहण
फलं बोध्यं॥ ननु उ कारस्य छापाप्रवर्तने ङि इङि द्विवेकानुते यइसत आह॥ वाक्यस्मरणयोरिति वा कंचशब्देनस्वा
र्थगतमननमिमतत्वं॥ स्मरणं विस्मृतस्य स्मृतिविषयता॥ एवं किल तदितिस्मृतार्थ निर्देशः निपात इत्यनुवृत्तमोदित्स
त्रे न विशेष्यत इत्याहोदंत इति॥ निपातसंज्ञा चादिपदोपस्थितचादीनां सतिसंभवे ऽर्थवत्तामेवेति सार्थकनिपातानो
५७ निपातपदेन तत्तद्विशिष्टानामेवोपस्थितिरिति गौणमुख्यन्यायेनानर्थकतस्सूत्रस्थनिपातपदेन गौणार्थानां न ग्रहणमि =
ति मनवनाद्दित्यादेरुद्यंतेनास्य प्रवृत्तिः एवंच कार्यकालपक्षेपि अनिपाता इत्यस्यानुपस्थितिरेतत्परिभाषाव
श्यात् अव्ययसंज्ञादौ तु नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरनित्यत्वादत एवानर्थकेपि निपाते सा संज्ञा सिध्यति॥ त्रपो इतीत्यादौ
प्रगृह्यत्वापाहत्वं बुद्धिनिमित्तक इति संबुद्धिपर इति व्याख्याने तु सोर्लुकालुप्तत्वे न तत्परत्वाभावान्न स्यात्॥ ननु मते
ति निषेधानित्यत्वं लगति कगतिः॥ इत्ताविति किं पटोत्र॥ अनार्षे किं ब्रह्मबंधविति सत्रवीत्॥ संहिताया अविवक्षाया
मप्यव्यादिरहितप्रयोगार्थमिदंतद्वियत्वाचवर्णोच्चारणे नियतेनार्धमात्राकालव्यवाये नोच्चारणे प्राप्तं तदधिका
र्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणे प्राप्तं तद विवक्षा इति बोध्यं॥ उञः॥ अत्रोञि निपात एवोञ इति सूत्रेत्तु शाक

ल॰ प्रा॰ शे॰ स्यग्रहणाननुवृत्तौ ॐ ईसेकमेव स्यात्॥ प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे न प्रगृह्यत्वस्यादेशस्य च सहविधानात् उ इति विती तिचनस्यात्। आ
४० देशप्रगृह्यकार्यं तु स्यान्निवृत्त्यावेन बोध्यं प्रगृह्यत्वस्य साक्षादुद्देश्यसंबंधस्य कृतत्वात् अत्र विधेयविशेषणत्वे मानाभा
40 वात्। शाकल्यग्रहणानुवृत्तावपि प्रगृह्यत्वस्य ॐ आदेशस्य च विकल्पे ॐ इति विती तिसिध्यति न तु उ इतीति प्रगृह्यत्वविक
ल्पेन पक्षे तदभावेपि-अस्य त्वां सयोतए तदभावे निपातए काति सत्याप्रवृत्तेः। न तु उक्तं भाष्ये योगविभागं प्रदर्श्य किमर्थो
योगविभागः शाकल्यमते ॐ विभाषा यथा स्यात् ॐ इति उ इति॥ अन्ये त्वाचार्याणां मते न विती ति- अनेन हि योगविभाग
स्य उ इति रूपसिद्धिः फलमिति स्पष्टमेवलभ्यते तौ योगविभागे न व्या[...]ने इति। उक्तो वाच्यकं प्रगृह्य[...]दमिसर्प्पः। शाक
ल्यस्येतौ प्रगृह्यमिलनुवर्त्तते न ता[...]होन इतो विसादि॰ विकल्पाननुवृत्तौ हि निपातए केसे वसि[...]इदं व्यर्थमेवस्यादेवं
चु प्राप्त विभाषेयं ॐ इत्यत्र शाकल्यप्रगृह्यपदयोरसंबंधेऽ उञ इत्यर्थोऽधिकारादप्रगृह्यस्यैवादेशत्वे कोपत्तिरिति पक्षि
ॐ इती सत्यासिद्धिः दीर्घोच्चारणावैयर्थ्यापत्तिश्च विकल्पमात्रसंबंधेपि ॐ इतीसत्यासिद्धिरिति विधानसामर्थ्यात् प्रग
ह्यपदसंबंधः प्रगृह्यपदमात्रसंबंधेऽर्थोऽधिकारादप्रगृह्यस्य निसे ॐ-आदेशे ॐ इतीति प्रगृह्यस्य उ इतीति सिद्धेपि
विती तिन सिध्येत् न ता होन इतो दीर्घोऽनुनेसादि-अत्र विशिष्टस्य विधिरिति नवाक्यभेदः॥ न च प्रगृह्यसमादेशस्य
शाकल्यमते इति न योरेकप्रयोगए व प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं योगविभागसामर्थ्येन शाकल्यमतए व भावाभावक
ल्पनात् वस्तुत उञनुवादेन संज्ञादेशयोः सहविधानमेव न्याय्यमादेशस्यानिवृत्त्या वा स्वगृह्यकार्यं नाप्येप्रगृह्यसं
ज्ञकस्येसपि स्यान्निवृत्त्यावलभ्यार्थस्वरूपकथनमिति न्यायविदो विचारयं तु ममयउञो व्याख्यानादत्र मया प्रसाहारः॥ मयानुः।२
अस्य त्रैपादिकलेनासिद्धत्वान्नप्लुतप्रगृह्याच्स नेन बाधः। नानुस्वार इति किं विती साहो प्रगृह्यसंज्ञाभावेऽस्यासि राम
द्धत्वादिको पत्तिरिति पक्षि- अनुस्वारोऽम वसेव॥ न नु यः शिष्यते स लुप्यमानार्था[illegible]भिधायीतिन्यायेन गौरी शब्द ४०

(left margin) [illegible]कृ॰ [illegible]तिरि[illegible] / [illegible]नुओ[illegible] / [illegible]स्य नास[illegible] / ४

(right margin) [illegible]प्रगृह्य[illegible]सने / आदेशश्च उ इसने / नः-=६

मगृह्यत्वस्य साक्षादुद्देश्यसंबंधस्य कृतत्वात् अत्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावो हि न्यायः।=२

स्यसत्त्यर्थवृत्तित्वेपीकारस्यतत्त्वाभावोत ॥ आहेह्व दंतमिति ॥ [illegible] विशेष्यत्वात्तु दंतविधिरिति भावः ॥
मामकीनत्वेन इति प्रगृह्यत्वमिति शब्दप्रयोगस्य पदकारैर्निर्णयमितत्वात्पदपाठे प्रगृह्यत्वफलमत्र बोध्यं ॥ ईदूतौ किं ॥
अप्याभवाति ॥ सप्तम्याडादेशः तपरत्वमसंदेहाय ॥ सप्तमीति किं धीतीमती ॥ ह्रस्वीनाभ्यां तृतीयैकवचनस्य पूर्वे
सवर्णेसवर्णदीर्घः ॥ अर्थग्रहणं किमिति ॥ नचतद्भावे ईदूदिति यदीदूदं तापास सप्तमी संपत्तिः तथाचप
पीसाद्यावेतस्मात् एकादेशस्य परादिवद्भावेन सप्तमीत्वान्न तु गौरीसादाविति तत्सिध्यर्थं न दावश्यकमिति वा
च्यं ॥ ईदूतौ सप्तमी प्रगृह्यं ॥ अदसः एत्त्वाद्विवचनमिसेवसि ईगुरू इत्यन्यास कारणेन तस्य कारणापेक्ष भावे जासबो
धनाद्दूकारां सेअस्यं भवात्व संज्ञाविधाविति तदंतग्रहणमिषेधार्थं सा ईदूदंतं सप्तम्यंतमिसर्व्वेन षष्ठि शेषेति
प्रश्नः पपीसादेरन्नभिधानमेवेति परे वृत्ता विति ॥ अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नमिसर्व्वनात्र
तत्समस्तापे याप्येपि वृत्तेनैदोषः संज्ञायामिति समासे अजहत्स्वार्थापीवृत्तौ पूर्वपदस्यानर्थक्येपि सुप्सुपे
ति समासे अजहत्स्वार्थापायां प्रसक्तदोषस्योद्धारो सेववारणमिति भावः ॥ गौरीअधिश्रितइ सत्राधिश्रयणं कि
यायामेव गौरीपदबोध्याधिकरणत्वान्वय इति गौर्यधिकरणके लक्षणायां मानाभाव इति न तत्र दोषः ॥ वाप्या
मश्व इति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति वा ॥ ननु संज्ञायामिति समासे वाक्ये न संज्ञानवगमान्नित्यसमासे
नेन विग्रहो नुचित इति चेन्न । नित्यसमासत्वमानार्थकवाक्याभावेन नित्यसमासस्य द्रष्टत्वेपि नित्यसमासत्वाभावा
त् विभाषाधिकारबाधे मानाभावात् नित्यसमासे हि वृत्तिघटकपदानां पृथक्प्रयोगाभाव एवात्र तु पृथक्प्रयो
गेपि तद्बोध्यविशिष्टार्थप्रतीतिमात्रमित्याहुः ॥ अणो प्र । अण इति किं । कर्त्तृ हर्त्तृ अत्रापि पूर्वैर्तोव व्याख्या

अतः पूर्वसवर्णेऽस्मिन्नेकवचनत्वं तु परादिवद्भावेन । तेन तादृशानामादेशे पितृमातादेशंगीकारात् अत एव रामाविष्णू इत्येपरादिवद्भावेन सुबन्तत्वात् पदत्वं साधितं मतादिवत् सूत्रे भाष्य......

ल॰ श॰ शो॰ नात ॥ आगच्छत मत्री इसादौ प्लुतस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव यथोद्देशत्वात्तात्ते [redacted] प्रघ्र
७१ से [redacted] पञ्चात् प्लुते तस्याप्यनुनासिकमतिवं धार्यं पुनः सं नेति नानुनासिकं संतायाः कार्यार्थत्वात् पुनः प्रवृत्तो कार्य =
मेव बीजं ॥ स्थानिवत्वं तु न प्लुतस्यान्यलत्वेति धर्मे तेनाल्विधित्वा [redacted] स्पष्टमाकृदे । [redacted] अच्सन्धिरिति । सिद्ध
८१ मन ह्वादिति वार्त्तिकप्रयोगेणाच्प्रस्यान्वरमितिसौत्र प्रयोगेण कथमन्यल मिति भाष्यप्रयोगेणाच्च वर्त्तिघट काव्य
दे पदांतकार्यस्यतत्संनिधाने नष्टत्वस्य चाभावो वो ध्यते इति केचित् ॥ ॥ इति स्वरसंधिः ॥ ॥ स्तोश्चु ॥ सितिशिति
वे लुप्तविभक्तिके मिन्ने पदे योग इति संयोग इति तदर्थः तेन चितमित्यादौ न दोषः ॥ अत्र पदस्येत्यधिकृतमपि नास्य
बध्यते ॥ शादिति स्तापकात् ॥ तेन चाप्यासिद्धत्वात्सरस्य तो श्चुत्वनिषेधात् शादिति लिंगादेव निमित्तकार्यत्वा
र्थं यथासंख्यं न ॥ एवमुत्तरसूत्रेपि तोः षीति स्तापकान्नतत् शाकारचव [redacted] योस्ति इति ॥ यथासंख्यमिति शेषः ॥ का॰ ७
हरिश्शेत इति ॥ वा शरीति विसर्गाभावे शः ॥ सच्चिदिति ॥ चुत्वस्यासिद्धत्वात् जश्त्वेन दत्वे तस्य चुत्वेन जकारे चर्त्वमि
ति बोध्यं ॥ तयोरत्रालेखनतु वै चित्र्यार्थः ॥ विश्नप्रश्नइ तियज्यावयतविछ्रप्रच्छ इत्योन ङितिनङ् प्रत्ययो इति शादेशाङ्
वा गुणाभावः प्रश्ने चासन्नकाल इति निर्देशात्संप्रसारणाभावः ॥ न पदांता ॥ पदाद्रोरसेवसिद्धे तत्र हलंतस्य
च्छात्वं ॥ टोः किमिति षिकारस्यापि पदांते जश्त्वविधानात्स्वः कृत्वा तादाविति षत्वस्यासिद्धत्वाज्जस्याभावप्र
सुतरां षस्याविति रितिषड्धिकामवतिरिति विग्रहः ॥ अत्वलम्ग येइतिपंपवदे॰ परोनु ॥ पदांतस्येति किं वेद्मि
ब्धाति ॥ स्पर्शे चिरिताधइति ॥ उपलक्षणमिदं बलयोरपि प्रवृत्तेः एतच्च जातिपक्षेस्पष्टमेव व्यक्तिनादृशाव्य पक्षे पि॰ ४
त्तौ चरितार्थस्य एतद्व्यक्तिविषयतयोपलवणएवनेति बोध्यं ॥ स्पष्टं चेदमिको यणचीसूत्रकैयटे ॥ परेतु स्था
नेंतरतमसूत्रे सप्रसूतं पाठस्य भाष्ये कृताहूवितत्वेनैतद्युक्ते हृक्लिसंमयदनतस्मादनुस्वारस्येतिसूत्रात्सवतोग्र एकादश
हणमपकृष्यपरः सवर्णोनुनासिको भवतीसर्थान्नदोषः ॥ तदुक्तं भाष्ये रेफेऽनुनासिकपरसवर्णात्वचोःप्रतिषेधो ७१

दे्वनिपिन्वकार्थिमोर्व यासंस्थं नरपमुत्तरस्त्रेषितो॰ चीति रायथा नतास्त्रकोरयपर्वमैस्तनुमिमच प्य संस्थादि
विशेयगहेरिस्थेतटूमिवावारीतिवि तर्मोपावेश॰ सर्वाद्विरितिनुनस्पप्रसिचुत्वनमप्रखेवदलेतस्पचुलेननकामर्व
तेमितिके॰ धानयोरवालेखस्तुवैचि व्यार्थे भविशतइ्मीयनमनवनतविकुमुकुमोतदिमितिनाडमुसिमिमम
देयेतिं वाहूस्यामन॰ अ पथ्येवासस्रकात्वटूमितिर्दैमतंपमम समामव॰ नेमंवावमदोसिंमेवमिद्धेतंपमद
मापमशांपो। चे॰ किविमिमपकायसमायिपदंतेतमफलविंधानमपय॰ कुमवाद्वातिमिवतस्पमामिचुसोक्ष
श्लयामचूसंथमस्पावतिमिति॰ वडथिकानवतिरिमिविग्रह॰ वसस्पामर्यचूमिदथनवदेः पसेनापदं
तस्येमितिविंवेमिवप्रेमाति। समर्गेचतिमाथेचूमिउवलश्मामिहेवतयेमपविप्रदे॰ यववमामिवषेभम
दूसमवा। यक्रिपशेविमिवंप्रामि। सगुहेनुमिपितमटूपमवकेवतितथेमामनमुकिविगयनयोपवस्व
वयवनेमिनेपंपा। समंचेवूमिकोयसमा वीयत्रेमियदेपरेनुस्याबेनरनमनत्रेयमनपंतनमाडमामम
ष्वद्गाम द्वपितरे नेतडुकेरतिसंभवस्य वजानसमारेनसवासमेमिमवातवसोमहेसमपवकसा
दर॰ सवरीगीनुनासिकोमवतीयथीत्रेसेभ॰ नडतंमाक्वेरकेनुवासिकपरसवर्सोनयो॰ प्रति

५२

[redacted] वक्त्रयोरनवक्त्रयोरेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति। चिन्मयमिति। स्वार्थिकस्तत्प्रकृतवचनेद्वृतिमयड्
। तत्र तदिति वाक्यभेदेन व्यक्तिचिन्मात्रचर्यरूपप्रकृतवचनाभावेपि मयडुक्ते मतएव चिन्मयं ब्रह्मेति सामानाधि
करण्यं। चिन्मात्रमिति कचित्कोयपाठः। मात्रचः प्रत्ययस्यात्रोपपत्त्यभावात् मयूरव्यंसकादित्वेवार्थे मा
त्रशब्देनात्र समासस्य वक्ष्यमाणत्वात्। निपातनादिति। यवादिगणे ककुद्मानिति प्रकृति प्रत्ययसमु
दायः पठ्यत इति मन्तेनेदं। उदः स्था। तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषात्वेन्यमर्थमाह। उदः परयोरि
ति। स्त्रत्राघोषस्येति। स्तम्भनियतत्वेनान्यतमाग्रहणे बाधकाभावेन स्थासविचारयो स्थागेपिनस्थूनेत
तिवोध्यं। थस्यासिद्धत्वादिति। त्रिपाद्यां परत्वादिति भावः। हलोयमामिति सूत्रोक्तभाष्यसंमतान्ध्या
पीपाठे थस्यासिद्धत्वाभावेन चर्त्वं भवत्येवात एवोत्स्कंदेरग उपसंख्यानं उत्कं दोरोगादिति भाष्यं सं
गच्छते मूलं तु प्राचामनुरोधेनेति परे। न चेदं सूत्रं व्यर्थं झलो झलीत्यनेन सस्य लोपे उत्थान् स्य सिद्धे राम॰
रिति [redacted] वाच्यं। झलो द्वित्वप्रत्ययेनेन लो
पद्वृत्त्यर्थस्यानेनत्वापनात्। उदःस्था दित्यत्र तु निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानादेरेव स्थानि

सवर्णइतिच ८१

त्वान्नदोषः अयइतिपंचमीत्याह। अयः परस्येति। पूर्वस्येत्यनुवर्त्तते घोषवत इतिसमन्तियत्वेपि विनिगम न८१
नाविरहात्स्वरूपप्रतिपादनायचचित्तयग्रहणं। अयइति। पदान्तादित्यपिबोध्यं। तेनविरपूर्शमित्यादौछ
त्वंन। जकारे कृते इतिछत्वमितिशेषः पूर्वोक्तभाष्यसंमतानुपाध्यायीपाठेचत्वंस्यकुत्वंप्रसिसिद्धत्वात्। मोनु
। पदस्येत्यधिकृतंमट्त्यनेनविशेष्यतइत्याह। मांतस्येति। हलिसर्वेषामितित्यतोहलीत्यनुवर्त्ततोहलिकिं।

अशोर्ध्वं ... पदस्य ...
राममाश्रय। नश्वा। चेनमोनुकृष्यते। अपदांतस्यकिं। राजन्याहि। यशांसीतियशस्शब्दजसःशीन
पुंसकस्येतिनुमिसांतेतिदीर्घः। आकंस्यतइति। कमलेहइआङ उक्रमनइतितङ। स्यः। अनुस्वार
स्य। परेतिलुप्तषष्ठीकंपृथक्पदं। अतएवोदःस्येत्यादौसवर्णग्रहणानुवृत्तिर्यरोनुनासिकेइत्य
त्रनदपकर्षस्यसिद्धः। ययीतिसप्तार्थंदेशनमित्यादौतुनदोषः। शांकारसवर्णाप्रसिद्धेःप्रयत्न
भेदेनाज्झलोःसावर्ण्याभावात्। अचिअनुस्वाराभावात्। मोराजि। नितिसिद्धेमइत्युक्तेर्हेमपर
इत्येतद्विषयेप्रमाणम्। हलत्यतीत्यादौमोनोधातोरितिनत्ववाधनार्थोंनिषेधस्तनेतरत्वादनुस्वा
रस्येवस्यात्। ध्वनितंचेदमेतदोनमोमपिनिमत्रयोर्भाष्येहिमपरेमपरइतिबहुव्रीहिःमोनुस्वा

रङ्त्यतो मड्ड्त्यनुवर्त्तते। यथासंख्यासन्यकृत्स्यानं संख्याक्रमैव विशिष्टेन तत्रानं यत्स्यांस्थे: प्राप्यते स्थानमि
त्यत्र संख्याशब्दस्य तत्तानार्थतया दृष्टत्वात् तं मत्वातिक्रम्य यथासंख्यमनुदेशः पश्चादुच्चवाक्यार्थबोधका
लिकः संबंधः साम्यं संख्यया योग्यत्वाद्व्याख्यानाद्वा। एवं च समसंख्यानां संबंधी येन क्रमे णापदत्ता
नं पदाद्युपस्थितिर्वा तेनैव क्रमेण वाक्यार्थबोधविषयः संबंधस्तेषामित्यर्थः फलितमाह समसं
बंधीति। यद्यपि स्थानादिक्रम लौकिकप्रमाणादेव सिद्धं तथापि परस्मैपदानामचोयवायावङ्त्यादेश
वृत्तः सूत्रान्तरस्य क्रममादाय संबंधबोधार्थमाद्यनो टकितावित्यादौ समासनिर्देशो साहित्ये हि
द्वविधानादप्राप्तक्रमान्वयबोधनार्थं चेदं। एवं च तत्र यथासंख्येनान्वयबोधकवाक्यकल्पनेन त
त्प्रमाणापन्नतत्त्वबोध इति बोध्यं। अत्र त्वरितेनेत्यप्रकृत्पतद्वितिख्यत्या दित्यादौ नातिप्रसंगः त
त्रत्रेति पञ्चिकालिकमेव संख्यासाम्यमतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीति अमङ्णानमिति सूत्रभाष्ये स्प
ष्टं एते यवला निरनुनासिका एव। विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् जातिग्रहणाप्राप्तस्य
वगुणाभेदकत्वप्राप्तेरप्यापि अत्र पत्यपङ्क्त्यनेन निषेधाच्च। एवं मयउञो वो वा इत्यत्रापि च्चत एवमतो

पञ्चस्वरितत्वंमसे
द्वस्वरितेत्यस्याद्
नाचै राम०गुत
...
निरितिभाः ८

मस्यनानुनासिकोवकारः अन्यथातह्वानासामित्यादौनित्यानुनासिकापत्यातन्निर्देशासंगत्यापं
त्तिरित्याहुः। चयोद्वितीयाइतिनाद्वित्वाकोशठुन्यत्रभाष्येदृष्टं। एतत्सामर्थ्यादेनत्कृतद्वितीयस्यनच
र्त्वं। उष्मोदयं प्रथमंस्पर्शमेकेद्वितीयमाहुरपदांतभाजमितिप्रातिशाख्येऽपदांतभाजमितिचर्त्वासि
द्धत्वलब्धार्थानुवादः पदांतेजश्त्वप्रवृत्याचर्त्वंविनाचयोऽलाभात्। अत्रतुक्तेतनजश्त्वप्राप्तिरस्यासि प्र४
द्धत्वात्। अफुसरावथूसाइतिभाष्योदाहृतेछांदसत्वाच्चर्त्वस्यासिद्धत्वंनैवंचप्रातिशाख्येऽपदांतभाज
मित्युत्सर्गः यद्वांतयोरव्युत्पन्नत्वेनतत्पूर्वांतसंज्ञैरमिर्वेदैः सोवेत्यन्यत्रविस्तरः ॥ ङः सि ॥ सीतिसप्त
मीषष्ठ्यर्थेव्याख्यानात्तदाह। ससेति। पदस्येत्यनुवर्त्तमानस्यवैयधिकरण्येनान्वयात्पदावयवस्य
सस्येत्यर्थः षट्त्संतइति। धुटिधस्यचर्त्वेलक्ष्यमिदंतुनङ्स्यचर्त्वं। नश्च। नकारांतादिति। पदस्येत्य
नुवृत्तंपंचम्याविपरिणम्यतइतिभावः वैयधिकरण्येनवान्वयइतिङ्मुट्स्यभाष्यस्वरसः। न
स्यपदांतस्येति। अपदांतनकारेनुस्वारप्रवृत्याफलितार्थप्रदर्शनमिदं। नांतस्यपदस्येतितत्त्वितं
चतुष्टयमिति। वक्ष्यमाणविकल्पैरितिभावः अनेनतुकश्चुत्वेछत्वस्यासिद्धत्वाच्चयोद्वितीयाइतिपक्षे

छकारश्छ१

चस्यकुत्वेन छकारे[illegible]कारशकारघटितरूपद्वयाधिक्येऽनुस्वारविसर्गोर्णाद्विलत्वविकल्पेनाधिक्ये
पि न क्षतिः । उ· मो । पदस्येत्यनुवृत्तेः सामानाधिकरण्यानुरोधात्स्य च स्थानविपरिणामेन तेऽड्स्याह । तदन्तं यस्य
दं तस्मादिति । तत्रेऽ· स्वयंहृस्वादिति विशेषणासंबंधमननुभूय पदविशेषणत्वेन तदंतपरइतिभावः । उ·
मइति पंचमीबलात्षष्ठीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे तदाह । अचइति । सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः । उ· मउत्तरस्याच
इति तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यात् । उ· मंतं यत्पदमिति किं । त्वन्नित्यादौ । उ· सुगणमाभूदिति । भाष्ये तु विभक्तिव्यत्य
यकल्पने गौरवात्षष्ठ्यवयवउ· मः पदस्येति वैयधिकरण्यमेवोक्तं । दधिनेत्यत्र उ· मुडभावो मंडकस्तु स्या उभि
चपदेइत्यतः पदेइत्यनुवर्त्य ङादेः पदस्य उ· सुडित्यर्थेन बोध्यः । पदस्येत्यस्यावृत्त्या संबंधे विविशेषणाविशे
ष्ययोरुभयोः सप्तम्यंतत्वएव तदादिविधिप्रवृत्त्यात दलाभः स्यात् । एतदर्थमेव वाचीति सप्तमीनिर्देशः । उ·
मंतं यत्पदमित्यर्थे विपरमदंडिनेत्यादावेतद्वारणाय पदेइत्यनुवृत्तिरावश्यकेत्यंते वदन्ति विमन्तत्वादंडि
नित्यस्य पदत्वात् उत्तरपदत्वेचेति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्तु न भावकुंभवापेनेत्यादौ पदव्यवायेपीति
निषेधसिद्धयेतस्य यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवृत्तेः । तेन नि बंधेन सिद्धमित्येतत्सूत्रस्थभा

ख्यान्तिः स्विकद्देशिन इति दिक्। इकोयणचीति सौत्रो निर्देशः। रुप्रकरणादिति। अत एव समः सुटीत्यादौ
प्रश्लेषेण सविधानमिति भाष्ये उक्तेः। रोः पूर्वस्येत्युपलक्षणं रुप्रकरणविधेयस्य। एवमुत्तरत्र रोः पूर्वस्मा
दित्यपि। अयमधिकारः। तेनोत्तरसूत्रविषये एवास्य प्रवृत्तिर्न तु मतुवसो रित्यत्र तत्सूत्रस्य वार्तिकयो
श्च। अत्रेति तु रुप्रकरण एवास्य संबंधान त्वग्रे ढो ढे लोप इत्यादावित्यर्थसूचनार्थः। स्पष्टार्थमेवा तु श
ब्दः परस्यानित्यत्वं पूर्वस्यवानुनासिक इति विशेषद्योतनार्थः। पूर्वस्येत्यस्य च रुस्थानिनः पूर्व
स्येत्यर्थो बोध्यः। अनुनासिकात्पर इत्यत्रानुनासिकादिति ल्यब्लोपे पंचमी व्याख्यानात्। अयमाग
मोनवयव एवावयवत्वमानाभावात्। खरीति विसर्गाक्षिप्तस्याप्यवसानस्य न संबंधो व्याख्याना
त्। सोवक्तव्य इति समः सुटीत्यादिसूत्रत्रये स इत्युपसंख्याय समः सुटीत्यत्र सकारं प्रश्लि
ष्य वृत्तेः सकार एव विधेय इत्यर्थः। एवं चास्यासिद्धत्वाद्धत्वाभावेन विसर्गाभावे तन्नद्धिधीनाम
प्राप्तिरेवेति भावः। स्पष्टं चेदं भाष्ये विसर्गस्थानेन सत्वविधाने तु गौरवं स्फुटं। लोपस्यापीति। यत्नप
धारं जनं कुर्यात्रमोरुकरणे सति लोपे प्रकृतिभावे वा नोपधारं जनं मतं उपधारं जनमनुनासिको

लोपपक्षेऽनुनासिकमि ध्यर्थसिद्धमुक्तं = ५

नुस्वारागमस्तूर्वान्न मोः नकारमकारयोः 'प्रकृतिभावो दाहरणान्तरत्वाहीतिमन्तुप्राप्तिशास्त्रत्वान्नच्छास्वमा
त्रविषयमितिभावः 'अत एव भाष्ये समादिषु सत्वं वक्तव्यमित्युक्तं रुत्वपक्षे यानुनासिकाद्यापत्तिर्दीबले
ननोक्तान्नुलोपपक्षे एव द्वित्वेन द्विसकारस्य सिद्धत्वात् समः सुटीति व्यर्थमित्यत आह। त्रिसकारकम
पीति। स्कोरिति लोपस्तु नास्यासिद्धत्वात् पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्य नसिद्धिरिति तु न युक्तं। लक्ष्ये लक्षणस्ये
त्रिसकारकासिद्धान्त-५
तिन्यायात्। एतेन समः सुटीत्यत्र वेति पाठे नैव पक्षे मानुस्वारेणासिद्धे तु नासिकात्परद्वित्यर्थमित्यपा
स्तं। ननु द्वयं जननात्यरस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषाभावो त आह। अनुनासिकवतामिति। उच्चारणेवि
शेषाभावकल्पनेदं वचनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। हयवरट्सूत्रे भाष्ये शर्षु परसंख्याने फलमा
हानुस्वारवतामिति। अपितादिकस्य संग्रहः 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेराह। वचनान्तरेणेति य
णो मय इत्यनेन। एकस्येवशास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ हि सन्याय इति भावः 'पूर्वत्रासिद्धत्वेन पूर्वद्वित्वस्य
नकारस्य-२
पूर्वप्रवृत्यानन्तरं द्वित्वे यस्य साधुत्वबोधितत दनन्तरं परद्वित्वप्रवृत्या तयो मध्ये पुनरन्यस्य साधुत्वबो रामः०
ध्यत इति त्रितस्य निर्वाहो बोध्यः 'अनचि चेत्यत्र यणो मय इत्यस्याप संख्यानादचो रहाभ्या मि
तितिनस्य-२

४=वन्नीरमित्यत्र कृते घसेः कि घ्नेति युक्सादृतो शीरशादेर्यर्त्सामितिदृत्या दरवयूपरत्वाभावेऽनेतत्त्वामिति सार्थं व्यक्ष्य-रते घंसे वेदितिरुक्तप्रामाण्याक्षर ते र चिवा कुर्वकादीका रो पुत्रदुहरत्वेनेताद सा हः॥

नस्तस्य परत्वं बोध्यं। पुमः खय्यम्परे इति बहुव्रीहिः। कानाम्रेडितयोरिति। कुप्वोरिति सूत्रविधेययोरित्यर्थः
इदुदुपधस्येति सूत्रे ऽप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थादिति भावः। अनुत्पन्नीति। तत्रत्यस्य प्र
कृतिप्रत्ययविभागाभावादिति भावः। षत्वेति। इदमनुनासिकपक्षे अनुस्वारपक्षे तु कुप्वोरित्यस्यैव प्राप्ति
ः अनुस्वारव्यवधाने नोदुपधत्वाभावात्। पुंक्षीरमिति। क्षिरधातोरुपधाया इत्वे ऽप्रत्यये क्षीरमिति भा ५४
वः। नश्छवि। अप्रशानिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। नॄन्पे। नॄनिति द्वितीयान्तानुकरणं। षष्ठ्याः सौत्रो लुक्। न
लोपस्तु सौत्रत्वान्न। एवं कानित्यत्रापि॥ काह्विसग इति। शर्परे इति सूत्रात्तदनुकर्षश्चेनेति भावः। ये
न नेति। येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधक इति न्यायेनेत्यर्थः। येन नेत्यादेर्यत्कर्तृकावश्य
प्राप्तावित्यर्थः। नन्वयस्य त्र कृतार्थेदार्ढ्यबोधकत्वात् प्राप्ते इति भावेक्तस्तदप्राप्तियोग्यविषये ऽचा खरूपरत्वाभावस्य
रितार्थ्ये हि बाधकत्वं बीजं। नन्वुक्तं शर्पूर्वा इति सूत्रे भाष्ये शर्पूर्वा इत्येतद्धलादिः शेषस्य बाधकं। न च
विषयभेदे कथं बाधकत्वं। इदं तावदयं प्रष्टव्यः यदि तत्रोच्यते किमिह स्यात् हलादिः शेषश्चेन्नाप्रा
प्ते तस्मिन्नारंभादिदं तद्बाधकं भविष्यतीति अजादेर्द्वितीयस्येति सूत्रे भाष्येपि स्फुटमेतत्। ननु शर्परे इ

तितत्वास्यविसर्गस्य ᳲक ᳲपोदुर्वारो किंचास्मिन्वतोस्मात्तांरवरवमानयोरित्तिविहितस्यतु एतयोरसिद्धत्वात्स्थल
मेवस्यादितिवाच्यं। शर्परेइतिसूत्रेकुप्वोरित्यत्रानुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोᳲकᳲपयोरपवादो विसर्गइतिवाक्य
भेदेनव्याख्यानेनादोषात्स्य सं चेदं भाष्ये। वार्त्तिके कानुग्रहशांग्राकयमकर्त्तुमित्याहयद्वेति। एवंसमग्रहरा
मयित्यक्रंशकंयमूग्रहशांत्तावरूपकमेवानुनासिकपक्षेद्वयाः परत्वेनषत्वापत्तेः एषिषराइति। ग
रोक्तस्यत्वबलानामेवपाठादितिभावः ᳲकᳲपयोरपवादइतितद्विहितविसर्गस्यापीत्यपिबोध्यं। का
स्कानितिदीप्यार्याद्वित्वं। संहितायां। संहिताचस्वारस्मिकाधर्ममात्राकालव्यवायेनोच्चारणांततोधि
काधेमात्राकालेनोच्चारणेएतद्धिकारोक्तकार्यव्यावृत्तयेइदंतदधिककालव्यवायेतुनमाधृत्वनापिवा
धइष्यतेइतितिपाणास्त्रविषयेलेवनेतिभावः। छेच। छेइत्यकारउच्चारणार्थःस्तेनाछिन्नमित्यत्रलुक्‌ह्
स्वस्येत्यतोह्रस्वस्येतितुगितिचवर्त्तते। अम्लेनेति। स्वशब्देउपपदेछ्यतेःकेस्वछशब्दोनिर्मलेरूढः।
एवंनञ्पूर्वाच्छादयतेर्डेत्रच्छशब्दइतिपदान्तत्वंबोध्यं स्य सं चेदममरटिप्प[redacted]गो। आङ्‌माङोः। आ
ङ्‌साहचर्यान्माङ्‌व्ययमेवा। दीर्घस्याप्यस्मिति[redacted]व स्पमाराज्ञापकात्व्याख्याना राम॰ ५६

उद्धु इति

=नहादेत्यादौ रेफस्थानि नो हृ इति अकारस्य पपाचेत्यादौ तु साक्षान्नेत्येवं पंपुत्य तेइत्यादावितिभावः ।=२

हुटी घोदितिषष्ठ्यर्थे पंचमीतिभावः स्त्रोडः सूत्रभाष्ये ध्वनितमेतत् । चेक्रियते इतिनुकोहलादिः शे
षस्तुनाभ्यासस्संज्ञाप्रवृत्तिकालेस्त्यानिहुटीसाक्षाहुसंनिहितानांहलामेवेतेननिवृत्ते ः अतएव
लुगंतेइत्यादिचरितार्थो दीर्घोत्पद्यतांनादितिपदांतस्यदीर्घस्येत्यर्थः योगविभागोनेयारेऔङितिसू
त्रैभाष्येस्पष्टः दीर्घोतस्यपदस्येत्यर्थे नसिद्धेतग्रहणांपदांतविधित्वमसनपदविधित्वमितिबो
धनहारास्समर्थे परिभाषानुपस्थितेस्त्यर्थे तेनासांमर्थ्येप्यस्यप्रवृत्तिरितिसमर्थे सूत्रैकेप्पटः । इ
तिहलसंधिः ।। विसर्जनीयस्य ।। प्रागन्याख्यातमपिविसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनायस्मारितं ।
शर्प्परे इतिबहुव्रीहिः । विशेष्यंचावश्यवधिमतो ः साजात्याद्विसर्जनीयाक्षिप्त ः स्वरेर्वाविस
र्गस्यविसर्गविधौफलमाह नत्वन्यदिति । अन्यदेवविवृणोति इहेति चैत्रस्थमिति विकल्पद्वय
सामर्थ्यादितिभावः सोपाअपदाद्योरिति । सूत्रेसोत्वादेकवचनोऽनव्ययस्येति अत्राव्ययी
भावातिरिक्ताव्ययस्यैवग्रहणांव्याख्यानात् तेनो पपयस्कामयतीत्यादौ सत्वसिद्धिरितिस्पष्टम
व्ययीभावस्यत्वत्र भाष्ये । गीः कामयतीतिवा ः कामयतीत्य [redacted] सापुपलक्षणमिदं ।

तिष्ठतुकुमारी...देवद
नरेफसादौ ।=५

=विसर्गाक्षिप्तावसानस्य
५नविशेष्यत्वयमितिभावः

इणः षः इदुदुपधस्येत्यस्यासिद्धत्वात्सर्पिष्पाशमित्यादौ सत्वनिवृत्त्यर्थं गीष्पाशं दोष्कत्वमित्याद्यर्थं च
५२ दो । अत्रानव्ययस्येत्यदादाविति कास्येदुति च न संबध्यते तेनोक्तेः कस्तदोः परस्परीः कास्यतीत्यादौ षत्व
न । अत एवात्र प्रकरणे सत्वमेव विधेयमिराउत्तरस्य विसर्गस्थानिकस्यानेन षत्वमिति भाष्या
कपक्षांतरं संगच्छते विसर्जनीयस्थानिके सुक्त्वा पुंस्पुत्र इत्यादौ न दोषः तत्र हि मस्थानिकः सः ।
अत्र विसर्जनीयस्येत्यनुवृत्तेस्तदर्थलाभः ॥ अनव्ययस्येत्यादि चात्र पक्षे न संबध्यते तेन हि कृ
तं दुष्कृतं दुष्कास्यतीत्यादौ षत्वसिद्धिः ॥ गीः कास्यतीत्यादौ सकाराभावादेव न दोषः ॥ अपदादावि
ति च न संबध्यते तेन दुष्करोतीति षत्वसिद्धिः ॥ परं त्वयं पक्षो संगतः उत्तरसत्वस्यासिद्धत्वेन इदुदुपधस्येत्यनेनाधि कोय सत्वस्य ८५
निष्कृतमित्यादौ षत्वासिद्धेः ॥ प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योग इति पक्षस्तु नास्येव वक्तो प
५३ कासंभवादित्युपसर्गादमासेपीत्यत्र निरूपयिष्यामः ॥ विसर्जनीयस्यैव षत्वमिति मूलोक्तप
क्षे तु सकाररेफकारयोः स्थानित्वेपि यथायोगं संबंधोमिदूकल्लुत्वेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ नमस्पु । इ राम॰
त उत्तरमपदादाविति न संबध्यते व्याख्यानात् ॥ मासात्मंभरितत्वादिति ऊर्ध्वादिलाद्गतित्वं स्व

रादिपठितस्य तु गतित्वाभावस्तेन साक्षात्प्रभृतिषु कृञर्थवचनेपि न स्यादित्यन्ये। इदुदु। अत्र प्रत्यय
स्येति पर्युदासो लाघवात्। तत्र प्रत्ययपदं तत्संबंधिपरं तेन प्रत्ययसंबंधिभिन्नस्येत्यर्थात् एवकवि
भिः कृतमित्यादौ न षत्वं स्पष्टं चेदं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। एकादेशशास्त्रेति। एकादेशशास्त्रसं
पन्ने रेफस्थानिकत्वेन विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यं। स्पष्टं चेदमत्र सूत्रे उर
ण्रपर इति सूत्रे च भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। प्रत्ययभिन्नसंबंधिन इति तु नार्थः अग्निः करोती
त्यादावपि प्रत्ययभिन्नसमुदायसंबंधित्वेन षत्वापत्तेः। तपरकरणं किं। गीः करोति। उपधा
ग्रहणं व्यर्थं उपधाग्रहणं न करिष्यते इदुद्भ्यां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्याम इति हयव
रट्सूत्रभाष्योक्तेः। तिरसोन्य। अत्र गतिग्रहणं नानुवर्तते पराभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगात्।
अंतर्धावेव तिरसो गतित्वात्। द्विस्त्रि। कृत्वोर्थ इति न विसर्गविशेषणं चतुः शब्दे ऽसंभवात्। किं
तु द्विरादीनामित्याह। वर्तमानानामेषामिति। इसुसोरिति सूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या सुच इति स्

च्चयितुमुचितम्। सुजंतांतस्य पदस्येत्यर्थात्। चतुष्कपालइतिद्रुदुपधस्येति नित्यंष: चतु:शब्दोऽव्युत्प
48 पर न्नइजिश्च प्रत्ययेति परिभाषासोनंत्रात एव चतुष्पाद्भ्यो ढञित्यादिनिर्देश: संगच्छते चतुष्वं चाशादिस्तत्रापि
षत्वंभवत्येव। नचेदुदुपधस्य समस्यापि विसर्गइतिह यवरट्सूत्र भाष्योक्ते: कथमत्रषत्वमितिवाच्यं वि
अयोगवाहेषु-२४ सर्गस्य पाठाभावेनोपधात्वासंभवात्तत्स्थानि निमित्तमुपधात्वं ग्राह्यमितिभाष्यतात्पर्यात्। अत एव
[redacted] समः सुटीतिसूत्रभाष्ये संपुंकानांक्षित्वमनेन रु विधिरेवास्त्वित्याशंक्य पुंस्कामित्यत्र षत्वापाद
स्थानसिद्धिविशेषः-२६ नेन संगच्छते। नचकृत्वोर्थ इत्येव कृत्वोर्थे विद्यमानस्य पदस्येदुदुपधस्यापि विसर्गइत्यर्थात्पंचकृ
त्व: करोतीत्यादौ दोषो नापि चतुष्करोतीत्यादावव्याप्तिरितिद्वि स्त्रिश्चतुरिति व्यर्थमितिवाच्यं। कृत्वोर्थे
इत्यस्यासिद्धत्वेन चतु:शब्देइदुदुपधस्येतिनित्यषत्वापत्ते: त्वकरणेप्रकरणमसिद्धमितिपक्षस्तू ꣸
पसर्गादसमासेपीतिसूत्रे कैयटपूर्वपदादितिसूत्रे भाष्येच दूषित एव। उपसर्गादितिसूत्रे
५२ चौपादपिष्यते। किंचपूर्वत्रेति पूर्वशब्देन त्वकरणग्रहणेऽव्यवहितत्वकरणस्यैवत्रिपाद्यसिद्धत्वं
स्यान्नसंपूर्णासमाध्यायस्य। किंचास्याधिकारत्वात्तत्रतिसूत्रमुपस्थित्याप्रतियोगमसिद्धत्वं द्वीरमित्य राम०
४८

न्यत्र विस्तरः इसुसोर्नस्त्र त्वे सुसोः प्रातिपदिकावयवयोर्ग्रहणं तेन पयुः काम्यैः सप्तुः पाकं कविभिः कृतमि
त्वादौ न षत्वं नित्यं समास इति सूत्रोदाहरणे समासविषये तयोरेव संभवेनार्थो। धिकारानुरोधात् साह
चर्याच्चाइसुसंतपदावयवविसर्गस्येत्यर्थः पदस्येत्यधिकारात्। न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमस
र्पिष्करोतीत्यादौ षत्वानापत्तिरवयवस्य सुसंतत्वेपि उत्तरपदत्वे चेति निषेधेनापदत्वादिति वाच्यम्। अ
नुत्तरपदस्थस्येति निषेधेन क्वचिदुपात्तविशेष्यसत्त्वेपि शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदंतविधिज्ञापनेन
शब्दरूपविशेष्यमादाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषयालब्धतदंततोत्थकस्य पदविशेषणात्तयेसुसंतांतस्ये
त्यर्थेनादोषात्। अत एव वनोरवेत्यादौ न दोषः ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यादौ सापेक्षत्वेन सामर्थ्याना
शकंतं तस्यैकार्थीभावसामर्थ्यविषयत्वात्। अधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवदिति सुक्तेः सर्पिः का
लकमित्यादौ न षत्वं। अधात्वभिहितमिति सुक्तेः सर्पिष्पीयत इत्यत्र षत्वसिद्धिः धातुसहचरितत्वात्प
याभिहितार्थे न समानाधिकरणमसमर्थवन्नेति तदर्थः यदा तु सर्पिरादिकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पाणि
नेहृणादिष्वव्युत्पत्तिपक्ष इति न्यायनयी नीतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तं तत्र हि मोरवदुगादावादेशाना।

म

षंक्रोष्ट्रादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः।प्रातिपदिकविज्ञानाच्चभगवतःपाणिनेःसिद्धमित्युक्तं।अयासंतात्ल्वाप्येत्वि
स्सु[illegible]ष्वितिसूत्रंव्याकरणांतररीत्येवंसर्वनामस्थानमितिमहासंज्ञावत्।अतएवभाष्येउणादयोऽव्युत्पन्ना
नीत्येवोक्तं।नत्वनेकार्थीअपिधातवइतिवदव्युत्पन्नान्यपीत्युक्तंतदादृढदुपधस्येतिनिषेधेत्वप्राप्तेनेनवि
कल्पइति।प्रत्ययग्रहणाभावात्तत्परिभाषानुपस्थितेःपरमसर्पिष्करोतीत्यादौषत्वविकल्पःसिद्धः।नित्यं
समासेइतिसूत्रमनुत्तरपदस्थस्येतिप्रतिषेधार्थंनित्यग्रहणंतुनकर्तव्यमेवासमासेनित्यषत्वस्येदु
दुपधस्येत्येवसिद्धेः।सर्पिषेत्यादौषत्वंत्वत्रपक्षेक्वचिदन्यदेवेत्यर्थकाद्बहुलग्रहणादितिस्पष्टंभाष्येव्य
पेक्षेति।व्याख्यानात्सकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणात्परमसर्पिःकुंडिकेत्यादौसमासेविकल्पापत्तिः
नुत्तरपदस्थस्येतिनिषेधादुत्तरसूत्रस्यनप्रवृत्तिरितिभावः।नन्वनेनैवसिद्धेकस्कादिषुसर्पिष्कुं
डिकाशब्दपाठोव्यर्थइत्यतआह।कस्कादिष्विति।एतेनतत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्यापिषत्वमित्यपास्तं
।व्यपेक्षाविरहेपीति।आनयसर्पिष्कुंडिकांतिष्ठतीत्यादौ।व्यपेक्षायामिति।इदंसर्पिष्कुंडिकाया
इत्यत्र।प्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थेमिदुदुपधस्येत्यत्रव्याचक्षाणानांव्याख्यादर्शकंतांमतेऽव्य

पेक्षायां तेन सिद्धेरिति भावः एतेन कस्कादिपाठस्याव्यपेक्षायां चरितार्थत्वेन व्यपेक्षायां तस्यासिद्धत्वाद्विक
ल्पस्य बोधितत्वं इत्यपास्तं प्रत्ययसंबंधिभिन्नविसर्गस्येत्यर्थे तु न दृष्प्राप्तिरेवेति व्यपेक्षायां विकल्प एवेति बोध्यं। अत
ः कस्कः शब्देन तदादिग्रहणं समासाक्षिप्तोत्तरपदस्य विशेष्यत्वात्। [redacted]
विष्वग्देवयोरिति सूत्रे च प्रत्ययग्रहणेन धातोर्विशेषणत्वेन तदादि
विधिज्ञापनात्। अयस्कुंभीत्यादौ लिंगविशिष्टपरिभाषया सत्वं बोध्यं। भास्करइति निपरकरणादूतः क
दुत्वस्याप्राप्तिः। इति विसर्गसंधिः। यत्तु स्तोत्रसित्यत्र रुरेव पाठ्यः सर्वत्र सुग्रहणे रुग्रहणमेवा
स्त्विति। तन्न यशोऽत्र इत्यादौ रोरसिद्धत्वादुत्वानापत्तेः नो रि इत्यस्य अर्थमेकवचने चरितार्थत्वं न
नयन्नाह। सोऽत्र सेति। पदस्येत्यनुवृत्तेः समसजुषो विशेष्यत्वे तेन तदंतविधिरादेशस्त्वलोंत्यस्येत्यस्य तत्फ संस४
लितमाह। पदांतस्येत्यादिना। सजूरित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिः [redacted] व्य
पदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेन ग्रहणे वेता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नेति परिभाषाद्वयं प्रत्ययविधिवि
षयमित्यसमासे निषादि स्पष्टमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं इदं त्र मल्लापवादः श्रेयानित्यादौ लस्यासिद्धत्वात्सं यो

गांतलोपस्यैवेति दिक्। आपत्तस्याप वा द इति यदीदं तस्मात्त हि यत्त्वं प्राप्नोति इत्येतावता कृते त्वस्मिन् नूयत्वस्या सूत्रे=९
सिद्धत्वादुत्वगुणयोर्यैत्वाप्राप्तिरेवेति भावः। प्रथमयोः। व्याख्यानात्प्रथमयोरित्यनेन प्रथमाद्वितीयारूपस्य
पूर्वविभक्त्योर्ग्रहणं तदाह। प्रथमाद्वितीययोरिति। पूर्वग्रहणं किं अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो माभूदिति।
दीर्घग्रहणं तु त्रिमात्रचतुर्मात्रस्थानिनस्त्रिमात्रो माभूदिति। सवर्णग्रहणं तु स्पष्टार्थं। पूर्वसादीर्घत्वात्पूर्व
ज्ञातीय इत्यर्थेनेष्टसिद्धेरिति स्पष्टं भाष्ये। आतुगादिति। तोसदिति निर्देशेन अनवकाशावसरत्वाय यस्या त्वस्या मत्तावस्य: पुनर्... यर्तते इति... =५
स्येनाश्रयणादिति भावः। देवदत्तं हंतहत्त्वाय स्यातुं नात्र प्रवृत्तिः। देवदत्तहंतृँहंसने हिनोज्जीव
नं देवदत्तहननं न प्रसक्तं हननेनैत्वस्य वं देवदत्तज्जीवनं प्रकृते तु न हननस्थानीयांनूह्यहं तु गुरु५
पूर्वसवर्णदीर्घस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः किंतु हननेनो धर्मसज्जातीयं प्रसक्तिमात्रं प्रसक्तस्य निषेधे बाध्यो
ज्जीवनेन बाधकमिति सर्वं चेदं स्वादिष्विति सूत्रे कैयटे। सुस्नातइति। सुस्नातस्य शब्दः कस्यचि राम०
त्संज्ञा संबुद्धौ दूराद्धूते चेति प्लुतः। तत्सामर्थ्यादिति। प्रतियोगित्वेनेतदाश्रयणसामर्थ्यादित्य
र्थः। आश्रयासिद्धइति भाष्योक्तेः। पयस्पट इति पयोददातीत्यर्थे आगहे पयोदहे पयोइदत्ता
छ१

इ परिभाषादृष्ट्या पाठ परिभाषादृष्ट्या बहिरंगस्येति लुतस्येत्यर्थः अभिव्य[illegible] पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन परंप्रति उत्वंप्रति अन्तरंगे न्यायं प्रमाणयति स्वदृष्ट्येति अन्तरंगस्य त्रिपादीस्थस्य अ

द्वावेकपदस्थवर्णौ तु यस्सापेक्षमन्तरंगमुक्तं प्रतिवाक्यसंपादकपदांतरसापेक्षत्वं लुतस्यासिद्धत्वादुत्वेऽलु
तसिद्धिरन्यथा लुतस्योत्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वात्परत्वात् लुतिश्चाद्येऽलुतपरत्वाभावादुत्वेऽलुता तपरत्वाभावादु
त्वं न स्यात् परिभाषादृष्ट्या बहिरंगस्यासिद्धत्वेपि न क्षतिः। त्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वेपि परं प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपाद
नसंभवात् त्वदृष्ट्याऽविद्यमानस्य परं प्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादनात् अन्तरंगस्यासिद्धत्वं तु प्रतिपाद्याभा
वद्वचनं प्रत्यसिद्धत्वं प्रतिपाद्यते तत्राद्यवाक्यस्य टेरित्यत्र शत्र्याकारः लुतोनेरेफदकारसंयोगपरत्वेनाकार
स्य गुरुत्वात् गुरोरिति लुतः। अत्रायेयरा तु येन नाप्राप्तिन्यायेन तत्रत्यपक्षत्वेन च पूर्वत्रासिद्धत्वमेव बाध्य
ते न त्विट्रांसुस्नाता इत्यादौ त्वेकवाक्यमात्रसापेक्षत्वात् लुतोन्तरंगो भिन्नवाक्यस्थाकारसापेक्षत्वा
दुत्वं बहिरंगमिति स्पष्टं भाष्ये। उकारानुबंधेति। उकारे त्संज्ञकरेफस्येत्यर्थे इति भावस्तेनेदं वरूहीत्यादेन
दोष भोभगोरिः लुपीत्यतो रो रिति वर्तते न तु रो री त्संज्ञा रदृति [illegible] प्राग्रत्रेत्यादावति प्रसंगात्।
अशात्तान्तं ह्रे हेन पूर्वेश वृक्षस्य बलकुल व्रीहिमम्पिबेत्याहे तत्पूर्वेस्यति। [illegible] त्वेवं पूर्वरूपापत्तिरत आह। असं
धिरिति। भगोत्र घोश द्योकारयोरकाराभ्यां प्राप्तपूर्वरूपात्मकसंधिकार्याभाव इत्यर्थः। इदं प्राचा

ल·श·शे०

51

मनुरोधेनवस्तुतः सूत्रेरांतानामेवानुकरणमसंधित्वोप्येवेतिबोध्यं।नस्ययमिति।इदमवो[redacted] वाम
नुसारेण।भाष्यतुरेफस्यविसर्गस्यासिद्धत्वेनतद्वृत्तिरूत्वाप्रयमपीदमलिविधिरेवास्यान्नपत्व वृत्तिधर्मोप्र
यतात्सप्रयहीदित्य वचदीर्घलोपेचेदृत्वेनवनिवेशाइतिविशेषोतः पयःस्वित्यादो[redacted] दोषः।तत्रहि
राः सुपीतिविसर्गः नियमशास्त्रात्सिद्धिविधायकान्येववाच्यवृत्त्यार्थिकार्थमादायतुनिषेधकानी
तितत्रापिरेफस्यविसर्गेइत्यपूर्वत्वशूमहराव्यर्थमित्युक्तं।नन्वेवंहेरामेत्यादोसंबुध्यवयवहल
सस्यलोपेतद्वृत्तिस्सस्यास्वेमत्वेनस्यानिवत्वाभावेपदत्वासिद्धिरितिचेन्न।आनुमातिकादेश
स्यपरत्वे त्यस्यस्यानिवद्भावेन सुबंतत्वस्यतत्रयुक्तकार्यस्यवालाभेनतत्सिद्धेः प्रत्ययलक्षणे
नापिनप्रत्ययवृत्तिधर्मलाभः। लक्षणपदोपादानेनप्रत्य[redacted] यनिमित्तककार्यस्यतन्निमित्तक
स्यवहारस्यवातिदेशात्।एवंदीर्घोहोनिदाघेत्यादोहल्ङ्याप्यादिलोपेउक्तरीत्यानिनिन्नायमा
नस्यास्सुपीतिरत्व निषेधस्यादेशोदीर्घोहनूशब्देतिदृषीनप्रवृत्त्यानरेफइतिदिक्।तेषांरोरि
तिइदंचनिपातनान्नास्थायविभावामवादितिवार्त्तिकंप्रत्याचक्षाणास्यवृत्तिकृतोमतेनापरे

स्य२

रोम०

प्रत्ययलक्षणास्या[illegible] प्रत्ययलक्षणमस्य नियमार्थत्वस्य [illegible] पूर्वचतु[illegible] ५१

=प्रत्ययनिमित्तं [illegible] कार्यं व्यवहारो [illegible]

५

नु तेषामपि रो रित्यर्थः अपि नाविभाषा भव द्गवद्घवत्तामोज्ञावस्येति वार्त्तिकनिष्पन्नसंग्रहः एषा
मत्यस्यरूः स्याद्ववैस्य चौकारः संबुद्धाविति तदर्थः अवग्रहणासामर्थ्यादलोंत्यस्येति नेति बोध्यं।
वार्त्तिकनिष्पन्नानां त्रयाणां भोभगोअघोनिपातस्य चावश्यकत्वमन्यत्रस्पष्टमित्याहुः। ओलघु। यद्यपिव
र्णसमाम्नाये यस्यप्राथम्यात्तस्योरित्युचितं तथापिलोपोव्योरितिलोपवारणाय सोचलमाश्रयणी
यस्मादतोव्योरित्युक्तं। लघुतरः प्रयत्नोयस्योच्चारणोसलघुप्रयत्नतरः। अन्यपदार्थसंबंधोन्त
रंवर्त्तिपदार्थेतरकर्षविवक्षयासाधु। अपत्नेलघुतरत्वंचैवांशेथिल्यजनकत्वमेवलघुच्चारणा
विति लघुतरोच्चारणाविव्यर्थः सूत्रेसौत्रत्वादेकवचनं। वकारोदाहरणमस्मावादित्येदूतीतिवृ
त्तिः। ओतोव्योरित्यत्रयकारसाहचर्यादुकारोधात्वनवयवएवात्राप्यर्थोधिकारात्तथेवोतनस्म
तावत्सुतित्यादौनदोषस्तदोहु। यस्येतिनादृश्यावस्यासंभवादितिभावः। भोभगो इतितुनानुवर्तते वि
च्छेदाध्वनयन्वक्ष्यतिपदांतस्यकिंतोयमितिदंलघुप्रयत्नयोर्नैगार्ग्यस्युतेस्तदाहालघुप्रयत्नस्य
ति। पदान्तार्थमिति। व्याख्यानादितिभावः तादृशाश्वभोसादिपूर्वकएवेत्याशयेनाह। भोऽस्व्युतेति।

उः२ं भुः स्य तो येनसः स्य तौ। स्य तांवा। तिस्य तोर्ं अवर्णमद्भुतं ऊड

—५

गत

ल॰ग्रा॰प्र॰

52

भाष्यानुसारिणस्तु भोइत्याद्यनुवृत्तेः स्मृतो विस्तादो न दोषस्तस्यानभिधानाच्च। अत्र पूर्वस्येति लोत इत्यने
न विरोधान्न संबध्यते लोपः शाकल्यस्येत्येव भोभगोऽद्व्याद्यनुवृत्त्या सिद्धे नित्यलार्थमिदमित्याहुः। उञि च।
भोइत्यादिपूर्वस्य पूर्वेणासिद्धे राहावशापूर्वयोरिति। एतदपि नित्यमेव। अत्रापि गार्ग्येऽह्रणानुवृत्त्याऽलघु २३
प्रयत्नस्यैव लोपः एतेन भोइत्यादिपूर्वे लघुप्रयत्नलोपार्थमत्रापि तदनुवृत्तिरित्यपास्तं वकारोदाहर
णं वसा उस्कोऽग्निरिति वृत्तिः। उत्तरार्थमिति। भोः हस्वाद्चीत्यर्थमित्यर्थः। एतत्तु नैव निरूपितं। ह
लि सर्वेषामित्यादौ तु न संबध्यते व्यवहितः। सङ्गत्य नैव प्रयोजनकथनपरभाष्यप्रमाणात्। अन्तर
वलि इत्यस्य इत्यादौ धुडादय। अन्यथा सादोपदेङ्इत्यथान्नसु। अत एव भाष्यामित्यादौ हलि सर्वेषामि
ति लोपसिद्धिरिति दिक्। हलि सर्वेषां। भोभगोऽघोइत्याद्यनुवर्तते तत्रोकारात्परस्य लघूच्चारणस्यैवानेन लो
पः। अलघूच्चारणस्य तेन इत्येव सिद्धं। अपूर्वेति सूयोरपि न चापूर्वालघुप्रयत्नेऽस्मात्सिद्धत्वाल्लोपः राम॰
शाकल्यस्येति प्राप्नोती ति वाच्यालघुप्रयत्नस्यैवानेन लोपो मोशितिसूत्रे चीतिकरणेन हलि विधाना
भावेनैव सिद्धावस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या तद्धाधातन चालघुप्रयत्नयोरेव लोपः स्यात् योरित्यधिका

५२

…रनुपिचेत्स्वमवुंतद्स्यथादिहृदोर्घोन्प्राप्तः ॥८५

रादिति वाच्यं । अक्षिमात्रग्रहणार्थं स्त्रमेवैषामित्यस्यैवैयर्थ्यापत्तेः । विकल्पस्य विच्छिन्नत्वेन नित्यत्वसिद्धेः ।
अत्र च यकार एवानुवर्त्तते न वकारो वृत्तौ तथैवोक्तेः । फलाभावश्चान्यथेत्यादि निर्देशान्वाऽन्यथा तत्रसो
त्वाघाश्रणी यस्यात्तदाह । लघ्वलघ्वार्णस्य यस्येति । नतु सुपीति । पर्युदासे हि सुप्सदृशप्रत्ययस्यैव
स्यादेवं चाहमोतीत्यत्र न स्यात्पदितु सुपूभिन्नेश स्यात्दीर्घो हो निरा घेत्यत्रापि स्यात् । सुबंते इति त्वर्थे
स्तु न । उत्तमेकोभ्यामित्यादि निर्देशो । सप्तमी निर्दिष्टत्वं स्पये तद्वंत विध्यभावज्ञापनात् । लक्ष्यानुरोधि
न क्वचित्प्रत्ययग्रहणो शद्रु स्वरूपस्य विशेषणतायाएवाश्रयणाच्च । अत एव वरदाभ्यां निष्ठत्यारौ न
दोषः । अहरहरित्यति नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं न लुमतेति निषेधात्सुप्पर त्वाभावः । गतमहोरात्रि
रिति । केचित्तु भाष्ये त्रातिदेशिकस्याहोरात्रेस्यैवोदाहरणात् नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति सूत्रेण
हि[redacted] रूपरात्रिरथंतरेषु रोरेवा विशेषोऽस्तीत्यत्र प्रायेणा रात्रेतिपाठश्चेद्दृष्टा
नामनभिधानमेवाहुः । अनन्यत्वादिति । रात्रिशब्दांतसमासाद्विसमासांतेयस्येति चेति लोपे परा
त्रिशब्दत्वाश्शतेरितिभावः । अनुवादेरेफविधिरित्यस्यापादानाद्रेफस्य रेफविधानं व्यर्थमतआहवि

अन्यथा निष्ठांतस्य प
सकारेऽयमधेऽह
नोऽस्ये दोषः ॥८

ल॰ प्र॰ शे॰

53

सर्गोपवाद इति। द्रलोपे। नायं तत्पुरुषो नीयरश्चिचारेत्यादौ च दोषापत्ते नोपि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणत्वात् ततो
ऽणिजंताक्रमे [redacted] एपरणु पपदसमासइत्याह। ढरेफाविति आदि। भाष्ये तु व्यधिकरणो बहुव्रीहिरेव दर्शितः न
चात्र घोढइत्यादौ सिपि घातोरिति रुत्वस्य ली ढइत्यादौ ढलादौ नापि तु राज्यमित्यादौ संयोगांतलोपस्यासि
द्धत्वात्कथं दीर्घ इति वाच्यं। ढग्रहणेन लत्वस्य त्रैजर्घोढ इति भाष्योदाहरणेन चैतत्त्वकस्त्रैककवाक्यताप
न्नपूर्वत्रा [redacted] सिद्धमिति सूत्रस्य पूर्वग्रहणेनैतत्सूत्राग्रहणाबोधनात्। अणः किमि
ति। अचइत्येव सिद्धमिति प्रश्नः। तृंहइति पाठे नकारजावनुस्वारपंचमावितित्तृण्ढो भैरनिति दिनामि
ति नलोपे तृढ इति रूपं। अत्राणपूर्वे गोवत्याख्यानात्। विप्रतिषेधे। विप्रतिपूर्वो क्रमे वर्तिहार इव तेम
नात्मेधते घेञिपरस्परविरोधार्थो विप्रतिषेधशब्दस्तत्र नित्यस्यावश्यकत्वात् अंतरंगस्य ज्ञापकादिना
ऽपवादस्य वचनप्रामाण्याद्बाधकत्वे स्थिते तत्तद्भिन्नोऽस्य विषयइत्याह। तुल्यबलेति। द्वयोः शास्त्रयोः
क्वचिल्लं [redacted] वकाशयोरेकत्र प्रयोगे युगपत्प्रसंगे संभवि स्वकार्यसमर्पणाचमतः तत्र प्रापयेणैकस्य कार्ये

व्या

राम॰

द्वययोगकृतेऽसंभवे सत्त्वस्य प्रवृत्तिः यथा वृक्षेभ्य इत्यत्र हि दीर्घत्वयोर्युगपत्प्रवृत्तौ खलु निमित्तेना
नं तयोः संभवः क्वचित्केवलासंभवेपि यथा शिष्यादित्यादौ अत्र हि तातङ् शाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ खलु नि
मित्तेनानं तयोः संभवः। यद्यपि तातङादेः स्थानिवत्त्वेन भवति तथापि अत्र तिदिश आदेश अनुवृत्तेर
भवन्न तु तस्य प्रवृत्तिकाले इति युगपत्संभवोस्त्येवेति परत्वात्तातङ् सकृद्गतिन्यायेन न शादेशः स
र्वं चेदं सर्वं प्र[?]कृतस्य त्रेऽङ्को गुणावृद्धी अदसो मादित्यादावाकारे तत्र युगपदुभयोः कार्ययोरसंभवा
त्पर्यायेण तज्जादिवत्कास्त्रेद्वयत्र संज्ञेति यमार्थमिदं परमेवेति न तिसृणामित्यत्र योगपद्यासंभ
वेन परत्वात्तिसृ आदेशे पुनः स्थानिवत्त्वेन त्रयादेशो न तत्प्रवृत्तिः सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधि
तं तद्बाधितमेवेति। यद्वा यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तूभ
यो युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदोभयोर्न करोति यौगपद्यासंभवात् यथा शास्त्रयो
र्लक्ष्यं प्रेष्ययोः क्वचिल्लक्ष्ये यौगपद्यासंभवात् प्रतिपत्तौ प्रामाण्यामिदं परं भवतीति विध्यर्थमत्र
कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदपि भवत्येव तत्पक्षे तु पुनः प्रसंगविज्ञानात् सिद्धमिति। यथा

मिँ धीत्यत्र परत्वात्तातङ्· पुनर्धिर्भवतिश्च तत्तातङ्· धिभावयोर्युगपदेकस्थानि संबंधसांगरूपनिमित्त
नेतयेस्यवानसंभवइति भाष्ये सर्वकार्ये परत्वं च परशास्त्रविहितत्वं कार्यकालपक्षेप्य ष्टाध्यायी पाठकृ
तपरत्वमेव नियामकं मत्रत एव ङ्मो ह्रस्वादित्यादौ त्रिपादीस्थे कार्यकालपक्ष एव परिभाषयोः त्वह्
त्यास्एकदेशस्थत्वेपि परत्वान्नस्मादिति तु नेरस्य त्यनेनैव व्यवस्थेति संगच्छते त्रिपादीस्थेन शास्त्रेणावि
ह इदं परिभाषाद्वयमध्ये परैव काल्यते त्राक्रभ्यते न पूर्वेतितत्वं। संज्ञानां तु कार्यकालपक्षेप्यदे श एव
वाक्यार्थेन तद्बोधात्तरमेव विरोध प्रतिसंधानं कार्यज्ञानं चेति तत्र त्य परत्वमेवैतत्स्त्र त्र प्रवृत्तौ बी
जमत एव कार्यकालपक्षेऽयादिभ्यः परैव घ्रुस्य संज्ञेति त्र्यह सोमादिति सूत्रे भाष्ये उक्तं परि
भाषाणां तु तत्पक्षेपि स्वस्वदेशार्थबोधोस्त्येव तिताभ्सां पावच्छत मेवन देत त्स्त्र त्र प्रवृत्तौ नियामक
मिति बोध्यं यं घ पीयं परिभाषा तथाधिकार्ये ग्रहणेन कार्यमात्र ग्रहणान्न स्मिन्निति तस्मादिति
परिभाषयोरपि व्यवस्थापिका। कार्यकालपक्षेपि नैवैक्य परिभाषा रिवहि ध्येक वाक्यतां गतास्व
कार्यनिष्पादिका किंतु वाक्यभेदेनेक्कार्ये व्यवस्थापयति यथा दृक्षेभ्प इत्यत्र दीर्घत्वयोः प्रा

नद्गुणानां चपरार्थत्वादिति न्यायेनास्य परिभाषा व्यवस्थापकत्वं न स्यादत आह यथापी स्यादि·=३

मृधोः परमेतत्प्रवर्त्तयति एवम सिद्धं बहिरंगमित्यादृयोपधीति स्वरवसानयोरित्यत्र केयरेस्य धमेवं च विप्रति
षेधे इत्येवायथोर्दृष्टिवितिस्थितं। त्रिपाद्याकार्यकालपक्षेप्यप्रवृत्तेः पूर्ववृष्टस्यापरावस्थानाभावात् इत्यन्यत्र
विस्तरः। इतिलोपे इति उत्वं नित्यमितितु न भोभगो इति सूत्रोक्तरीत्यालोपस्यालिखितत्वात्। स्थानिव
त्वेन तद्धर्मातिदेशेपि उच्चारणात्रसंगरूपस्थानबध्यर्थाभावेन लोपे तदमात्तेश्च। एतत्तदोः अ
नुकार्यस्वरूपमंगमित्याकोशे इवेकशेषाभावं एतत्तदोरनतत्वं इत्यर्थः ते न वरमसदृशानीय
ह्योनदोषः गोरोतु न दोषः तत्र त्यदाद्यत्वाभावेन हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात् सु इति प्रथ
मैकवचनमेव व्याख्यानात्। अनञ्समासे किमितित्तिस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् दुःसजेनत्वात्त्य
दाद्यत्वाभावे हल्ङ्यादिलोपो दुर्वार इति प्रश्नः उत्तरपदार्थप्रधानः सइसुतरां। सोचि। सस्मि
तिप्रयमां तस्य लुप्तवष्षीकमनुकरणं। सेमामवि इति द्वौ शाकर पादाज्जगतीछंदः एव ८२
मुक्तेति लोपेत्र पादापूर्त्तेर्न लोप इति भावः अवधारणं त्विति। वृद्धैर्व्याख्यात[illegible]मवधार

स॰श॰शे॰

णां त्रित्वप्रयेः। बहुलेत्यादि। आगमकांतराभावादिति। तु नासूचितमित्यलं॥ इति स्वादिसंधिः॥ स्वादिविधे
यानि पदादिकाधिकारान्तो संज्ञामाहार्थवदिति। अधातुरित्यादिः पर्युदासो लाघवात्। प्रत्ययांतमिति। आ
वर्जिते प्रत्ययपदे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतग्रहणं। संज्ञाविधाविति निषेधस्तु प्रत्ययस्य पत्र
संज्ञा तद्विषय इति भावः। अत्र च सूत्रे उत्तरसूत्रे चार्थवत्वमेतत्संज्ञाफलीभूतविभक्तीतरसमभिव्याहा
रानपेक्षयालौकिकार्थविषयकबोधजनकत्वं। अन्यथाऽधातुरिति पर्युदासेन व्याख्यानादर्थवत्वे
त्वेनैव साहचर्यग्रहणेन सिद्धे कृत्तरसूत्रे कृदादीनामनर्थकानाम प्रसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यात्। न च
नञिवयुक्तन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं तत्। तदनित्यत्वज्ञापने भाष्यसंमतदृढतरफलाभावात्।
हनूकांडे दृष्टाद्यावेतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वे पि तदितरानपेक्षत्वमस्त्येवेति तत्पर्युदासः सार्थ
कः। न च तत्केवलप्रत्ययस्य तदुक्तं संख्याया अतिशदंताया इति सूत्रे भाष्ये नहि लोके केव
लेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति। हरिरप्याह। धात्वादीनां विशुद्धानां लौ
किकोर्थो न विद्यते। कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानाम लौकिकः। प्राग्विभक्तेः सदंतस्य तष्टे वार्थो

रा॰म॰

कृत्तद्धितांतस्य ८

५५

नविघतइति। अतएव पदसंज्ञासूत्रे तद्ग्रहणस्य संज्ञाविधौ तदंतविध्यभावज्ञापकत्वं कृत्तद्धितेति सूत्रे
तद्ग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यमर्थवदिति वर्त्तते इत्यत्र तद्धितांतं चैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तद्धिता वेति भाष्य
मुपादाय शास्त्रीयार्थग्रहणार्थं वद्ग्रहणानुवृत्तिर्वैयर्थ्येन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् लौकिकार्थप्रत्यासन्नोऽ
भिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययांतेषु लक्ष्यते स आश्रीयत इति कैयटेनोक्तं लौकिकं यत्प्रत्ययांतं तदर्थस्य प्रत्या
सन्नः शास्त्रकल्पितस्वादिप्रकृतेरर्थः प्रत्ययांतेषु सुबंतेषु योऽभिव्यक्ततरो लक्ष्यते बाल्भिः सद्व्य
न्वयः यत्तु प्रत्ययांतेष्विष्टस्य स्वकृदाद्यंतेष्विष्टत्यर्थ इति तन्न तावन्मात्रेणाकस्याप्यर्थाभिव्यक्तेरप्यभावे
नाभिव्यक्ततरत्वस्य सुतरामभावात्। अर्थवत्सूत्रे एवमेवेति अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यनेन सूचि
तं। [redacted] अन्यथा तत्सामर्थ्यादित्येव वदेत् पूर्वसूत्रे यादृशार्थे वत्वग्र
होत्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तादृशार्थस्यैव ग्रहः। शास्त्रीयार्थग्रहे तु तदनुवृत्तिर्व्यर्था स्यादिति तत्त्वा
वः। किंच पूर्वसूत्रे सामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहणे न किंचित्फलं प्रत्ययेष्वतिव्याप्तिदानातिरिक्तं। अत ए
वतद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वलाभः अपत्यान ह्रस्वान पुंसके यत्र स्येति न्यासेन कांडेद्रुमादौ ह्रस्व

वारणात्फलाभावेनवाभाष्योक्तेनसूत्रारम्भेनेयंचनावप्रिपद्वत्यादौयंचनावेत्यस्यानेननैप्रातिपदि
कत्वनाप्युत्तरसूत्रेण। प्रातिपदिकत्वेतुङीबापत्तिः एवंचप्रत्ययस्यप्राप्तिरेवनेतिकेवलप्र[redacted]त्ययप
र्युदासोविफलः। दशदाडिमानिषडपूपाइत्यादिनिरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिरर्थवत्ग्रहणफलं
नत्वहिसुधोधात्वितिलुगापत्तिरितिभाष्येस्पष्टमितिदिक्। पूर्वसूत्रेणेति। प्रत्ययग्रहणायस्मादि
तिप्रत्ययान्तत्वाभावादितिभावः। नियमस्यसजातीयविषयत्वा[redacted]त्साजात्यंदर्शयितुमाह। पूर्वभाग
इति। एतेनयत्तच्छब्दार्थयोरननुगतत्वेनशक्त्यननुगमस्याप्रयोजकत्वेनव्यवच्छेद्याननुगमेपि
क्षत्यभावेनचयत्रसंघातइत्यादिरर्थमेवेत्यपास्तं। पदशब्देनात्रस्वान्तंत्येणापिप्रयो गमाहेम
र्थवत्गृह्यते। अतएवार्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थमित्युक्तमत्रभाष्ये। भाष्येसु
बंतानामित्यनेनभेदसंसर्गद्वारकार्थवंतउपलक्ष्यंतइतिकैयटेनस्पष्टमेवोक्तं। तेनगविस्य
माहेत्यादौगोइत्यादीनांसुबंतत्वाभावेपिनसमुदायस्यप्रातिपदिकत्वं। अनुकरणस्येतिति
परस्यापिप्रयोगसत्वेनतावन्मात्रस्यापिपृथक्प्रयोगार्हत्वात्। बहुपटवइत्यादौप्रातिपदिक

त्वसिद्धये स्वातंत्र्येणे ति।तत्त्वपूर्वेद्धृत्याक्षिप्तपरेषामपि स्वातंत्र्येणाप्रयोगार्हार्थवत्तामेव ग्रहणात्सुवर्का।
म्प्रत्याद्दौ न दोषः अत एवांगसंज्ञासूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणमि
ति परिभाषायाः फलनिरूपणावसरे देवदत्तो गार्ग्य इति समुदायस्य यदंतत्वेन प्राप्तप्रातिपदिकसं
ज्ञाभावः फलत्वेनोक्तः यथाश्रुतमूलोक्तनियमे तु नियमेनैव तत्र तत्प्राप्त्या भाष्यासंगतिः स्पष्टैव। ए
तेन वृषरावस्तुरित्यादौ पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्युक्तमित्यपास्तं। वाक्यस्य नेति। प्रातिपदि
कत्वे हि सुपः श्रवणापत्तिः। पिंडीमित्यादौ वाक्यैकदेशप्रयोगेऽलुक्समासे चांगाधिकारविहित
सुप्प्रत्ययनिमित्तकार्याणां सुबादेशानां च चारितार्थ्यं किंच विकल्पेन समासविधानेन च स्वराघर्ष्यमिति भा
वः। शुश्रुश्रग्यादिपदानां च बोद्धुश्शुश्रूषां गादौ शक्तिरिति पूर्वैरेव प्रातिपदिकत्वं सिद्धं। स्वप्राधनुरोधेन
च बोद्धुः पदार्थस्यावश्यकत्वात्। अक्षौहिणीरथ्यतरादिपदेष्वन्वयवतां नामसंततिरर्थिकानामप्यन्यत्र दृष्टा
यातायेण प्रातिपदिकत्वसुब्बुत्पत्त्यादिना यथाकथंचित्साधुत्वाल्लाख्यानं वा ध्वं। अधिकारोयमिति। संज्ञा
धिकारद्वयार्थः। संज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात्। विकारागमानां तु न संज्ञा। प्रत्यय इति महासंज्ञयास्व

ल॰श॰शे॰

56

नामितयमं तेत तिवि
हिताः=२

स्वप्रकृत्यस्य स्वतन्त्रार्थे प्रत्यायकत्वमेव तत्त्वं तृकत्वात् । स्वप्रकृत्यर्थत्वं च धातुपाठकोशादौ तन्मुख्यायैबोधितत्वं त्वत्र
एवं नैमवधा घोटकानां तत्संज्ञात्वं स्यान्यत्रैर्थैनेवार्थवत्त्वं न तु स्वोर्थो स्ति । अत्र तत एव कोशादौ तु तदर्थाकथनं । ए
तदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययंतीति विग्रहे स्वीयपदोपादानं भाष्ये प्रामाण्याच्चैतदर्थातभावेनात्र
त्वयथाकृत्स्वस्वृत्तिः । यत्तु विकारागमादेशानां देशांशे निराकांक्षत्वात् परश्चेत्यस्यानुपस्थितेस्तत्तत्संनियोग
शिष्टप्रत्ययसंज्ञायाश्चाप्रवृत्तिरिति तन्न । अमकडव हुचुष प्रवृत्त्यापत्तेः । किंच । लेविधीयेत तत्र विशेष
विहितत्वात् परत्वाच्चपूर्वं सीयुट् इति ततो लादेशे प्रत्ययसंज्ञा संनियोगेनैरो विधीयमानमाघुदात्तत्वं सीयुटस् =उतामयुरुषैकस्वप्रस
त्वस्यादृत आगमानुदात्तत्वं वक्तव्यमित्याघुदात्तश्चेति सूत्रस्थभाष्यकैयटासंगतिः । त्वस्यानिकत्वेन देशांशे
निराकांक्षत्वेन परश्चेत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययद्वित्वस्याप्रवृत्तौ तत्संनियोगकथनासंगतेरिति दिक् । परश्च ।
गुप्तिज्किद्भ्य इत्यादावपादानत्वासंभवाद्दिग्योगलक्षणा पंचमी । तत्र परः पूर्वो वेत्यनियमेनाध्याहारे प्रत्ययस राम०
के परएवेति नियमार्थमिदं । गाधो लुगित्यादावविवक्षार्थानंतर्ये पूर्वपरसाधारणमित्यनियमोस्त्ये
वात्र तत्र तस्मादितिपरिभाषोक्तरांगविकलाप्रवर्त्तते इत्यव्यवहिता एव प्रत्ययाः । न चैवं बष्यंशवि

=परश्चेत्यस्य प्रवृत्तावपि स्थानिवद्भावेन प्रत्ययसंज्ञा संनियोगकथनं तानुपपन्नमिति चिंत्यमेतेन ॥ = ६ =
... तानुबंधस्यागाचोरुन्नंतरोधातोश्च व्यवहितः परद्वार्थो नदोषइतिभा ... ५७

कलं संपूर्णा सूत्रमुपतिष्ठतां किं परश्चेत्यनेनेति वाच्यं प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलप्रकृतेः पचू वदि
साद्देः प्रयोगो माभूदिति प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थत्वात्तेनेन केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केव
लः प्रत्यय इति सिद्धं। अनुकरणे तु अभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रकृतित्वाभा
वात् गवित्यय माहेत्यादौ नानुपपत्तिः। प्रकृतित्वं प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वं। अयं न्यायः
शास्त्राबोधितान्यतरप्रयोगविषयेतर एव लिङ्गादिप्रयोगनित्यादौ न दोषो न प्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्य
यानां विधानान्नापि केवल इति न्यायमूलकं। एतन्मूलकमेव पठ्यते परं न प्रयुञ्जीतेति अपरि
निष्ठितमिति तदर्थः। परिनिष्ठितत्वं चाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वं। निहतोतिङ्-ता
दावव्याप्तिवारणाय प्रवृत्तेति विकल्पिके डागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते सेद्धत्वादावव्याप्तिवारणाय
नित्येति। प्रातिपदिकू। अर्थवत्प्रातिपदिकात्। समाहारद्वन्द्वः। ननु परश्चेत्यनेन प्रकृतेराक्षेपात्प्रातिपदि
काधिकारो व्यर्थः। तिङन्तान्नुत्पत्तिर्नीयादि। संख्याभावात्। संख्यायास्तिङोक्तत्वाच्च। धातुभ्यस्तु नाति
ङमपवादत्वात्। न स्यादित्यादि समर्थविभक्तिनिर्देशात्तमभिधेयोतिङश्चेति ज्ञापकाच्च न तेभ्यस्तद्धित

नरइवलेति:=४

निड्, तिङ्-इत्यनेन

व्यावृत्त्यर्थ इति चेन्न। तदभावे स्वार्थे द्व्यलिंगसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूतापत्यादियोगद्
ति कुत्सित इति स त्र भाष्योक्तन्यायेन तस्यापत्यमित्यादिस्तत्संबंध्यपत्यमित्याद्यर्थे प्रथमाद्वारि न बोध्यास्तत्व
यद्व्यत्यर्थस्य स्वलिंग च सार्थकतद्धितानां सुबंतादुत्पत्त्यानुदात्तादेरित्यस्य प्राधान्यादुपस्थितसुबंतविशेष
णत्वापत्तौ सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्राव्ज नापत्तेः। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वात्। तदधिकारसामर्थ्यात्तु प्रा
तिपदिकस्यैव तद्विशेषणमिति न दोषः। सर्वशब्दस्योंछादिपाठेनांतोदात्तत्वात्। स्वरं चेदं मत्वभाष्योन
चांतरंगानपीति न्यायेन लुकनिमित्तप्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्तप्राप्तस्य सुबंतविशेषणत्वेपि न दो
ष इति वाच्यं। तेन न्यायेन धर्मिग्राहकमानादंतरंगनिमित्तविनाशकलुक एव प्राबल्यबोधनेन दोषा
त्। सर्वस्य सुपीत्यत्र सौवरीणां समीनां तदंतसमभीलात प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावेन न लुमते
त्यस्याप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुबंततया तसंप्रतरंगतिमित्तविनाशकत्वाभावात्। अत एव सर्वस्तोमादि
बहुव्रीहेराद्युदात्तत्वसिद्धिः। न चानुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्यंतादित्यर्थेन न दोष इति वाच्यं। गर्गादि
भ्य इत्यादौ सुबंतं प्रति गर्गादीनां विशेषणत्वासंभवाद् गत्यालक्षणास्वीकारेपि प्रकृते लक्षणार्थमाना

भावात्। वस्तुतस्तत्रापि नलक्षणा। गर्गादिरूपात् प्रातिपदिकात् तत्संबंधप्रत्यमित्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थे प्रातिप
दिकात् परत्वेतद्व्यवधाने न भविष्यतितद्व्यतिरिक्तव्यवधाने तु न। मानाभावात्। एतत्त्वमतुष्सूत्रे केयट
स्पष्टमिदमन्यत्र विस्तरः। लिंगविशिष्टस्येति। इदं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च। अत
या परिभाषया ङ्याप्सूत्रग्रहणं चैय र्थ्य स्यभाष्ये शंकितत्वात्। विशेषविषये बहुतरो दाहरणादनात्र। स्त्रीप्र
त्ययसमभिव्याहारे प्रातिपदिकत्व तद्व्याप्यधर्माः विशिष्टेनेनातिदिश्यंते। अतएव बहुव्रीहेरूधस इति
सूत्रभाष्येन इत्यतस्त्वेतस्मान्घं तवहुव्रीहिरित्यर्थे कुंडोध्नीत्यत्र सकबापादितः। अन्यथा तु [redacted] ङ्पत
स्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसंगतिः न घंतानां योवहुव्रीहिरित्यर्थेन च परिहृत इत्यन्यत्र। समासांते षु
तत्परिभाषाभावस्तु ङ्याप्सूत्रभाष्यात्कोवंयववविषयएवसमुदायविषये तत्प्रवृत्ताववि दोषाभावेन
तदंशे तत्प्रवृत्तौ न मानमित्याप्रायः। ङ्याबंतादिति। ङ्याप्ग्रहणात्स्त्री प्रत्ययमात्रोपलक्षणांतेन ब्र
ह्मबंधूतरा युवतितरेत्यादेः सिद्धिः। जातेश्चेति निषेधान्न पुंवत्त्वं वयोवाचिनां वैकल्पिकजातिकार्यस्य
वक्ष्यमाणत्वात्। नद्विनइति। एतच्च समासांतप्रत्ययातिरिक्तपरं। व्याख्यानात्। तेनयूनीति बहु

=अथ न म भूतांता भी
मटूत ... त्रंते स
मा स ... मिद्वेव तत
दश ... त्रंव प्रिभाष
या भावेव त आ थ यम
... मिति ता भा नी
स तो म ह न्नू:=४

ङं अप्रीत अशंते
पुर्षी हिलंत अस
त्तुतयधर्मः=४

१०गेहितिकैस्येवप्रातं:

गोमतीकेतिस्यादित्यपूपास्तां एवं चस्त्रीप्रत्ययेष्वुक्तरूपं तस्वार्थिकानारम्पतद्धितेषु चङ्यापूग्रहणासंबंधो
व्याख्यानात्। अतएवलोहिनिकुत्स्येततत्सिद्धयेलोहितात्लिंगबाधनंवेतिचरितार्थमत्यंतस्वार्थिकानांसु
बुत्पत्तिः पूर्वमुत्पत्तिरितिसर्वंसद्वंद्वइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं केयटेचात त्रहिपदसंत्यस्यप्रयोजनंनद्विपदिकेत्या पादस्यान्तस्येतिसुम
दौद्वित्वसंख्यायुक्तपादार्थस्यवीप्सितत्वात्वीप्सायामेकत्वलक्षणासंख्यायात्रनंतर्भावात्समासा
द्विभक्त्यभावेनपदत्वाभावात्प्राक्द्वित्वोत्पत्तेः द्विवचनाभावदूत्युक्तं। सुयोगादितिसूत्रेभाष्येप्रिस्त
स्फुटं तत्रहिगतिकारकोपपदानामित्यस्याः सोंकुटिनमितिप्रयोजनमुक्तं। तत्रहिस्त्रमिविधौ भा नई.
वद्नुशिकुटिनूभाव्द्राराग्नत्यपविम त्तयोः प्राप्तयोः स्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वाद्शिकुटिनित्यस्येवव्र
द्धिः स्यात्‌इतिदूषयुक्तं तस्यापिसुबंताद्युत्पत्तौतुपूर्वंसुपिद्नुशां तत्वरूपाधिकसापेक्षत्वेनबहिरंगतया
णः पूर्वसमासविशिष्टाद्शोरूप[redacted]सिद्धौभाष्यासंगतिः। प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेतुउक्तरीत्येवां रामं०
तरंगत्वात्पूर्वंसमासेततोविशिष्टाद्शोतिसांकुटिनसिद्धिरित्यन्यत्रविस्तरः स्त्रौजसूत्रेसमा
हारद्वंद्वः। टङ्‌पाश्चेलड्इति। नचफलाभावः। लोपस्येवफलत्वात्‌। नन्वनेनतरव्यावृत्याचरितार्थ

नं।लोपफलकत्वस्वीकारे बाधकाभावात्।काम्यजाद्येतु लोपे सति वर्णोच्चारणवैयर्थ्यात्तन्मात्रफलकेत्संज्ञे
ति बोध्यं।न विभक्तौ विजिनिषेधोपयोगिनीं विभक्तिसंज्ञामाह।विभक्तिश्च।चकारादेकसंज्ञाधिकारेपि बहुष
वचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थोन्यथा पर्यायः स्यात्।सुप इति सूत्रं तिङः स्त्रीणीति सूत्रात्तिङ इति चानुवर्त्त
ते प्रथमयोरित्यादौ व्याख्यानात्प्राचां वैयाकरणानां प्रथमा द्वितीया पदवाच्ययोर्ग्रहणं बोध्यं।अन्यथात्रौ
जसोः पूर्वसवर्णदेतौ विभक्तिप्रदेशेषु सुप्तिङिति न वक्तुं शक्यं यत्तत्रेत्यादौ त्यदाद्यत्वानापत्तेः तेषां सु
संज्ञात्वशंकाया।एवं हीत्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तेः।सप्तम्यंताद् इति।स्त्रीलिंगाद् इति शेषः ४।प्राचां वैयाक
रणानां तत्रारणा।इहापि अस्मिन् व्याकरणेपि।सुपः।सुबिति प्रत्याहारात्षष्ठ्यत्र।द्व्येकयोः।नियमार्थ
इमाविह सूत्रे द्व्येकशब्दौ संख्यापरौ न संख्येयपरौ बहुवचनापत्तेस्तदाह।द्वित्वैकत्वयोरिति।लौ
किकप्रयोगत्वादशातः संख्याः संख्येय इति कोशभाष्याद्युक्तेः संख्येयपरत्वे एव प्राप्यः साधुत्वं क्वचि
त्संख्यापरत्वेपि संख्येयगतसंख्यारोपेण साधुत्वं अत एव कस्य द्वित्वे इत्याद्यर्थे कयोर्द्वयोः केषां बहू
नामिति भाष्यप्रयुक्तमिति बोध्यं।एकशब्दो द्विशब्दस्साहचर्यात्संख्यावाच्येवा एकग्रहणात् एकैकवचन

अनुप्रथमयोरित्यत्रादि
नचैवमप्रथमयोरिति
अवयुक्तनयोर्गहल
स्यादनुप्रथमको
विकारि ८

मुत्सर्गः क्रमेणाव्यक्तेनान्वयेन भ्वः पचतिकल्पमित्यादौ च स्वार्थे कवचनप्रयोगसिद्धिरितितद्धितस्येतिसूत्रे भा
ष्ये स्पष्टं। बहुषु बहुशब्दो न त्रित्वादिपरार्धान्तसंख्यानां व्यापको यो धर्मविशेषो बहुत्वं तत्परः बहुवचनं त्वा
श्रयगतेव बहुत्वं धर्मआरोप्य कृतमिति न वैपुल्यवाचिनो नग्रहणं। दारादृत्यादौ त्ववयवादिगतबहुत्वस्या
वयविन्या रोपो बोध्यः। स च कोशव्यवहारानुसारेणैवेति नातिप्रसंगः। भर्त्तृदारयोरभेदे ज्ञेसो रित्या
दौ दृष्टौ तु द्विवचनमेवारोपसमानाभावात्। अत एव द्योकयोरिति संगच्छते। एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः
समागता इत्यादि समर्थितं। स्व[redacted]त्वर्थे संहृपैवसिद्धे इदं सूत्रं द्रूपस्य स्वार्थे। राम इति रूपत्वे एकदे
शविकृतन्यायेन सुबंततया पदत्वात् द्विसर्गः। सरूपाणामेः। वृद्धो यूनेति सूत्रादेव कारोपकृष्यते तदु
क्तमाह। सरूपाणामेवेति। तेन उन नती परिच्छेत्तृवाचिनो मीतृमात्राभ्यां मिनेकशेषः न चैकविभक्तौ
वितिव्यर्थः। यानि सरूपाण्येव तत्तु क्त्या वोक्त दोषवारणादिति वाच्यं। हरिणास्त्री वाचकहरिणीशब्दस्य
हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य चैकशेषापत्तेः [redacted]

पुंवद्भावेन तत्र[illegible] द्धितान्तो वैरूप्याभावात् दृष्टानीति लौकिके प्रयोगे इति शेषः। एकशेषस्यायमनैमित्तिक
त्वेनान्तरङ्गत्वाद्धि भक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति वेत्तद्विषये द्वन्द्वप्राप्तिरेव नेति बोध्यं। ननु तत्रैरोव सिद्धे द्विरिदं व्यर्थं यथात्र
क्षाभज्यंतां भुज्यंतां दीव्यंतामित्यत्राक्षा इति कारकस्य सकृदुपादानेपि सर्वत्रान्वयः तत्र चकारणां तु शब्दानां
तुल्यरूपता। एवमक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तां दीव्यन्तामित्यपि। तत्र द्वन्द्वाधान्बूतं तत्र समर्थेतरे च शब्दस्य पर्याय परि
हृत्य सहत्वेऽत्रापि यथात्राक्षा इत्यादौ। न सहत्वे त्वं तं च यथा पटा इत्यादौ। तत्राक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तामित्यादा
वन्वयि पदार्थभेदाद्धो द्वरावृत्त्यैव बोधः उच्चारणं तु तत्रैव। अन्वयि पदार्थे सैकत्वे तु एको घस्थित्यै वान्व
यो यथाक्षान्यरूप पटान्यय इत्यादाविति चेत्सत्यं। सरूपाणामेकशेष एवेति नियमार्थत्वात्। तत्फलं तु
प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शनेन न कदाचिन्नानादृश प्रयोगे प्राप्तद्वन्द्वस्य निवृत्तिः। स चायं नियमो विभ
क्तौ यानि सरूपाण्येव तद्विषयः सहविवक्षाविषयस्य अत एव विभक्तौ नानामेकशेष इति पक्षे द्वन्द्वप्र
तिषेधो वक्तव्य इत्याशंक्यानवकाशः एकशेषो बाधिष्यते इति भाष्ये उक्तं किं चासह विवक्षायामप
पितत्प्रवृत्तौ सहविवक्षायां द्वन्द्वस्य वान्यत्र कर्मधारयस्यापि वाधायत्तो सारवसारवोर्मिन्न इत्यादि प्र

=आरमेण शब्देन सहितं सारवं. सरघाः ... सारवं सारवं वत ... सारवं ... तस्यो ... तस्मा ... इति विग्रहः ... पदार्थे ... फलो ... =१

भवतिं गवचयो लेनं =२

योगविरोधापत्तेः असहविवक्षाविषये गावि भक्तयंतं तत्रैणा ब्राह्मणाभ्यां कृतं देहि पयो ज्ञरयतीत्यादिनी लो
त्पलस्पर्धिनीनेत्रेत नुवाहरेरितिवद्द्विद्वन्मान सह सेतिवद्वे एमेवेति बोध्यं। न चासहविवक्षायां तत्र सत्वेद्व
न्द्व इति गुरुनिर्देशो व्यर्थः अन्यपदार्थावगतये तत्सत्वात्। इ घस्य धातो रिति करणे तु गौरवं। एतच्च सूत्रे
भाष्यप्रत्याख्यातम्। अर्थावर्थौ प्रतिपदर्थानर्थान्प्रति च यत्न इति प्रत्यर्थमेवेत्याश्रयणेनात्रानेक घटादि
पदानां साहित्ये वृत्तिरेव न्नानभिधानात् एकस्येवृत्त्वेनेकार्थस्य तत्र वृत्तिरभिधानस्वाभाव्यादिति तद्दा
शयः द्विवचने चीस्त्यादावेकशेषशास्त्रं तु भाष्यमतत्र परः स्पष्ठोच्चारणेपि तु बोद्धुस्तु वृत्तिरेवेति बोध्यं। ए
कविभक्तावित्यत्रैकपदं तु स्पष्टार्थं एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि त्यर्थे वोधयितुं द्वितं चे
द्विभक्तिः सारूप्ये तूपलक्षणमिति भाष्ये एकपदा तु च्चारणे नसमाहारद्वंद्वविषये तु नेकशेष
एकवच्चा स्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारे वृत्त्यभाव बोधनात्। न ब्राह्मणाह न्यादि
त्यादौ तु जातिपक्षेणो व निर्वाहः अत एव तत्र व्यक्तिपक्षेयं कंचिद्ब्राह्मणमहत्वाकृतीस्यादिति दूषणं
भाष्ये उक्तं। एकशेषशास्त्रार्थस्येतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं तदाहैक एवेति। एकेतिल्तु प्रविभक्ते

=विद्युधां भ्रातरस्य व कामं मे हं स इ धरनोस नुः भवतां दिहं सत्य संयमतो मन ति सरस्ता रोपः =२

स६

तं द्वयक्यर्देश्व्रतस्एवतत्रसरूपाणामित्यस्यान्वयः तत्रावस्थानस्य सिद्धतया निवृत्तिरेव विधेया तत्र शिष्यमा
णाल्लुप्यमानार्थाभिधायीत्यन्यायेन श्रूयमाणपदवृत्त्या बोधः धातुष्वपि तु नास्य प्रवृत्तिः एकनिष्ठानेकव्या
पाराणामिवानेकनिष्ठानामप्येकधातुतएव निवृत्तभेदानां नाव्रतीत्यानेकधातुप्रयोगाप्रसक्तेः सरूपा
णां किं घटपटौ। शेषग्रहणं तेन त्मा चोक्तौ द्विवचनस्योरपि शेषः प्रसङ्ग्येत एकद्वित्वेनावदुक्तौ त्वेकस्यादेश इत्यर्थः
स्यात् तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यादौ कदाचित् उदात्तव[illegible]त्वस्यानुदात्तवत्त्वरूपसाम्यमादाय मयस्वरितकादेश
प्रसज्येत। न चाक्षस्यादेवतस्येति फिट्सूत्रेण शकटाक्षेत्यस्याद्युदात्तस्य देवनाक्षे फिषडुदात्तस्य चैकशे
षे कदाचिद्दैत्तौदात्तस्याविशेषः स्यादिति वाच्यं स्वरभिन्नानां यस्यागमः स्वरविधिरिति वचनेनैव निर्वाहात्। ए
कादिदर्शितसंख्यावाचिनामकशेषहद्वावनभिधानान्नभवतः विंशत्यादौ लिङ्गएवैकशेषद्धत्यलं। चु
ट। आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिरिति षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदाह प्रत्ययाद्यावि
तितिनवाचाटने त्वप्रत्ययेति किं। चामरादावित्वं मा भूदिति च चुञ्चुप्रणायोर्यो दित्वात्परनिमित्तयलोप
स्य बहिरंगासिद्धत्वात्त्वस्य यादित्वाभावान्नेत्वं। न विभक्तौ० हलंत्यमित्यस्य निषेधोयं। अनित्यमिद

=एकः अत्रएवअत्रकोप्ए
दैकोदृतिनानर्मति
विंशतिमिंविंशति अ
विंशतीदृविंशुम्प्रती
तिनार्थः=४

[illegible]धातिनां[illegible]
त्वेनधातुनाऽ[illegible]
नामिदाऽनेकनिष्ठान
मपिमेघोपचेनीमेते
नाभिधानेऽनेकधा
प्रयोगप्राप्तिरेवनेति
भावः=२

=सशिष्यतद्[illegible]
लोपः=५

थमोमकारपरित्राणार्था दृढिकरणात्। तेन किमोत्केति सिद्धं। प्राग्दिशीयत्वादयं विभक्तिः। अत एव दानी
मोमस्य नेत्वमिति नव्याः। भाष्ये तु प्राग्दिशीयेष्वस्याप्रवृत्तावुदित्वं ज्ञापकमित्युक्तं। दानीं चेति सूत्रे लोपो
व्योरिति लोपेन यकारं प्रश्लिष्य तत्संज्ञा वारिता। अन्यत्रानित्यत्वस्य फलाभावाच्च। वमे वोक्तं लोपस्यासिद्धत्वा
त्स्वनांत्यत्वमिति बोध्यं विभक्तौ किमश्चोयत्। अतो गुणे। उस्यपदांतादित्यतो पदांतादिति षष्ठि। पररू
पमित्यतः पररूपमिति चानुवर्त्तते। पुरस्तादिति। अतएव तन्नादिचीनीज्ञ ग्रहणं चरितार्थं। तेन द्विरामा
ः रामानिस्यादौ निषेधाभावाय। पररूपेण पूर्वसवर्णदीर्घबाधे हि तद्ग्रहणं स्पष्टमेव। नांतराणीति। अ
नंतरापेक्षया नतरा नूप्यवहितानीत्यर्थः। एकवचनं संबुद्धिरिति सूचितं। संबोधने च इत्यतः सं
बोधन इत्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुवचनेन न दोषः। संबुद्धौ अंगस्य गुण इति व्यवहारान्तं तत्संज्ञा
। तस्मात् पारायणादावदृष्टार्थमेवं न्यास इति बोध्यं। संबुद्ध्याक्षिप्तस्येति। संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मा
त्स विहितस्तदादीत्यंशोपस्थितिः स चात्र योग्यतया एव च अंगमिति भावः। प्रत्यये गृह्यमाणो य   राम०
स्मात्स विहित इत्याद्युपतिष्ठत इति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इत्यादि परिभाषार्थ इ

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिनिषेधस्तु न सामंत्रित मितिवन्महासंज्ञा वला...

ऽंगास्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अनुमानरूपाक्षेपस्तु नात्र फलाभावात् यथा पीनत्वाननुमीयमानरा
त्रिभोजनस्य पीनत्वोपपत्तिः फलं न तथा एतत्सूत्रे तदनुमानेन संबुध्युपपत्तिर्भवति। किंच प्रत्यय
स्योत्पन्नत्वं गापेक्षत्वेपि ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन प्रत्ययस्त्वेन तदाक्षेपे मानाभावः। अत एवांगस्येति सू
त्रे तत्स्थाने प्रत्यययदृत्यधिकारः कार्य इति पक्षे प्राकरोदित्यादौ उपसर्गात्पूर्वमडादि स्यादित्याशंक्य
प्रत्ययग्रहणोपस्मात्स विहितस्तदादेरिति परिभाषोपस्थित्या समाहितं भाष्येन त्वंगाक्षेपेणेति दिक्
। अंगस्य उक्तस्यार्थस्याहल्ङ्याबिति सूत्राद्धलित्यनुवर्तते हे कतरदिति प्रकृत्यकारस्य टिलो
पेनापहारादिति भावः। नन्वंगात्परस्याः संबुद्धेरवयवस्य हलो लोपइत्युचितं। संबुद्ध्याक्षिप्तस्य सं
बुद्ध्यैवान्वयस्योचितत्वादत आह कुलेतीति। अत्र परत्वस्य वैरूप्ये उभयत आश्रयणे नादिवद्भा
वाभावात्स्वीकारे विहृस्वसंबुध्योः पौर्वापर्यव्यवहारासंभवात्ताद्रूप्यानतिदेशाच्च ह्रस्वांतांगात्पर
संबुद्धेरभावात्तल्लोपो न स्यादेवं च लक्ष्यानुरोधादन्याक्षिप्तस्याप्यन्येनान्वय इति भावः। एतदर्थ
मेव हल्ङ्याप्भ्य इत्यत्र संबुद्धेरिति व्यावर्त्यं तं तस्य संबुद्धित्वाभावात्तत्र धिविकारे रोके दे प्राविकृतत्वाये

नाप्यत्र संबुद्धित्वं एकवचनसंज्ञासंबुद्धिसंज्ञयोरेकपरिमाणानिष्ठतया न्यायोस्ति तेन न्यायेनालाभाच्च। मकारस्यादेशत्वाभावाच्च नात्र स्थानिवद्भावः। अत एव रामभिस्यादौ सुपि चेति दीर्घेऽपि न च संबुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठत्वेन स्थानिभूतालुधर्मत्वेनामः संबुद्धित्वाभावे कथं मस्य संबुध्यवयवत्वमिति वाच्यं। सुसंज्ञाया उकारविशिष्टसत्वेन तद्धुपस्थाप्यजायमानेकवचनसंज्ञाया विशिष्टसत्वेन संबुद्धिसंज्ञाया मित्त्संज्ञोकारविशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन तत्स्थानत्वविधित्वात्। एतेनादृष्टादेशेनैव नपुंसकत्वाभिव्यक्तौ कुलेतीति व्यर्थमित्यपास्तं। एङ्ग्रहणं किमिति हेरे वि स्तोइत्यादौ अङ्गाधिकारस्यात्तत्र निमित्तापेक्षात्वगुणात्पूर्वेहस्वांतत्वादेव सिद्धेः। सेत्रप्रभृतीनां संबोधने प्रयोगसत्वे एङ्ग्रहणेनैव सिद्धे पर्वाहारग्रहणं व्यर्थमिति प्रश्नः। हे रइति। सामर्थ्यादेवात्र संनिपातपरिभाषा न। गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ् हस्वग्रहणसामर्थ्यात्तत एव हेलक्ष्मि इत्यादौ लोपसिद्धिः। परत्वादिति। अमूङ्ग्यः नित्यत्वाच्चेति। चेनानवकाशत्वसंग्रहः। नपुंसके त्रपोइत्यादावम्पि लुकाबाधइत्यन्यत्। अभिपूर्वः। पूर्वसवर्णा इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणात्तु रामभित्यादौ द्विमात्रवारणा

=अत्र परिमाणं वाचि... परिमाणं भावो ...:=१

संबुद्धिगुणस्य निमित्ते परत्वादित्यनु अथवा अं॰ पु॰ रामः ॰ नित्यत्वादिति मानं:=२

=ह्रस्वपि संभवेनाधनं भवतीति भाषा कः:=२

६३

याल्पाकु। समाहारद्वंद्वः। अतद्धितेति किं करणीललाटाकलंनेकारे करणीका किल्वफलं त्वादिहृद्धिः स्यात्
आदिग्रहणाद्दुङः षाकृत्तो न। तस्य कित्वे गुणो न स्यात्। तस्मात्। एवं सीति यं च मर्थे सप्तमी। एवं मोविहि
तस्य सस्यार्थः तत्र विद्यमाना हि हि तस्येत्यर्थो वा। तस्मादिति किं रुत्तानगाः पश्यंतुस्तिकिं मत्तीः। अट्कु
।वाधि तु मित्यतिन्नित पर्योणादु मित्यत्रोपसर्गादसमासेपीति णत्वसिद्धिरिति भावः। अयोगवाहानां
मिति। न विद्यते योगो वर्णसमाम्नाये येषां तेऽयोगाः। अनुपदिष्टत्वात्। उपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च तथैस्ते
चैते वाहयंति प्रयोगं निर्वाहयंतीति वाहाः। ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमाः। अनपर
वोरः केणोत्याद्यो विसर्गव्यवधानेपि णत्वसिद्धिः। तदुक्तं भाष्येनार्थोनुमग्रहणेनानुस्वारेकृतेड्व्य
वायेत्येव सिद्धमिति। आदर्शेनेत्यादौ तु नातिप्रसंगः। अडतिरिक्तव्यवायात्। तस्मादित्युपस्थितं नि
र्दिष्टग्रहणमिति तत्समभिव्याहारेऽडादिव्यतिरिक्ताव्यवहितपरं। तदुक्तं णत्वेन्यव्यवाये प्रतिषेधाव क्त
व्योनवान्ये नव्ययेत्वादितिग्रंथेन। एतदुत्तरमटाद्यवायसत्वात्प्राप्तोपिवा। अटैव व्यवायेऽत्यर्थादि
त्यादि भाष्यमेकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरं। चुटुतुलश्व्यवायेनेनि प्रतियोगित्वानसापेक्ष नि

षेधबोधकगुरुन्यासेनसिद्धेः टकुधाङि षुत्वस्याप्येतैरेवव्यवायेइत्यर्थेवदतातत्स्यास्मदुक्तिलब्धनन्नात्प्र
त इत्याह्निकमतं। भाष्ये तु एषाम्ब्यास्मिन्नितिसूत्रे ऋवर्णान्नस्येत्यस्य प्रत्याख्यानाय व्यवाये इति योगं विभज्याट्कु
प्वाङ् नुम्भिरित्येतदेतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरित्यर्थकं व्याख्यातं तदात्वात्शीनेस्याही
प्राप्तिरेव नेति बोध्यं। णत्वे इति। णकार इत्यर्थः पदान्तस्येति भाष्य इति सूत्रान्नेतिवर्तते। अत्र सूत्रे
ऽनन्तरस्येत्यादिव्यवस्थापकन्यायानाम प्रवृत्तिर्बोध्या अत्र पदान्तस्येत्यनुवर्त्यैतस्य भाष्ये प्रत्याख्या
नात्। यस्मात्प्रत्यय। यस्मादिति तदादीति तन्त्रहणाकाङ्क्षापूरणाय। तदादीति तत्प्रकृतिरूपमादि
र्यस्येत्यर्थः प्रत्यासत्तिन्यायलब्धार्थमाह। तस्मिन्प्रत्यये इति। गुणाः कृतात्मसंस्कार इति न्या
येनात्रापि तस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्तिः प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वं बोध्यं।
स्त्रीइयतीति। इदमशब्दाद्वतुपि वस्य किमिदंभ्यां वो घ इति घादेशे तस्येयादेशे इइ इति मोरिती शि
यस्येति लोपे ङीपि इयतीति रूपं न च तत्र परत्वात् स्त्रीशब्दस्येयङा धापत्ति रूपे दोषाभावेन यस्ये
ति लोपस्याभीयत्वात् सिद्धत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति वाच्यं। व्योम्र यत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्राप्तेः तत्र

हिसमानात्रयत्नमसिद्धत्वादयशास्त्रसंबंधिनिमित्तसमुदायान्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमस्ति
चयस्येति लोपापेक्षया स्त्रियावृत्तिसूत्रे धिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षाप्रत्यासत्त्या जादिप्रत्ययनिरूपितांग
एवेयङ्. अत्र तु मास्त्रीशब्दस्यसुनिरूपितांगत्वेपि न दोषः विधिग्रहणादेव भन क्तीन्यादावत्तो दीर्घो य
ञीति नोनदा दिग्रहणं करोमीत्यादौ विकरणस्य गुणार्थं। प्रत्ययविशिष्टस्येति। तथा सति अंगे
न प्रत्ययपरत्वलाभानापत्तेरेवनत्रस्थेनासिद्धिः किंच राजपुरुषदृत्यादौ नलुमतेति निषेधात्पूर्वपदे प
दत्वाभावे न नलोपो नापद्येरिति भावः। नतो धिकस्यैवेति। देवदत्तश्रोदनमपाक्षीदित्यादौ दे
वदत्तादिशब्दोत्तरसुपं निमित्तीकृत्य लुङ्पर्यंतमंगत्वात्तस्य लुङ्परत्वेन देवान्पूर्वमपाड्ाप
त्तिः अंगसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावेन लुङ्गादिति रूपितांगस्येत्यर्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः
दाङ्सि। अंगस्येति षष्ठ्यात्र तोभिसइत्यत्रानुवृत्तेनातङ्गत्वेन पंम्यंते न सामानाधिकरण्यानुरो
धात्पंचम्या विपरिणाममंड्वत्याहाकारांतादिति। अकारात्परेषामंगसंज्ञानिमित्तटादीनामित्यर्थेत्य
तिपक्षांतरं भाष्ये। किंचादंतादंगादित्यर्थेपि ब्राह्मणाभिस्सेत्यादावतिप्रसंगः ब्राह्मणात्य

२४=नन्वहि समासे पि प्रसयत्ययलक्षणे नाऽङ्गसंज्ञा भवति. नलुमतेति निषेधात् तु अङ्गस्य यत्र कार्यान्तरं क्रियते तेनैव न तु अङ्गसंज्ञायामिसुर्जं :=१

ल॰शा॰शे॰

65

सापि युँवोरनाकाविति सूत्रभाष्योक्त रीत्यान्तर्वर्तिविभक्त्यंगत्वात् । अर्थवत्परिभाषया प्रत्ययग्रहण
परिभाषया वा प्रत्ययस्यैव निसोऽग्रहणोत्तरं चामेगाधिकारपाठो व्यर्थः । निसूत्रस्य प्रत्ययस्यैव ग्रहणोहि
प्रत्यासत्त्या तन्निरूपितांगस्य ग्रहणमिति युज्यते । वक्ष्यमाणाद्यथा दुरमेव हि अन्तोऽमिमङ्गसञ्ज्ञांगाधि
कारस्य प्रयोजनं भाष्योक्तमित्यलं । सुपिचात् अतो दीर्घो यञीति अनुवर्त्तते यञीत्यनेनालस्तद
दिविधिरित्याह । यञादाविति । दृष्टेयः । चतुर्थ्येकवचनस्यैव ग्रहणमाख्यानादित्याह । कृत्यत
स्येति । सन्निपातेति । उपजीव्यविरोधन्यायमूलेषा । सन्निपातः सम्बन्धस्तन्निमित्तको यो विधिः
सतं संनिपातं यो विहन्ति मद्धितं घातस्तस्मानिमित्तमित्यर्थः । नत्वयञादित्वसापेक्षदीर्घेस
हिरंगतया सिद्धत्वान्नात्र सन्निपातविघातवाच्यं अरीपिनासिद्धत्वेपि वस्तुतस्तद्विघातस्य ज्ञाय
मानत्वेनतत्प्रवृत्तेः । किंचान्तरंगेकर्तव्ये बहिरंगासिद्धत्वेपितत्र कृतेऽसिद्धत्वे मानाभावः । किंवा
तिदेशिकसन्निपातविघाताभावमादायैतदत्र वृत्ती गौरीत्यादौ संबुद्धित्वे लोपे पिस्थानिवत्वेन
ह्रस्वनिमित्तविघाताभावात्तत्रैतस्याप्रवृत्तिर्व्याप्तिपरभाष्यासंगतिः । सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्ना

दृति४

राम॰

ह्रस्वर

=नाषिकेति भाष्य सानदोह स्वलेष्ठते एऽ: द्रस्लादिति. गोपो नस्य दिस्वसिद्धा पिद् नो. नवद्गीसाद्यस्थानिवदति देशेन संबुद्धिनिमित्तत्वस्य न लोपेन भाष्यासंगतिरिति भावः :=१

६५

त्रस्थानिवत्त्वमिति चे [redacted] त्रासिद्धत्वमपि कथमिति वदत्कार्यस्थानिमित्तय
योः संनिपातस्तयोः सूत्रे रुपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः ॥ अत एव दाक्षिरित्यत्राकारान्तप्रकृती
त्संनिपातनिमित्तांगसंज्ञा न यापरिभाषया लोपस्थानिमित्तं न स्यादित्याशंक्यानित्यत्वेन समाहितं भाष्ये
कृन्मेजन्त सूत्रेन ह्यंगसंज्ञायामदन्तस्यांगसंज्ञेत्युक्तमस्ति न च कष्टायेत्यस्याकृत्सार्वेति दीर्घेणोपपत्ते
रनित्यताज्ञापकत्वं कथमिति वाच्यं तस्यापि संनिपातपरिभाषयाऽप्राप्तेः विरोधाभावात्फले विशेषा
भावाच्च परत्वप्यकृदिति नोपन्यस्तं। तस्मात्कृदित्यादिपर्युदासेनास्तु प्रवृत्तिरित्यन्ये। झलि किमि
ति। उतो वृद्धीत्यतो हलीत्येवानुवर्त्य संनिपातपरिभाषया रामाणामित्यत्र न दोष इति चेन्न। झल्
ग्रहणमे त्वे संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थं तेन सर्वेषामित्यादावत्वसिद्धिरित्युक्तं।
एतेन बहुवचने किं रामस्येति व्याख्यातं। रामाभ्यामित्यपि प्रत्युदाहरणं बोध्यं। बहुवचने झली
तितितु न सूत्रितं ज्ञानयोरित्यादौ नुमापत्तेः। जस्त्वमिति। बाधित्वेति शेषः। अवसाने च त्वस्य
पदान्तत्वात्पलापवादत्वात्। द्वित्वे रूपत्रितयं। पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति न्यायाज्जश्त्वोत्तरं द्वित्वं बोध्यं। नादे

ल·श·शे· 66

प्राद्रुति। अन्यथा स्वरि चेति चत्वेन सिद्धा विरुद्धमर्थं स्यादिति भावः। ह्रस्वनद्यापो नुट्। ह्रस्वनद्यापइति पंचमी। आमि
सर्वनाम्नः सुडित्यत आमीति वर्त्तते तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते नामीति लिंगात् इत्याह। ह्रस्वांतादित्यादि। आम
इत्र षष्ठीबहुवचनमेव न तु ङे· रामादीनि सप्तमी भाष्येप्यनुडिति विभक्त्यसामान्येन नुड्विधेयः नद्यापइ
ति दीर्घांताच्चेन्नद्यापस्स्वेति नियमार्थमिति दीर्घेषु न दोषः हलंताच्चेत्स्यद्वचतुर्भ्यस्त्वेति नियम इ
ति हलंतेषु न दोषः एवं च ह्रस्वग्रहणं न कार्यमिति तन्न नद्यापइत्यस्य स्त्रीलिंगानां चेन्नद्यापस्
वेति नियमपरतया विव्याख्यातुमशक्यत्वेन नदीत्वाश्रयो हि स्वेपि दृष्टत्वेन तवद्रु कानियमे दृढतरमाना
भावेन च मतीनामित्यादौ नुडनापत्तेः। नामि। ह्रलोपट्रत्यतो दीर्घ इत्यनुवृत्तेः। चं गस्येति किंच मे
णां नन्वाम्नीत्येवास्तु नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घेपि ह्रस्वांतान्नुडित्येतत्सामर्थ्यात्भूतपूर्वह्रस्वांत त्वमादा
यनुट् सिद्धः नचन्नचेति दीर्घविकल्पान्नृणामित्यत्र नुड् रितार्थः। न नद्यापइत्येव सिद्धेः तद्
क्तं भाष्येनैकमुदाहरणं योगारंभं प्रयोजयतीति। तिसृणामिति षडिस्यत्रचैरित्यनुवृत्त्या सिद्धमि राम०
ति भाष्ये एवस्पष्टं। एतेन ऋन्न द्यापइति न्यासे भाष्यतात्पर्यमित्यपास्तं। चतसृणां प्रियचतसृणा

ः ह्रस्वनद्यापस्सम्बंधेन रित्यनुवृत्त्या सिद्धमित्यार्थ्य भाष्ये ः २ ६६

मित्यत्र षट्चतुर्भ्यइति सिद्धं गौणेऽतद्प्रवृत्तौ तु न मानं। बहुवचनं तु लाघवार्थं द्विवचने हि चतुर्भ्यो
मिति गुरुनिर्देशः स्यात्। नैकमुदाहरणमिति वक्तुं तत्सूत्रस्थभाष्यविरोधश्च समाहारद्वंद्वे न निर्दे
शे कार्ये बहुवचननिर्देशस्तदर्थ इति तु न युक्तं ञ्ख्यिदधिति स्तभ्योऽस्य सद्वत्यादौ व्यभिचारात् नचा
गाधिकारे षं च स्यात् पदुत्थाने गृह्यमाणविभक्तेः साद्भवतीति सर्वादिसूत्रभाष्यात् गृह्यमाणा द्वितीया वि
भक्तिरित्यर्थकाद्स्य नुटो गौणेऽप्रवृत्तिः षड्भ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणाश्रयेण परमषट्चे
त्यादौ लुगभावमाशंक्य षट्प्रधानएव समासइत्युक्तं समासस्य षट्प्रधानत्वेन संख्याप्रकारकसं
ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन षट्त्वसत्त्वान्न दोष इति तदर्थः। स्त्रीत्वे त्वत्र लोके गणनायां त्र
सिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न मानं प्रकृते प्रितथे वषड्भ्य इत्यादौ पंचम्या विरुद्धविभक्तित्वात् अंग
स्य तु नेन संबंधायोग्यत्वात् विहितेत्याद्यध्याहारेण प्रत्ययविशेषणान्तेवेति भाष्योक्तेरिति गौणे नुटोऽप्र
वृत्तिरिति वाच्यं नामीति सूत्रस्थोक्तभाष्यप्रामाण्यात् द्विधायके विहितपदानध्याहारेण षड्भ्य
परस्यांगसंज्ञानिमित्तस्याम्नो नुडित्यर्थेन गौणेऽपि प्रवृत्तेः। अतोऽभिसद्वत्यादावंगस्य तस्यैव मेन्व य

स्येवांगसंज्ञासूत्रभाष्ये उक्तत्वात् तस्यैव परमचतुर्णामित्यादौ नुडापद्यप्येवं षड्संज्ञयोर्द्वितरादिभ्यः पद् त्वेनयोरपि
वक्तुं शक्यतयापि लक्ष्यानुसारात्तत्र विहितविशेषणांविरुद्धविभक्तित्वादिति भाष्योक्तयुक्तिस्वैकदेशिन
इति वाच्यं ङ्तरादिभ्यः षड्भ्यो लुगित्यनयोरेव सर्वादिसूत्रभाष्ये उपन्यासात्। षड्भ्यङ्गात्रादेः ष ड
र्थगतसंख्याभिधायि ज्ञप्ष्णः सो हित्यादिक्रमेणार्थ इति कैयटोक्तं तु च रद्ध तरादिभ्य इति सूत्रे भाष्य
विरोधादिति मिह्रे बयिष्यते न च पदांगतामित्यादावतिप्रसंगः ह्रस्वलंतामे मात्राकालिकात्वं तत्र स्याम
र्थ्याद्द्विशोबणाम् तमात्राकालिकत्वाश एवभूतपूर्वे गत्याश्रयणान्न तु विशेष्यभूताञ्चाशेषीत्यदोषा
दिति चेन्न। नोपधाया इत्युत्तरार्थत्वात्। तेन चर्मणामितिदीर्घाभावः सिद्ध इति दिक्। परिभाषाविरो
धादिति। सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे मानाभावद् इति भावः कृताकृतप्रसंगित्वान्नाप्रीतिनित्यं न च विशे
षाभावेन फलाभावान्न कृतेतत्प्राप्तिरिति वाच्यं विशेषाभावेपि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरिति कोऽञ्च — रा ९०
लिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्। आयादय इति सूत्रेभाष्ये स्पादिभिः परत्वादायादिबाधमाशंक्यानवे
काशत्वादायादयः न च गोपायतीत्यादिरवकाशः अत्रापि शपः स्यादेः प्राप्तेः न च तास्तिविशे

गोपायतीत्यत्र स्यस्य तिवा शपि विशेषो नास्तीत्यर्थः २१
६७

स्यादिषु पठितस्य शपः प्राप्तेरित्यर्थः २१

षः अन्यपरिहृतानीसिद्धमुच्यते नास्ति विशेष इति। यदुक्तं आयादीनां स्मादिभिर्मा भूदेवकाश इति सत्ता स्यव
काश इति भाष्याक्ते अत्यपि बोधयं आरंभे इति। यत्तु कृतीत्ताभित्यत्र षू इ चतुर्थ्यैदुतिन्नुटि संनिपात परिभाषा।
यात्र प्राप्तेः सावकाशत्वमस्येति तन्न लनेहे कामित्युक्तन्यायेन कतेनीभित्यत्र वैसिद्धे सामान्यसूत्रारंभ इ
र्थोत। एवं च नतिसूचनतस्त्वित्यकरणेन लाघवमिति भावः नुटीनितु नोक्तं अपदांतस्य षइत्येव सिद्धेः म
र्धन्यग्रहणा भिरणा भिरणः बोध्वमित्यत्र ढ विधानार्थं। इषाभ्यामित्यत्रानुवृत्त्यर्थे चैवं तत्र नाग्रहणं परां
तस्येनेति च न कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टं। इणकोः। वर्गीयहणंच त्वं स्यासिद्धत्वात्त्वस्थित्याद्यर्थं। आ
देश। प्रत्यययश्चात्सर इयवपरी व्याख्यानात्सातेः षत्वनिषेधाल्लिंगाग्रहणं दाह। प्रात्ययावयवेत्यादि
विवृताघोषस्येति विवृतत्वरूपाभ्यं तरप्रयत्नवतोऽघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतः श्चेत्यर्थः उकारवार
णायाद्यं। ऋकारवारणाय द्वितीयं। रामस्येति। टाङसीति सत्रे संकारोच्चारणात्तिरोको रित्यनुवृत्तावेव
तात्पर्यग्राहकमिति भावः सर्वादीनि। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः आदिशब्दो वयववाची। तेन सं
वशब्दघटितउद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थ इति बहुवचनं। उद्भूतावयवभेद इत्यस्या

व

ःस्या दे श नयन तत्स
स्य पारिप्रं स्य
नादि कृष ने ने आ
रत्वे द इति भावः ३

ल.शु.शे.

68

रोपितावयवगतसंख्य इत्यर्थः। तत्रैवेयं ष्यादि प्रवृत्तावपि स्ववयवेषु प्रवर्त्तमानाऽविशेषात्सर्वशब्देऽपि भव
ति। सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदादिति णत्वमत एव निपातनान्न। नासामे णत्वे कृतस्य निपातनस्य तद्बा
धकत्वात् णत्वसहितमसाधु इति स्पष्टं भाष्ये। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्त्तिकात्
शब्दरूपविशेषमादाय ज्ञापकात्तदंतविधिरित्याह। द्वंद्वे चेतीति। अत्र मार्थे सप्तमी द्वंद्वः सर्वना
मसंज्ञो नेति तदर्थः। नहि तदंतविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रवृत्तिरस्तीत्यानिषिध्यतेति भावः।
ननु तदंतस्यापि सर्वनामत्वे सर्वनाम्नः स्मायादिषु सर्वनाम्नो विहितस्मै ङेः स्मै इत्यर्थाश्र
यणेनातिसर्वायेत्यादौ दोषाभावादुपसर्जनप्रतिषेधो न कार्य इति भाष्यसूचितं विरुध्येतेति चेन्न
। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदंतविधिसूत्रस्थवार्त्तिकभाष्यविरोधेनास्य भाष्यस्यै
कदेश्युक्तित्वात् इत एव वाकचे भाष्ये पक्षांतरोपादानं न चैवं त्वदुक्तपक्षेषु नाकचिरिति भ्रमि
तव्यं वृद्धिसंज्ञासूत्रेऽपरितुष्य नत्वं त्वयि मंवानन्नाकृतिर्लिंगेन वत्याहेति वार्त्तिकारं प्रति राम०
भाष्योक्तेः। अकच्चेति। कुत्सित इति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थे सतरान्व

६९

=विहितस्येषत्ताभावेमद्ध्ययनस्यसर्वनामत्वात्तेषेयादिके सत्यप्यव्ययत्वात्सर्वनाम्नां नाधिकारपदिनामयातदंतविधौतत्प्रयुक्तेजसः शीभावेनाशिद्धिनिषेधस्यवैयर्थ्यमितिभावः==५

येन सुबंतादेव तद्धितोत्पत्तेः अत्यासत्यास्सर्वनामप्रकृतिकसुबंतात्तदर्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वेना
मादयवटेः प्रागकच्प्रत्ययोत्पन्नदंतसंज्ञाभावेन तदसिद्धिरिति भावः एवमेवत्वलाघासिद्धौ वोध्याः नेनावयव
निष्ठसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरित्यपास्तं। जसः शी। दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं वा शिशी इति। अदंतादिति पर
सत्वनेनान्वेति अतइत्यस्यांगविशेषणत्वपादंतादंगादित्यर्थः सर्वनाम्न इति तु विहितविशेषणं तस्य
१।१।५ तु नांगविशेषणमानुवृत्तौ प्रमाणाभावात्। ने नवर्णाश्रमितरा मा सपूर्वा इत्यत्र न अत एव विभाषा जसीति चरिता
र्थं अंगसंज्ञानिमित्तस्मादंतात्सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः तु ने ते षामित्याद्यसिद्धेः अल्विधौ विष
यसप्तमी तु ना तस्मिन्निति परिभाषा बाधमानाभावात्। प्रागिसंज्ञाया इति। प्रत्ययादित्वज्ञानाभावा
त्तज्ज्ञानाभाव इति भावः। परे तु अनुबंधत्वयोग्यतया ज्ञापितन्निषेधप्रवृत्त्याशित्वादेव सर्वादेशः इ
त्संज्ञायोग्यप्रकारवत्वमेव तस्य तत्रोपि लं अत एव काणोर्विषयेनानुबंधकृतमसारूप्यमिति वि
कल्पाभावः अन्यथा काकादीनां कादेर्वाक्यार्थबोधान्तरं प्रत्ययत्वज्ञाने इत्संज्ञादेः प्रवृत्त्या वाक्यार्थ
बोधरूपतत्प्रवृत्तिकाले अनुबंधज्ञानाभावेन विकल्पो दुर्वारः पश्चादनुबंधत्वज्ञानेपि जातनिवृ

त्वय[redacted]योगात्यदितत्रयश्चान्तंतज्ज्ञानेतन्निवृत्तिमत्त्वेऽपि यश्चान्तवज्ज्ञानेसवीदे शालस्यापिनिवृ
त्त्यापत्तिः ध्वनितं चेदं लुटः प्रथमस्याने काल्पु शिदित्यादिसूत्रे बुभाष्ये इति प्राहुः। अतः सर्वनाम्न इति।
अदंतादंगात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः ते नमाः पूर्वीयेत्यत्र स्मैन ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ नो हे
लेत्यमिति ननविभक्तावितिनिषेधात्तयपि दलप्रकृतिकालेनविभक्तित्वज्ञानेतथापि विभक्तावित्यस्य
विभक्तित्वयोग्ये इत्यर्थान्न दोषः। अत एवमन्नेतुग्रहणं चरितार्थं। आमिसामाज्ञसेरसुगित्यत्रा
दिति वक्ष्यते। पंचत्रिंशदिति तिन सर्वार्थप्रतिपादकत्वेपि कृत्स्नसकलादिशब्दानां नेति भावः। सर्वेति
शैवा बुद्धिस्थानेकसंख्याकावयवारब्धसमुदायशक्तौ तस्य समुदायस्यानुद्भूतावयवभेदत्वे एकव
चनं यथा सर्वो लोक इति तादृक्समुदायद्वयादिविवक्षायां द्विवचनादि सर्वौ व्यूहौ सर्वे व्यूहा इति य
दा त्वुद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षा तदापि बहुवचनं सर्वे घटा इति। पूर्वपरावराख्यव्यवस्थायां संज्ञा रामः॰
वत्तिन एवमे सर्वादय इत्यर्थः एवमुत्तरसू त्रद्वयेपि। नित्यं द्विवचनांत इति। द्विवचनांतस्यैव
त्यर्थः। अकजर्थं इति। ननु काकचोः कोविशेषः अत्पयस्वरचित्स्वराभ्यामेतादृतत्वस्येव सत्वा

नानचस्सुबंतान्नद्वितीयत्वाच्चित्तप्रयुक्तमंतोदात्तत्वमुभकाभ्यामित्यादौ सुबंतस्यैकेतु त्वकृतेरिति विशेष
इति वाच्यं। तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यधिकारेण प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वात् तस्त चेज्जायमानो न्याया
स्सुबंतात्परइत्येनुपपत्ता। युष्मदस्मद्विषये तु वचनात्सुबंतस्यैव प्रकृतित्वं तस्यैव टेः प्रागकजिति बोध्यं। नचा
कचित्तन्मध्यपतितन्यायेन तत्स्यापि ग्रहणेन ग्रहणात् उभकाववयवो यस्येत्यर्थे उभकशब्दादयच् उभ
कय इति रूपं केतु नेति विशेषः कस्तर्हि इदानीं काकचोर्विशेष इति भाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानात् द्वि
तीयाकर्तेनचेति। द्विवचनपरत्वाभावेनेति। अकचित्तन्मध्यपतितन्यायेनोभशब्दस्य द्विवचनप
रत्वं केतु तेन व्यवधानान्न तस्य तत्त्वमित्यर्थः। उभादुदात्त इति सूत्रे भाष्यकृताऽयच: प्रत्ययांत
रत्वेन व्याख्यानान्नहाविभाषासंबंधस्यावश्यकत्वेन नित्यग्रहणमयोग्यं सत् योगविभागे नाभ
शब्दाद्वृत्तिविषये त्यं तस्वार्थिकायज्विधानार्थं अयं च तद्विषये सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव स्वार्थिकत्वेनांत
रंगत्वात्। अत एवायज्विशिष्टस्योभस्य सर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिकसमुदायं तत्त्वेन त्वलाघु
त्पत्तिः। अत्र नित्यशब्दस्य नाव्याय्यविरोधान्महाविभाषायाअसंबंधः अयमप्याद्युदात्त एवोदा

70

त्यग्रहणानुवृत्तेः॥ अयं च वार्त्तिकप्रामाण्याद्यत्नो मशावृत्स्योभयपुत्रवृत्स्य वा द्विवचनविषयत्वाभावसंभावनात
त्तेव अतएवोभयोर्वासइत्यादौ स्यवासेत्यलुकिनाप्यचूंतद्धनयनेवार्त्तिकमाह। उभयोन्यत्रेति। द्विवचन
परत्वाभावइतितत्परत्वविषयाभावइत्यर्थः। उभयोमणिरित्यादौ तु नालिङ्गुभ्यासस्योभयेषामितिनिर्दे
शान्नयोगविभागस्य घ्रसिध्यर्थत्वेन च तस्य क्वचिद्प्रवृत्तेः। अतोहृप्याद्यं तेनायचूरूपादेरस्मादनभिधा
५५ नमेवा। अयचकं तु न वाच्यः। उपसर्जनत्वेन कस्यैव प्राप्तेः। अपवादस्त्वन्यत्र चरितार्थः। अत्रेदं चिं
त्यं अकज्विधावेवोभयग्रहणेन सिद्धे संज्ञाप्रणयनं किमर्थं। अनुभिव्यक्तपदार्थकत्वात्संज्ञाव्यावृत्ति
ः सर्वनामसाहचर्याच्च। अतएवोपसर्जनव्यावृत्तिरिति। उभयोन्यत्रेतिवार्त्तिकेतयपूसमानार्थ
कोप्ययचूट्ख्यते। उभयोमणिरुभयेदेवमनुष्याइतिभाष्येतदुदाहरणात् स्वार्थिकस्य च ग्रहणा
त्तदुपक्रमेणवार्त्तिकप्रवृत्तेः। एवं चावयववृत्त्याद्यमणिद्वयविवक्षयोद्गतावपवभेदविवक्षयावा रामं॰
द्विवचनमसाधीयसा साध्वेव॥ एतन्मूलकमेवोभयस्यासर्वविभक्तित्वं तद्धितश्चेति सूत्रे कैयटेनोक्तं तद्रा
हा कैयटइति। हरदत्तइति। अत्राहुचिवी जं प्रागुक्तभाष्यविरोधः। भाष्येतुभगवान्पाठः प्रत्या

ख्यातः कप्रत्ययस्माज्ज्ञाताद्यर्थे विशिष्टस्वार्थे विधानेन द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधविष
याद्यानुवादकत्वरूपद्विवचनत्वेन वार्त्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणम् उभशब्दग्रहणावत्। अत
एवोभयोरुभ उभौ भावित्वाद्दीनाय च न तदुक्तं भाष्यके ण्यन्ते रेणावचनं द्विवचनपरे भविष्यतीति कथं स्वा
र्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवतीति।
इति हेतोः प्रकृतेः कादिप्रकृतेरुभशब्दस्य ग्रहणे द्विवचनशब्देन स्वार्थिकस्यापि ग्रहणमि
ति तदर्थः। अतसिलोऽनु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहितावितितत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेति न तयोरुक्तद्विवच
नत्वमितिति। तस्मात्। उभयशब्दात्। जसीति। अवयवद्वयारब्धसमुदायबहुत्वविवक्षायामित्यर्थः। अं
तरंगत्वादिति। सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्योभयत्रापि निमित्तत्वेन तत्कृतं नित्यसंज्ञाया बहिरंगत्वं अ
त एव संज्ञोपसर्जनप्रथमादिशब्देन विकल्पः अर्थकृतबहिरंगत्वास्यानाश्रयणाद्वेति भावः। इ
दमर्वाचामनुरोधेन परे तु अस्य पक्षेऽभावबोधकतया निषेधाश्च बलीयांसः इत्यनेनास्य प्राप्तिः।
किंच नोऽन्तरंगबलीयस्त्वमत्र विषयोऽयुगपत्प्राप्त्यभावात्॥ संज्ञानां बाध्यबाधकभावाभावे

ल.शु.शे.

३०

नप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेवसर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तेः अंतरंगोमयट् तत्रसर्वनाम्नोविहितत्वेनशीभावसि
द्धिः पूर्वपरेत्यादितुवक्ष्येतदभावमात्रबोधकं। असिद्धंबहिरंगमित्यपिनांतरंगोत्तरंबहिरंगप्राप्तेः अंतरंगेक
र्तव्येबहिरंगासिद्धत्वेपिनतत्प्रवृत्त्युत्तरंबहिरंगप्रवृत्तेरनयावारयितुमशक्यत्वात् बहुशास्त्रथाद्दष्टत्वात् तदुत्तर
मपितत्प्रवृत्त्यापूर्वादिष्विवपक्षेतदभावविशिष्टेसाधुत्वबोधनस्याशक्यत्वात् जसीतिविषयसप्तमीतिवक्ष्येपि
प्रातिपदिकादिसंज्ञोत्तरमेवास्याःप्रवृत्तिस्तदुत्तरमेवतद्विषयात्स्थानिवदतिदेशप्राप्तिर्नायानिरवकाशत्व
त्वप्रत्यक्षेस्थानिवद्भावस्यानुमानिकस्यानयाबाधायोगात्सर्वनामसंज्ञायामुक्तयुक्त्यायथोद्देशपक्षस्यैवो
चितत्वादतएवतयादेशेनुमयपप्रतिबंधः तयपोग्रहणेनग्रहणात्तस्येविभाषाप्राप्नोतीतिस्थानिवत्सू
त्रस्थवार्त्तिकमयचअप्राप्त्यांतरमितिसूत्राशयत्रदर्शनेनभाष्यप्रत्याख्यातंनत्वंतरंगत्वाद्यवलेन। उभ
यीत्यत्रङीप् नुटिकृत्तिमतूत्रेमात्रशब्दादारभ्यायचश्वकारात्तत्पाहाराश्रयणोनसिद्धः अतद्वृत्यनुवृत्या
चकतीत्यादौनातिप्रसंगः तयपूग्रहणात्तुसूत्रेऽव्युत्पत्त्यनुवादः द्वित्रिशब्दप्रकृतिकायजंतस्यजसः राम०
शीविषयेनभिधानमेवपुंस्यवानभिधानमितितदाशयइतिवदंति। तथापीहेति। प्रत्ययग्रहणे

तदंतग्रहणमिति प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति च तदंतविधिद्वयेन डतरांतांतेत्याद्यर्थे परमकत
रस्य व्यपदेशिवद्भावेन कतरस्य च संज्ञासिद्धेरिति भावः तत्र मानमाह · केवलयोरिति प्रयोजनाभावात्फ
लाभावादित्यर्थः । अदंतादिगणात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यवजसः शीत्यादेरर्थादिति भावः ननु डत
ह४ रग्रहणे नैव सिद्धेरन्यतरशब्दपाठो व्यर्थो न त्याहान्यतरेति · किं पत्तत्स्वर एव तयोर्विधानादिति भावः । अपु
रीति पुःशब्दस्य विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । तद्धनयनेत्वित्युदाहरति अंतरायामिति · एकोन्यार्थे प्रधाने च
प्रथमे केवले तथा साधारणे समानेत्यपि संख्यायां च प्रयुज्यत इति केचित् · केवले असहाये · तत्र संख्या
ऽन्यार्थासहायवाचीशब्दानां बहुवचनमेकादाकिनिजेत्यादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तः । एकोगो
त्र इति सूत्रे भाष्ये प्रथमार्थोपि उक्तः साधारणसमानार्थयोः संख्यावाचिन एवार्थात् : पर्यवसानं
यथानेकेन कृदिकूचेत्र मेत्रयोरेकामातेत्यादौ · सर्वस्य द्वे इति सूत्रे एके कशब्द इति भाष्यमुपादाय केचि
दाहुः अन्यार्थो व्येकशब्दोऽस्तीति वदन्तो कैयटेन केचित्तु त्वमातदर्थकाभावो ध्वनित एव · एवं प्रधाना
र्थेन दृष्टांतं मानं ॥ स्वाभिधेयापेक्षावधित्वमिति समस्तः पाठः । नियमेनावधिसापेक्षेर्थे वर्त्तमानं पूर्वादीनामि

३१ त्यर्थः॥ दक्षिणागाथका इति। उत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वात्तत्र व्यवस्थास्तीत्याशयेनाह तु उत्तरे इत्र सुत्तरे च पञ्चाङ्का इति प्र
७२ त्युदाहरणं बोध्यं। उत्तराः कुरव इति। सुमेरुमवधिं कृत्वा परं देशलक्ष्योपाधिविशिष्टः कुरुरुत्तरशब्दः। शब्दप्रवृ
त्तिनिमित्तीकृत्य वर्त्तते इति व्यवस्थाविषयत्वं बोध्यं। दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां मध्यान्हसूर्यसंयोगिदेशावधि
को उदयाचलासन्नाचलसंनिहितदेशः तात्कालिकसूर्यसंमुखप्रदेशः तत्कालिकतत्सूर्यस्थप्रदेशरूपोपा
धिविशिष्टदिशि तत्तत्कृत्यं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरिति उपाध्यंतर्गततया व्यवस्थास्त्येव। मध्यान्हसूर्य
स्य दृङ्मुखत्वात्। देशकृत्तीनां तत्तदवधिको उदयाचलसंनिहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र विस्त
रः॥ अन्तरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिभेदतादर्थ्यछिद्रान्तरीयविनाबहिरवसरमध्यांतरात्मनि चेति को
शात्कार्थान्तरसमुदाहरणार्थमाहान्तरं बहिर्योगेति। अयं त्रिसूत्र्या क्रियमाणः संज्ञाविकल्पो न साधारणीभा
वः एतत्तु कनाद्युदाहरणावाहावितिबोध्यं। न बहुव्रीहौ चिकीर्षितइत्यध्याहारलभ्यं प्राचीनवृत्तिकृद्रीत्ये
दं व्याख्यानेनेदं सूत्रं बहुव्रीहेस्तत्त्वनिषेधकं। उपसर्जनप्रतिषेधेन सिद्धेः प्रक्रियावाक्ये इति। अ राम०
लौकिके इत्यर्थः। न चालौकिके समासप्रवृत्त्येकार्थीभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेव स

मासद्वत्तत्रापि निषेधः सिद्ध इति वाच्यं तत्रैकार्थीभावस्यारोपेपि स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोप
सर्जनत्वाभावेनातिप्रसङ्गः नित्यत्रैव प्राप्तस्याकचोभावार्थसंज्ञानिषेध इत्यत्र तात्पर्यात् लौकिके तु
नास्य प्रवृत्तिस्तत्र समासस्य चिकीर्षितत्वाभावात् अतिक्रान्त इत्यादिना पूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्यैवे
स मोऽस्य च दृष्टान्तद्वयमुच्यते अकृतव्यूहपरिभाषयात् नास्येवेति भावः भाष्यकारस्त्विति अकच्स्वरौ तु क
र्तव्यौ प्रत्यङ्गमुक्तं संशयमिति भाष्योक्तेर्वृत्तिकृद्धेतत्पदं व्याख्यानमयुक्तमिति भावः ननु स्मृतिद्वयप्रा
माण्यादिद्विकल्पास्तु कथं प्रत्याख्यानमत आह यथोत्तरमिति एतच्च विधिचिकृरण्यार चेति सूत्रे भाष्ये ध्व
नितमेवं च वृत्तिकृदुक्तार्थकं नेदं तस्मादुपसर्जनत्वाभि षेधानुवादकं पदद्वयं वार्त्तिककृतातान सत्कृत
त्वात्सत्त्वकृतेदमारब्धं संज्ञायामन्वर्थत्वमपि भाष्यकृदूहितमेव न सूत्रकृदूहितमिति विभाषा दिग्
ति सूत्रे कैयटे स्पष्टं सर्वे सप्तमीनिर्देशः प्रथमार्थे एवं अत एव वृत्तिकृदुक्तः प्रक्रियावाक्ये निषेध
इत्यर्थो भाष्यकृता बहुव्रीहिपदस्य तदर्थवाक्यस्य पदलक्षणया साधितः अन्यथा मूलोक्तरीत्या
सिद्धत्वाद्दशलक्षणप्रयासो व्यर्थः स्यादिति तत्त्वं ॥ तदनुगुणानामेवेति प्राधान्येनोपस्थितिविषय

प्रसिद्धस्वीयसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्वेनबोधकमहासंज्ञयासर्वार्थोपस्थापकसर्वादीनाम
नुकरणानुकार्यकत्वेनेतरेषामनुकरणेमानाभावः नामपदस्वारस्येनप्राधान्येनेतरस्य लाभः उपसर्जनंतु हीनत्ववि
शेषणान्वयेनोपस्थापकमितितेन न तत्र प्रवृत्तिः। पूर्वादिसंग्रहाय स्वीयसर्वार्थेतिसंज्ञान्वाख्यानेपि व्यक्तेतिन्या
यमूलकं प्रसिद्धेतीतिभावः। सर्वादिसूत्रस्य चायमर्थः सर्वादीनि तदंतानि चोक्तसर्वार्थवाचकत्वसमाना
धिकरणसर्वनामपदवंतीति तत्र प्रामाण्यात्मविवेकन्यायेन सर्वनामपदवत्तांशे एव विधिः सर्वार्थवा
चकत्वस्य लोकतः सिद्धेः। एतेनान्वर्थसंज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकस्य विशेष्यतया सर्वादीनीत्यस्य त
द्विशेषणत्वात्तदंतविधिरित्यपास्तं। एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याव्यु
त्पन्नत्वात्। स्वार्थयोगार्थयोरन्यतरवियोगेनान्यत्रान्वयायोगाच्च तदंते सर्वार्थवाचकत्वे त्ववयवद्वारा
बोध्यं। एतेन तदाक्षिप्तस्य विशेष्यतेत्यपास्तं तद्विनानुपपत्त्यभावेनाक्षेपायोगात् आक्षिप्तस्य शाब्दत्व
ये मानाभावाच्च केचित्तु अन्वाख्याने एकस्योद्देश्यता परस्य विधेयतेति वदंति परं लाघवः पक्षद्वये नो लघुरिति
बोध्यं। संनिवेशादित्यत्र तदनुमानादित्यर्थः ४ अत्रोपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वं।

अन्वर्थसंज्ञाक्षिप्त स्य॰=२

राम॰

तदोऽग्सदृतिसूत्रेऽत्रद्वसस्य वदस्य नान्यसेतितियमेद्वीयतेरप्रत्ययेद्वु इतिप्राप्तोनिस्त्वइतिचेष्यतियथालक्ष
णामप्रयुक्तेइतिभाष्यंतुप्रकृतसूत्रन सूत्रादिस्थानेकभाष्यविरोधादैश्युक्तिरितिनतद्विरोधः तृतीया कदे२
समासेद्वंद्वेचेतिसूत्रस्याकरोक्तरीत्यानवहुव्रीहाविति सूत्रस्याकररीत्याचप्रथमार्थेसप्तम्याऽपमपिसमा
ससैवनिषेधोनावयवानां समुदायस्येति अकच्स्वरौतु कर्तव्यौ प्रसंग मुक्तसंशयमितिभाष्योक्त
याप्रकरणविषयस्मृत्याराततत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानांप्रमार्थकत्वमितितिस्यावयवसंज्ञानिषेधक ४५
त्वाभावउचितः किंचा[illegible]वयवमात्रनिषेधेवर्णाश्रमितराणामित्यत्र स र्वार्थवाचकसर्वादिघंतत्वे
नसमुदायसंज्ञायामुडापत्तिः तस्यसंज्ञानिषेधेपिसर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपायात्अवयवस्यापि
दृशिवद्भावेनसमुदायस्यचद्वंद्वेविद्यमानत्वेननिषेधेतुअवयवस्यनिषेधेफलालाभः नचत्व
त्कपितृकतत्वेकाकचोर्विप्रतिषेधसाफल्यं द्वंद्वावयवमात्रेसुंदरादिविशेषणान्वयाभाववत्कुत्सादिविव
क्षायात्रभावात् समुदायेतद्विवक्षायांसमुदायोत्तरप्रत्ययेनावयवगतकुत्सादेरपिवोधेनाकार्थ
त्वादवयवेभ्यः पृथक्कदनुत्पत्तेः अन्यथातवप्रत्येककप्रत्यायोत्पत्त्यापत्तिरतएवोक्तंभाष्ये

- अतल्वेति-[illegible] भावः प्रातस्तत्स्मश्रुत्या [illegible] तर्वेपदेसर्वनामसंज्ञा [illegible] विशेषा-श्रीभाव [illegible] समुदायादिनप्राप्नोतीत्यर्थ इतिभावः १२९

=अकृजिशिरस्यसमासे स्तेति भाषा जसीत्यनेन विकल्पः पदूत्सर्थः=२

ल॰शा॰शे॰

33 74

=सर्वादिषु अकारांतो न दितोत्कृष्टत्यनुष ते तुस्तन्दति भावः=३

=द्वंद्वे चेति पृथक् सूत्रस्य समास्यानेपिद्वंद्वे इति भाषा जसीत्येवं येन समासे भाजसितिविकल्पो भविष्यतीतिनवाचिद्द नुपपत्तिः=६

५२

कश्चिन्न भवतीति विभाषा जसीति सूत्रे समुदायकुत्साविवक्षायामिति तदर्थः क्तनाकचा समासस्तु भवत्य
वतत्त्वं सर्वार्थत्वादनेन विकल्पो भवत्येव। त्वदधरम धुरम धूनिपितंतमिति जयदेवप्रयोग बलेनाल्पार्थत्वकृ. वृ
सत्त्वेपि न स सर्वनामत्वे मां नाभावाच्च बहु संमतत्वाच्चैतेनन बहुव्रीहाविति वदत्स्यापि द्वंद्वे चिकीर्षित
इत्यर्थ इत्यपास्तं फलाभावात् जसाधारे श्रीभावे एव विकल्पविधायकस्य विभाषा जसीत्यस्यासंगतेश्च
ति भावः उभयत्र तावपपवमेदसमहसस्य द्वंद्वे विशेष्यतयोपसर्जने संज्ञायामप्राप्याद्वंद्वे चेत्यपि न बहुव्री
हाविति वदितितत्त्वं अत एव गोस्त्रियोरिति सूत्रे कुक्कुटमयूर्याविमा दोहूस्व आरणाय द्वंद्वे नेति वच
नमारब्धमिति दिक्॥ नाकजितिसमुदायनिष्ठकुत्सावाधकोकजित्यर्थः प्रथमचरमेत्यत्रसूत्रेणे
तिन संबध्यते प्रथमादिषु संभवात् जसीत्यनुवृत्तेरर्थोऽधिकारादयमपि श्रीभावेएव विकल्पस्तदाह ज
सः कार्यमितीति-तयः संख्यायाअवयवेतयप् इति-तदंतादित्यत्रेहतु रूक्षः द्वितीयतृतीयोद्वस्तीयस्वेः
संप्रसारणं चेति साधू। अर्थवदिति-प्रतिपदोक्तस्येत्यपि बोध्यं तेनानंते आद्युदात्तस्य द्वितीयापभाग
येत्येवानभावे तुस्मै भवत्येव जराया॥ अष्टन इत्यत्तो विभक्ताविल्यचिरइत्यतो चेति अनुवर्त्तते तदादि

केवलेसंज्ञाप्रयोगेनताभा नादितिरामे॰ =पूरणलाभार्थ इत्सन्नर्थ सर्वथांते:=२

७४

विधिश्चेत्याह। जादाविति। जरसावित्यादौ तु स्थानिवद्भावेन विभक्तौ किं जराया इदं जारं। प्रतिपत्तिला
घवाय जराया अस्। इङ्कृतः पदाङ्गाधिकारे इति। यदङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन तदन्तविधिरिति भावः। यद
शब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्चेह गृह्यते इति येन विधिरित्यत्राकरे स्पष्टं। निर्दिश्यमान
स्येति षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रमावर्त्तते आवृत्तस्यायमर्थः षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थाने न युज्यते न
प्रतीयमानमिति तेनेदं सिद्धमिति भावः। नन्वयं जरशब्दो न जराशब्द इत आह। एकदेशेति स्थानिवत्त्वे
णेति भावः। जराया इत्यस्य परिमाणस्य ग्रहात्। अनेन स्थानिबुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति
परिभाषाबाधाभावो बोध्यः। येन विधिस्तदन्तस्येत्यस्य तु संज्ञासूत्रत्वात् सूत्रस्थजराशब्दो जराशब्दान्तप
इति तदन्ते आदेशप्रवृत्तौ परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति दिक्। निर्जरसेति। अत्र स्वादिष्विति पदत्वेन रु
त्वं न भत्वेन पदत्वबाधात् सूत्रेषु उत्तरस्य सपूर्वत्रापकर्षवत्त्वं ये तत्खो वैचित्र्यापत्तिर्बोध्या। पक्षे इति
जरसादेशाभावपक्षे इति भावः। इदमर्वाचामनुरोधेन। परे तु विभक्त्यादेशोऽयं। परत्वाज्जरसित्यसंग
तं विभक्त्यादेशानामपूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात्। अत एव जराया इति सूत्रे ऽजरसीत्यत्रानुमता

द्रसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसितिभाष्योक्तं संगच्छते अन्यथा त्वद्वीत्वाभिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ न दास
वेनामस्यानत्वाभावाल्लुमावि प्रतिषेधविचारासंगतिः स्पष्टैव॰ ममतुपूर्वविप्रतिषेधेन जरसः पूर्वं शि
भावे प्रवृत्तेनतत्संगतिः स्पष्टैवात एव टाङसीति सूत्रे कैयटेनोक्तं भाष्यकारः संनिपातपरिभाष
या जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति भाष्यं न त्वतिजरसिनातिजरसादित्तीति गौरवमुद्भा
वितवानिति नैति॰ भवद्रीत्या पूर्वं जरसादेशे इनाघप्राप्त्या तदभावपक्षे च तस्यात्र प्राप्त्या संनिपातपरिभा
षया जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्या संगतिः स्पष्टैवा वृत्तिकारोप्याह अतिजरसिन अतिजरसादि
तिकेचिदिच्छंति यथातु भाष्यं तथा नैतदिष्यते लक्ष्यतद्गुतिनपुंसकद्वितीयैकवचनेपि लुकुबा
धेनातोमित्यमिसंनिपातपरिभाषया जरसभावः। न च तत्र नाकारांतसंनिपातकृत एवाजादिः। किं
९ तु तदभावेपि स्थानातु संनिपातलक्षणविधिर्विनानयस्यत्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेति अत्र भवत्येव जरसि
ति वाच्यं॰ मानाभावात् टाङसीति सूत्रस्थेनातिजरेणेत्येतद्विषयकैयटेन विरोधाच्च। ध्वनितं चेदं
जराया इति सूत्रे भाष्ये तत्र हि पूर्वपक्षिणा अतिजरसं पश्य इत्यत्र लुक् स्यान्नेति दृष्टे परेणात्र यमे

इतिप
गृप०
७५

कवचने ऽतिजरसैरिति षष्ठीत्यत्रापि कृतो लुङ्न्धः कथं इति प्रश्ने पूर्वपक्षिणा प्रथमैकवचने ऽमूभावेऽत्र
रमेव जरसत्रत्र रसिकृते संनिपातपरिभाषया न लुक् इति विशेषउक्तः। यद्वा अमूभावे कृते संनिपा
तपरिभाषयान जरसितिपाठभेदेन विशेषउक्तस्ततः परेणाय घेवमतिजरसमतिजरसैरित्यत्रन
प्राप्नोति जरसितिहि तीयैकवचनादौ प्रोक्तित्वेसिद्धान्तिनाइष्टमेवेतत्‌ ॥ अतिजरमतिजरैरितिभवि
तव्यमिति ॥ अत्र विशेषोपपादनेन ऽत्यपाठएवयुक्तः अन्यथा लुक् एकवचनेतेनाभावे उपपादितेहि ती
येकवचनेपि तेन न्यायेन लुको प्राप्तौ विशेषोक्तिरसंगतेति बोध्यं ॥ एवं स्त्रियां जरसादेशे कृते याडा
पइत्यादीनामाकारप्रश्लेषेणा वारणाविफलमेव तेषां परत्वात्‌। अतिखट्वशब्देतेषां वारणाय तु प्रश्ले
षस्त्रावश्यकइत्याहुः। परे तु जरसादेशात्‌ विभक्तिसंबंधिकार्यमात्रं पूर्वविप्रतिषेधेन तेनजरणा
मित्यादावामिपूर्वं नुटित्रसोभावस्व। एवं च ह्रस्वनद्यापइत्य त्राकारप्रश्लेषेन फलं नापि मानं तत्र
तएवडत्रापूर्यहहरोऽदीर्घइतिवत्‌ अतिखट्वेत्र हेतेषांवारणायतुप्रश्लेषश्च जरसादेशस्यस्थाः
निवत्वप्रतिषेधो वार्त्तिककृतानारब्धइत्याहुः। परिभाषायामत्रनित्यत्वमिति इनानोरिकारदीर्घोच्चार

ल·श·शे·
३५
76

शामिसिकर्त्रेभ्यो होस्करणं च तदनित्यत्वे मूलमिति तदसिमानः । षष्ठ्येकवचने इति । एकसूत्रोपात्तत्वात्स्था
देशविषयोऽपि पूर्वविप्रतिषेध इति तन्न्यायः । एतच्च भाष्ये ति । इन्तान्तो रिकारादीर्घोच्चारणप्रत्याख्यानपरभाष्य
त्यर्थः । इष्टमेवैतत्संगृहीतमतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमिति जरायाइति सूत्रस्थभाष्येति चार्थः इत्य
न्यत्र विस्तरः । पद्दन्नो । आदेशाः स्थानानुरूपाः स्थानिनमाक्षिप्य तेइत्याह पादर्दन्तेति अत्र तु दात्तस्य च दु
पधस्येत्यतो न्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते अत एव तुल्यास्यसूत्रादिभाष्ये आस्यतुल्यः पादेनोपहतं मासेन
पूर्वोयेत्यादिप्रयोगा हृदयस्य प्रियइति सोत्र प्रयोगश्चोपपन्ना भवंतीपि चतद्धितेइति सूत्रस्थवाके
भ्योच्छितिवार्त्तिके वाग्रहणं तु तत्र सूत्रे वाग्रहणासंबंधबोधकं । यद्यपि निशाशब्दस्य निशशब्दप्रकृ
तिकत्वेन भागुरिमतसिद्धतयादापो वैकल्पिकत्वे न च वाकु वाचेत्युभयवत्तान्निशानिशायोः सूत्रे
निशाग्रहणं विनापि सिद्धिस्तथापि स्तुटि हलतस्यासाधुत्वबोधनायात्र ग्रहणमिति हृत्पनुसारि
णः । परे तु अनुदात्तस्येति सूत्रे न्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वं नास्ति अत एव शीर्षंश्छंदसीति सू शम०
त्रे शीर्षन्निति प्रकृत्यंतरं दृष्टव्यं आदेशत्वे हि छंदसि शिरस्शब्दस्य प्रयोगो न स्यादित्युक्तं भाष्ये

७६

अन्यथाविकल्पानुवृत्त्यादेशत्वेपिदोषाभावेनतदसंगतिःस्पष्टैव। येचतद्धितद्वन्द्वचादेशालायशिरलो
ग्रहणांकर्त्तव्यमित्युक्तंचाकेशोष्वितिचवक्तव्यमित्युक्तंतस्माच्छसादिविषयाशाप्रकृत्यंतराण्येववपदादयः।
एवंमासस्त्वेपितएवनस्तः स्यानिवन्द्रावादावंतत्त्वमादायनसांप्रतामित्यादौनतुडादिः। नासि
कायानस्यत्नसूक्ष्मद्रेणितिवार्त्तिकेचादेशत्वमेवनासिकायाइत्युक्तेः। अतएवतद्विषयेनासिकाक्षुद्र
द्रत्यादिना। अ तएवपदादिषुमांसस्त्वनामुपसंख्यानमितिवार्त्तिकेस्थानिनिर्देशानकृतइत्याहुः। अ
त्याहारइतिव्याख्यानादोदसकारेणेतिभावः। अल्लीबस्येतिपर्युदासपरतयाप्यस्यभाष्येव्याख्यानात
त्लघुत्वाच्चेतिभावः। प्रसज्यप्रतिषेधेनव्याख्यानेनतुएवज्ञापकालेकेचिदसमर्थसमासानांसाधुत्वं
बोध्यं। स्वादिषुसुरत्रप्रथमैकवचनंआदियहणेनकवंतानांग्रहणाव्याख्यानात्। तदाहकप्रत्ययावधी स४
ति। तदंतेष्वित्यर्थः। यचिभं। समाहारद्वन्द्वेसौत्रत्वात्त्वेतोन्लटचूप्चीत्पनेनस्वादेर्विशेषणात्तदादिविधिः।
असर्वनामस्थानेतिनसुपादावित्यादौपादः। पन्नः। भसंज्ञापदत्वकार्यप्रतिबंधरूपेऽशास्त्रीयेपिकार्येसव
र्णनपरांतस्तत्रस्यमाष्यप्रामाण्यात्। आकडारादितिनावधिः। तत्पुरुषोद्विगुश्चेतिलिंगात्समावे

प्रा॰ ५२१

ल॰ग्रा॰शे॰
३६
47 सरू

पु॰

शार्थेहितदित्याह॰ कडारादूत्यादि॰ व्याख्यथेका डान्त्राचार्योरिति व कुँकारकेवेति संख्यावाच्येकशब्दोपादा
नादेवधारणांसंपद्यतइतिभावः यापरेतिद्वयोः सावकाशयोः परानिरवकाशत्वेतु सेवेत्यर्थः आभ्यामेव बाध
सिद्धिस्तु नत्रान्यत्रतद्व्यरादीकृत्तत्यप्रयसंज्ञादीनां समावेशदर्शनेन विरोधाभावात् विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः।
लौकिकस्यतक्रकौण्डिन्यन्यायस्यापि लोके संज्ञाविषयेऽदर्शनेन शास्त्रेपि संज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेश्चेति ने
तिश्चनवकाशत्वेनेत्यर्थः परोदाहरणांत्वपादानसुम्नराशिबाधैतदित्याद्याकरेस्यपूर्वविरोधाद्यभावेन
विप्रतिषेधसूत्राद्यप्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्रबलत्वेनदृष्टतयात्रापितेनव्यवस्था॰ अपादानादिसंज्ञानां
समावेशेतुतत्कार्ययोः पञ्चम्यापत्तिर्दोषः भपदसंज्ञयोः समावेशेतुराज्ञेइत्यादौ नलोपस्यापत्तिर्दो
ष्यानचराजन्यइत्यादौ स्यमिड॰ तमितिपदत्वेदुर्वारेपरयाभसंज्ञयातुनबाधस्तस्यान्तरंगत्वादिति
वाच्यंसमानाधिकायाअन्तरंगायाअप्यनयाबाध्यसामान्यचिंतयापवादत्वेनैवबाधादित्याहुः
आकडारस्य संज्ञासमुच्चयथोद्देशपक्षएवत्यदङ्गाङ॰शब्देनिरूपयिष्यतेभपदसंज्ञाविधावंग
प्रकरणेभस्येत्यस्यपाठेनागमित्यनुवर्त्यांगस्यपदंभवतिभवतीत्यर्थेनलाक्ष्यातस्यासमावेश

राम॰

मे॰१

एवंनपर्यायइति वाच्यं पुरुषसंज्ञापरस्यैवदसंज्ञयोरपि सालुत्तमोवेति तां प्रकारसमावेशः । गुरुलघुसंज्ञे
वर्णस्यनदीघिसंज्ञेतदंतस्येति भिन्नावधिकत्वात्समाविशतउभेपिवर्णस्येतिवक्षः आकरेउपलभ्यमानो
प्येकदेशिनरावसमावेशानुपपादादिति दिकूपलोपइति हलिसर्वेषामित्यनेनेत्यर्थः । अल्लोपोनः तप
रकरणं किमनित्तेः किंप्यानंइत्यादौ लोपाभावायादेन्तूलंतत्त्रे कदेशविकृतन्यायेनेत्यन्यत्रैस्तरः पूर्व
स्मादितिश्रच । परस्मिन्नित्यत्र पूर्वविधावित्यस्यानुवृत्या पंचमीसमासाश्रयणादपमेर्थीलभ्यतेइतिभाव
ः तेनघ्नन्त्येपिवद्रित्यादिसिद्धिरन्यथात्तुम्रस्मातुः नतरवेवोमिऽप्यस्ततमिति सूत्रेउभेग्रहणार्थत्रोभअपूर्ये
तेतत्रैवाभ्यस्तसंज्ञार्थेस्तेनूइत्यत्राभ्यस्तलक्षणोनुस्माभूदिति ठकेशपेकादेशस्य पूर्वविधाविति
पंचमीसमासेन स्थानिवत्वात नुमोप्राप्तेरसति प्रयोजनेउभेग्रहणंसहार्थमित्युक्तं । तेनउभेयत्रअ
येतइत्यर्थेपि प्रत्येषिषन्तीति सिद्धं यत्रवृषपकेनपंचमीसमासेनतत्सिद्धावुभेग्रहणंसहार्थमितिभ्रा
वः इति पक्षेत्विति । तुनास्थानित्वत्वेस्मि चितंप्रविगृणात्येति भाष्यादहरणमापतदनित्यत्वेएवसंगच्छ
तेश्र [illegible] तस्यवहेगोरित्यत्र वृद्धेः स्थानिवत्वान्नसंबुद्धिलोपः पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादितिव्या

=शसिद्धस्ते: ४

=ऐसाविनत्तामार्थे-अत्र श्रितेतुपंचमीसमासेश वाच्यनपायानलोतिभाव: ६

=परस्मैपददे [illegible] सत्यासो [illegible] ड़ु [illegible] र्थ: = १

डि ४

=बार्त्तिकू मता = ५

ति ३

=स्थानिवत्वाभावे [illegible] तेहिवितिलेदृश्या दे श्रः २ =दैवद [illegible] सेरे [illegible] र्थ: = १

ख्याने तु न मानं॥ पूर्वत्रासिद्धे नेति श्रुतिरिष्टादृष्टा त्रिपाद्यामसिद्धत्वे तन्त्रापत्यसिद्धत्वानुवादेर्यत्नः तत्फलं त्वतिदे ऽनुवादस्य =२
शांतराणां वृत्तिघटितानां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्बोधनमत एवाभीक्ष्णीत्येत्रोत्पादे श्मीत्वरात्वे भवतः अत्रे त्रैका
रस्यादृष्टसंबंधित्वेऽपीट्त्वस्यैकानुत्तरपदत्वं चांतवन्द्रावाधीनं तस्मादो षड्तिष्टं दवा चनिकमेवं न मुनेरि
ति सूत्रेनेति योगविभागस्य भाष्येन दृष्टप्रत्यत एवासिद्धकांडे वार्तिककृता रथं नलोपः सुब्विति सूत्रं सिद्धपलोप एवासिद्धे सिद्धेनाच्यदसादि. ८
च सूत्रकृता॥ प्रकाराद्यर्थे ति प्रकारः सादृश्यं तच्च सुष्टेन मासस्य च नीत्यादावपि न लुप्सतेति निषे
धानित्यत्वाच्च सादिपरत्वे बोध्यं शकृत्वेन सादृश्यमित्यन्ये तन्न वाष्टाकत्व्यन्तरोगेष्विव्रत्यस्य वैयर्थ्याप
त्तेः नासिकायां यत्तस्क्षुद्रेष्वनसीति भाष्यपठितवार्त्तिकस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। आसमंतमारामभूत्वेत्यत्रा
=वद्वृत्तेस्वस्य। विसस्ता देऽ. =४ पितद्वृद्धेवशसादिपरत्वं। अत्र सुपमहतिष्विति वाच्ये श्रस्यमहतिष्विति तु स्यात्प्रत्र क्वचिदेव प्रवृत्तिर्बोधिते
त एवपत हलि शार्ङ्गरवाचरितार्थेति बाह्वितिधानामपि कोशासिद्धत्वयातत्र व्यवस्थार्थतायाएव वक्त
व्यतयास्तु व्यत्यय मात्रे प्रवृत्तौ तस्यासंभवेनानर्द्रे यर्थ्यस्पष्टमेव प्रकाराद्यर्थत्वे प्रमाणमाह भाष्ये इ
ति तत्र हि शस्महतिष्वित्युच्यते ऽ शास्महतिष्विदृष्टप्रत्यते शालाद्योपर्णी कुद्रोपरणीयाचते महादेवइ

दाघादेशत्वे पादादिभ्यः पृथक्पदद्विर्वचनं तत्रापि अर्थेन हि स्थान्यादेशयोः पृथगुपादाने प्रयोजनमस्ति । स्थान्युपात्र

=आदेशत्वेपि८
अनादेशत्वेपि

सुक्तं श्वाद्यस्याधिगमे पदबहुमानस्य शलाकाकारदोषणी इत्यर्थे ऽश्वादसः कादिलोपः एतेन दोष इत्यका
रान्तस्य हूषणावाचिनो दोषन्नादेशः इत्ययास्तेन न पदं घ्रिरिति मेनुचकोशस्य पादादीनां पो दाने नैव त
दर्थाभिधानसमर्थो देशस्यास्यार्थबोधनाद् तस्य वनमाघादेशानां कोपो नुपपन्न इति वाच्यं पदादीनामप्र
प्ररीत्यानादेशत्वात् । तत्त्वपि तत्त्वं क्रोष्टुरिति वद्भाव स्यार्थमस्यावश्यकत्वेन सो परतो हृदादीनां प्रयोगा
र्थे प्रकारार्थेत्वस्यावश्यकत्वात् । स्पष्टं चैदं वाशोकेति सूत्रे मूले । कोपोशब्दास्त्रार्थपरा एवं । शक्तिग्रहस्वरूप
दत्वहेतुकानुमानेन सामान्यतस्तत्र । एवं च विष्णुनारायणाद्या रो विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ
इति क्रमेणाबोध इत्यादि मञ्जूषायां नामार्थवादे विस्तरेणानिरू[illegible]पितं एतत्पदम मम कवाचकमिति श
क्तिग्रहस्तस्वस्वप्रसिद्धमादाय तत्तत्पुरुषस्यानियतः पश्चात्मनमे वंश्चछेदे विसरस्वतिडड्काव्ये
विहव्येर एतानि ते घा नामानीत्यादौ यत एतानि तव नामानि अत स्व दभिन्नाय षामर्थाइतिबोधोतस्य व
नामंत्रिते समानाधिकरणे इति सूत्र भाष्ये सामान्यवचनमित्यस्येदं प्रत्युदाहरणं तत्रेमन्यथैकार्थ
बोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याभावात् दसंगतिः स्पष्टैव । एकदेशबल्कन तथा सत्ति तल्कं

अर्थपरत्वेनैकार्थबोध
कत्वादेवं=३
=शब्दपरतायां=२
=पदं घ्रिरिति यत् सेपि
पादाभिदानेय=१

वृद्धस्वरूपस्यासम्भवो धानापत्तेः अनेकप्रयोगाणां स्वरूपबोधनपूर्वमेकार्थबोधने कोपातात्पर्यात्तु अत एव पञ्च
हैतेष्वित्यादौ पाणिनिनैकशेषो न कृतः एतेन कोशे प्रयोगपरत्वोऽप्यत एव वैकशेषो नत्वर्थपरत्वे तु न संभव
तीति इतः पूर्वं प्रत्यक्षिग्रहाभावात्‌ एतेषां वृद्धसंकार्यो इति बोधः एवं चात्र प्रकारार्थत्वाभावेऽपि न क्षतिरित्यपास्त
मिति दिक्‌ संख्याविसायेभ्य इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपद इत्यधिकृतस्य षष्ठ्यन्तत्वलाभाय एतेन द्व्यह्न
त्र्यह्न इत्यवैतदुदाहरणमित्यपास्तं विभक्त्याः इति विग्रहे पातीति विग्रहे आत्मानुपसर्गे इति प्राप्ते वासरूपेण
येनातो मनिन्नूक्कनिप्वनिपश्चेति चेन्न विचूसचाद्रंते भ्यो लोकेपि कीलालपश्चागतमिति विभाषापूर्वाह्णे
ह्नेति सूत्रे भाष्यप्रयोगात्‌ किपस्ताद्रंते भ्यो भाष्यानुक्तः किप्रस्पानमिधानमेव अत एव पूर्वस्मात्रव्याविति
स्या४ सूत्रे स्त्रीविलयत्रविग्रहे भाष्येन तु क्विपू अत एव भ्रमस्थादित्यादि प्रयोगेषु भाष्यकृता ईत्वं न कृतमि
ति केचित्‌। अन्ये क्विपमेवाहुः दीर्घान्तः॥ चेनेत्यनुकर्षे दीर्घाच्छसेवेति नियमपरं दीर्घाच्छसीत्वे
वत्तु न सूत्रितं दीर्घादेवशसीति विपरीतनियमापत्तेः प्रत्याहारे षु जातिपक्षाश्रयणाद् त्रप्राप्तिः न्याय्य
त्वादित्विन्सिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः धातोः किं हौनिति अस्मुत्पन्नमिदं अस्य कि

हा१

राम०

याशवृत्तौ तु सानितित्रन्तु दाहरणं परे तूक्तः श्नं इत्यादिसिध्यर्थेमात्तोनाप इति वक्तव्यमित्युक्ते आत इति
योगविभागेन तत्संसाधनत्वम्प्रत्याख्यातं भाष्ये एवं च साधु तदेयं घभिधानं तत्रा योगविभागेन लोप इत्येव
सूत्रे धातुग्रहणाभावेननिवृत्त्यर्थमेव भाष्यवार्त्तिकक्तोरनकल्पनापेक्ष्ये दृष्टार्थकल्पनस्यैवोचित्या
त् आवन्तादाचारक्विबेव न तन्नुक्विबंतात्कर्त्तरि क्विप्मानमभिधानादितिन तत्र सूत्रवार्त्तिकयोर्विरोधः अ
तएव त्रयमयोरिति सूत्रभाष्ये परस्य पेवाध्य सामान्यचिंतयादीर्घमात्रस्य बाधकमितिपक्षे रामानित्या
दिसिध्यर्थं मत्तोदीर्घ इति सुपि चेति चानुवर्त्तमाने बहुवचने झल्येदिति सूत्रे बहुवचने इति योगविभा
गेन पररूपबाधकदीर्घं विधाय रामाणामित्यादावनेन दीर्घपरत्वात्कृते ग्नीनामित्यादौ सावकाशस्सनुटे
प्रभिमाणंक्तमहत्स्वनघापइतिसूत्रे आङ्गसेरित्यत आङ्ग्रहणानुवृत्त्या समाधाय कीलालपामित्यादौ नुड्वि
धायके आतोधातोरित्यनुवृत्त्या लोपेन नुड्बाधकेन समाहितं नुड्विधायके आङ्ग्रहणं न कार्यमितितदा
शयः अधात्ववयवाकारान्तानां लोपाभावे तु तदसंगतिः स्पष्टैवैत्याहुः क्व श्न इति क्वाप्रत्ययस्येडि
त्याद्यर्थकं त्वाइ दृश्न शस्येत्वमित्यादिप्रयोगस्य मत्त्रोदाहरणांश तेनाचारक्विबंतात्कर्त्तरिक्विपेते

=अर्थकारस्यात्र लोपं सवर्णदीर्घ आकारं तासु रस्म तुदि इत्यर्थः ४

ल॰ शृ॰ शे॰

३ शे

८०

प्रयोगानिवोह्याद्रूप्यास्तं आचारक्विबंतप्रकृतिककर्त्रे क्विबंतस्य भाष्येकाप्यनुपपन्नापि सन्ततेभ्यः कर्त्रे क्विपो न
भिधानस्यैवलाभाच्चॐसिच॰ ह्रस्वस्य गुरादितिवर्त्तते ह्रस्वस्य॰ संबुद्धौ चेत्यतः संबुद्धाविति वर्त्तते॰ शेषो। पत्स्या
ख्याविति त्यतो पूइति डि॰ ति ह्रस्वश्चेत्यतो ह्रस्वइति च वर्त्तते शेषपदार्थमाह। नदीत्यादि॰ तदंतमिति अनुवृ
त्तप्रभ्यां शेषपदार्थस्य विशेषणात्तदंतलाभ इति भावः ननु मत्येइ[illegible]त्यत्रान्नवकाशूलान्नदीसंज्ञैव भ
विष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थमत आह केसंज्ञेति॰ अधिकारादितिकडाराः कर्मधारयेइत्यतत्पर्यंतं तस्यबुद्धि
स्थत्वादित्यर्थः स्पष्टार्थमिति स्पष्टतयातदंतविधिलाभार्थमिति भावः मात्रेइति॰ ऋतोङिति नुपूर्द्दइत्य
नुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः आङोना॰ पुंसीति तु नोक्तं अमुनाकुलेनेत्यत्र मुत्वस्यासिद्धत्वा
न्नुमनापत्तौ पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्यनापत्तौ रूपासिद्धेः नमुनेइति निषेधस्तु न नुमिनम् टादेशाइ
ति वार्त्तिकविरोधात्॰ अतएव च सूत्रकृता स्त्रीति वक्तीति नोक्तं तथा सति तत्रैणानकारनिर्देशोपिस
भावेत॰ आगन्तुनाकारेणानस्यापिनेइतिनिर्देशेन तत्र स्वीकारे त्वं त्यतं ज्ञानगौरवमिति नाकिंचिद्वा
घवमिति स्पष्टं भाष्ये आङिचापीतिङ॰ कारविशिष्टासंज्ञानत्वस्यङ॰ स्यैत्वं॰ अतएवहरिणामित्यत्या

अनुङौ गुणविधानं मित
मार्थं ऋदंतस्यङावेव
एवंच ह्रस्वतुर्यनिर्व्य
र्थमित आह॰ ऋतोङि॰ ति॰

रामः

८०

२ दोनगुणाः एवमोङ् आपइत्यत्रापि अत एवासंभवे एवापवादत्वमिति वार्त्तिकमतेऽपि रमेङ्स्या दोनया
टू ॥ घेर्ङिति सुपि चेत्यतः सुपीति वर्त्तते नपद्वीति सिद्धं न च घेर्ङीति सूत्रं कार्यं ङ्कारादावित्यर्थः
घ्रवाहवेत्यत्राङ् याड्नाय्याराम्रूपसंख्यानमित्याङो दृशस्फङ्राङ्इत्येवव लृं शक्य इति वाच्यं मत्यामित्या दा
वाम्याऽनेन घाद्न्यसा नापत्तेः अलिवधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् इत्यग्रहणोत्वनुबंधकार्यत्वात्स्थानिव
त्वं स्पष्टमिति दिक् ङ्सिङ्ग् एङो ह्रस्वेपि अस्वरितत्वाद्यथासंख्येन ङ् सो रित्येव सिद्धे ङसि ग्रहणं स =यथासंख्यसूत्रस्य स्थाने तेन संनाम्य भा वोऽपि नानादि विभागः
ष्ठार्थं अचघेः इदुद्भ्यामिति किं घेः परस्य ङे रौदन्ते वेति ति प्रकृते घेरौदन्ते वेति वाच्यो माभूद्दितिस्त्रदो
नोस्त्वपरत्वं मुखसुखार्थं इत्संज्ञयावत्तस्य लोप इति तयोर्लोपः न चोत्तो विभक्तित्वान्न विभक्तौ तुल्यास्मिति नि
षेधात्कथमित्संज्ञेति वाच्यं मुखसुखार्थमित्यस्य तदेव प्रयोजनं न तु कार्यान्तरं नापि प्रयोगे श्रवण
४ मित्यर्थोऽन्नत्वप्रतिहृयैन विभक्तावित्यस्य तत्राप्रवृत्तेः अत एव हुङ्डौ पत्यावैश्वर्य इत्यादिनिर्देशाः स
गच्छन्ते यद्दिन्नुच्चारणार्थौ नौ विनैव शास्त्रमपगमः स्यान्तदेतत्संज्ञकानामपि तद्वदेव निवृत्तिरस्तु किं त
स्य लोप इत्यनेन स्वभाववादस्योभयत्रापि समत्वात् ध्वनितं चेदं तस्य लोप इत्यत्र भाष्ये इति दिव

श्रोत्सूत्रे निरूपयिष्यामः। न चैवमस्मा विस्यत्रोत्तः स्वरितत्वापत्तिः न च प्रत्ययाप्रत्यययोरित्येव सिद्धे पुनस्तितिप्र
त्ययग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकादौ पदे शिकप्रत्ययत्ववत्त्वेव तत्स्यावृत्तिरिति वाच्यं तस्याः परिभाषाया लक्ष्यसि
द्धये भाष्यकृता क्वाप्यनाश्रयणात् स्पष्टं चेदं तित्स्वरितमित्यत्रैकदेशे ग्रस्येति सूत्रे भाष्ये तु तत्प्रत्याख्याना = अंगस्येति कारस्य: ३
यैकदेशिनासोक्ता ननु सिद्धान्तिनेति स्पष्टं नहि दौश्नान्न लोप इति सूत्रे भाष्ये विध्वनित स्तदभाव इति वाच्यं।
त.५ प्रत्ययग्रहणमित्यस्य विधानकालिकप्रत्ययवत्ग्रहणमित्यर्थात्। अत एवादेशे बुदित्वमाश्रित्य तत्तत्प्र(
त्याख्यानेन फलभेदो नेति दिक्॥ अनङ् सौ॥ साविति प्रथमैकवचनमसंबुद्धाविति पर्युदासात् न
कारोकारस्य स्थाने एकारार्थः इत्संज्ञकः। अ लोन्त्यात्। अ वध्यवधिमतोः सान्निध्यादाह पूर्ववर्णे इति अत
एव शि सइत्यादौ शा इति समुदायस्य ष्णास इदितीत्वेन। पंचस्वेषु तालू ग्रहणाच्च शसस्य नः सर्वना
मस्थाने। नोपधाया इति न लोप इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्त्तते। अपृक्त। अपृक्त इति पुंस्त्वमविवक्षितं
अत एवापृक्तं हलिति संगच्छते। अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानमदृष्टार्थं। हल् राम०
ङ्याप्॥ सुतिसीति पृथक् पदं हलं नादिति सू. तिसी नां प्रत्ययत्वेनोपस्थितस्य यस्मात्स विहितस्तदा

ऽक्षणादीर्घे ल्येवाविदूर तडपधान्याद्व्यपेक्षयानित्यत्वेन तस्येवौचित्यादा अनो नं॰ अचोञ्णिति॰ मृजेर्वृद्धिरित्यनुवर्तितं गस्येति

देरित्यस्य विशेष्यत्वेन तदंतलाभ इति भावः॰ एवं ङ्याब्ग्रहणे हि धातदुपस्थित्या ङ्याबंतांतादित्यर्थो द्रष्टव्य॰। ह
ल्ङ्याब्भ्यः किमिति॰ राम इत्यादौ दीर्घत्वाभावान्न दोष इति प्रश्नः। दीर्घात्किं निष्कौशांबिरतिखट्वइ
त्यारभ्य संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादित्यंतो पाठः मनोरमायां दृश्यते।सख्येति यद्यप्यत्रैव सख्युरसं बु
द्धाविति लेखनं उचितं तथापि नांतं चाधिकृतं तदाहांगस्य वृद्धिरिति॰ ख्यत्यादिति उच्चारणार्थोकारेणाकृतं
परणः प्रयोगस्यानुकरणाद्विभक्तेर्योगे अभयोग्रहणमित्याह रिवतीत्यादि ङसादि परत्वाद्ध्रशः
खिखीतितीशब्दप्रकृतिकस्यैव संभवतीति भावः। सुसखेति॰ नपू जनादिति निषेधाद्व्राह्यः स
खिपृ इति टङ्न॰ समुदायस्येति। असखीत्यस्य सखिभिन्नावयवावितिवर्णसंज्ञापक्षेर्थः अत्रप
क्षे पर्युदासेन तद्भिन्नप्रातिपदिकांत्यवर्णादेर्वयग्रहणात्कृतं सख्येतिवाक्ये न दोषः सिद्धांतिसंमतेतत्‌दंतसंज्ञापक्षे सखिभिन्नमित्यर्थः। पर्युदस्यमानसमर्पकसखिशब्देतदंतग्रहणं तु नविशे
ष्यासंनिधानादिति भावः। एतत्सर्वेहरदत्तानुरोधेन॰ पर्स्पतिचेति सूत्रभाष्यानुसखिशब्दस्य
तदवयवत्वलक्षणापासख्यवयवभिन्नयोरिदुतोरित्यर्थः यथात्र तवसंतस्येति सूत्रेऽधातोरित्येत

=प्रातिपदिकत्वाभावात्

त· घु· शे०
४१
८२

नुघटकधातुपदस्यापिंडग्रहणादिसिध्यर्थं धात्ववयवे च लक्षणा करिष्यते । तदंतसंज्ञापक्षेप्यसखीतियोगे व
विशेषणं ततस्तदंतविधिः उतश्च प्रत्ययादिति वत् ततश्च सख्यवयवभिन्नेवर्णाद्यंतमित्यर्थः तदंतविधिश्च
शेषपदार्थविशेषणतया एवं च तं प्रकृते नैव घिसंज्ञेति लभ्यते तत्र हि भाष्ये इवर्णस्य इति किमुदाहरणं
अतिसखेरागच्छति यघञ्चलोपो न स्यात् तदा कृतदीर्घस्य पूर्वंतवद्भावेन स[illegible]खिशब्दत्वात्तत्रेति दृशवि
षये प्रतिपदोक्तपरिभाषयाप्रवृत्त्या प्रसज्जेन ह्रस्वत्वे कृते पि घिसंज्ञा न स्यात् लोपे तु लक्षणाप्रति
पदोक्तपरिभाषया न दोष इत्युक्तं । भवद्रीत्या हि विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसंज्ञानिबोधे वृत्ति तदसं
गतिः स्पष्टैव । न च लोपे पि लिंगविशिष्टपरिभाषया दोषः सखिशब्दस्य तदवयवपरत्वेन प्रातिपदिकग्र
हणाभावात् । प्रातिपदिकत्वव्यवस्थापकपदोपादाने हि प्रातिपदिकग्रहणारब्धत्वात् तत्रेकिमर्थं विकृ
तनिर्देशो न स[illegible]खिपतिभ्यामित्येवोच्यतामिति सखेरित्यत्र मा भूदिति भाष्येपि इत्यंतप्रकृतिकरूपार्थं वि
हितविशेषणानाश्रयणेनैव प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणेनैवैतत्तु भाष्यप्रदीपवृत्तमिति न तद्विरोधः राम०
इत्यलं पतिः समास एव कारइप्रतो व धारणार्थः स्मृतिपुराणे बुधतये सखिने इत्यादि व्याकरणानिष्पन्नले

=तेन विपरीतमिति [illegible]
भाष्य: २९

२ अस्माकमपिसूत्रिपुराणाध्ययनविधिवत्तेषांतपोबलाभाव यज्ञमध्येपिनदंतगतितत्साठेदोषाभाव:। स्वातंत्र्येणेदृशंइ्ग्ना: [redacted] ते
प्रभु

नासाध्वेव । त्रिशंकाद्यया ऽप्ययाजनादाविवतपोमाहात्म्येनासाधुप्रयोगेपि ऋषीणां दोषाभावात्-याज्ञे कर्मे
४२ णेप्वासाधुप्रयोगे दोषाच्च॥ अस्मदादय: प्रत्ययतेव्वा अत एव नदीसंज्ञासूत्रे भाष्ये छंदोवत्कवय: कुर्वन्तीत्युक्तो
न स्वेषेष्वि रत्नीत्युक्तं । पूर्वत्रासिद्धावितिसूत्रे हरदत्तग्रंथे स्पष्टतरं चैतत् तस्मात्सद्दत्युक्ते बहु चूर्वित्यादिर्लं॰ अत एव
वपतिर्वृत्तावेवेतिनासूत्रि-वर्णसंज्ञापक्षे पदत्ववयवेकारइत्यर्थः तदंतसंज्ञापक्षे पदत्ववयवेकारान्तइत्यर्थःसूत्रे
पतिप्रागुक्तवद्वर्जपदवेकारेरलाक्षणिक:। एतेन शोभाद्यसखिपतीपतिसखीसमासएवेति वासूत्र्य नामित्य
पास्त-यस्येतिचेतिसूत्रभाष्यरीत्यासुपतिनासुसखेत्यादीष्टासिध्यातथात्वासस्पकर्तुमशक्यत्वादितिस्व
ष्टमेवेतिदिक्॥ नित्यंबहुवचनांतइति॰ किम: संख्यापरिमाणइत्यनेनकिंशब्दाद्बहुत्वसंख्यावच्छिन्नसंख्
यविषयप्रश्नेएवडतिरितिभाष्ये स्पष्टत्वादितिभाव: बहुगण। संख्यात्रदेशेपेतत्संज्ञाकरणाज्ञानरूप
कृत्रि भा ३ प्रकरणसत्वेपितन्मूलत्कृत्रिमन्यायस्यनप्रवृत्ति: कर्तेरिकर्मेत्यादाविव अत एव संख्यापाश्रतिशब्दंतापा
इतिशब्दंतपर्युदास: संगच्छतेनहिशब्दंताकृत्रिमासंख्यास्तितस्मात्संख्याप्रदेशेषूभयगति: किंचलोक
प्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेनप्रदेशेषुलोकप्रसिद्धार्थस्याप्यवगतिरितिस्पष्टंभाष्ये अत एव पंचकृत्व

इत्यादिसिद्धिः एतन्न्यायोपयोगस्त्वस्यासाम्प्रतिकतादृशसंज्ञाविषये द्रष्टव्यः सत्त्वे बहुगणस्य इह गणानुतयोर्नि-
यतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वात् बहुत्वादिहि आदिसंख्याव्यापको धर्मविशेषः अतएव भाष्य ८२
तत्सूत्रमतिदेशार्थं प्रथमसंख्यासंख्येयसाहित्यमुक्तं यत्तु भाष्ये एकादिकया चापि संख्या [redacted]
[redacted] यतेद् इत्युक्तं तस्यायमर्थः बहुत्वादिकयापि संख्यया ययेत्तिवादिसंख्यया [illegible] संख्यायते
तिशब्दोपि संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकत्वात् संख्यानकरणम् एवं वर्तते न पृच्छाम् यद्वा चापिशब्दो वा
क्यालंकारे एकादिकया संख्यायते सापि प्रदेशेषु यथा दृष्टेन इति लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणमिति तदर्थः
एतेनार्थान्तरवाचित्वे सति बहुत्ववाचिनश्च संख्याकार्यं तर्हि बहुगणयोरेवेति नियमार्थं ततेनम्भूयो दी-
नां तेषां वैपुल्याद्यर्थान्तरवाचित्वात् नु वैपुल्यं विशालमपि श्रेष्ठविशे [redacted]
षणादलाभ्या मबहुत्ववाचिन एकशब्दस्य बह्वर्थमात्रवाचि [redacted] न एकश-
ब्दस्य बह्वर्थमात्रवाचिनां आदीनां च न भवति निर्येद्धोऽनियत संख्यावाचिनां चेद्बहुगणयोरेवेति निय- राम०
मः अन्नं तंतशब्दवदनंतवाचि शतशब्दस्य संख्याकार्याभावदृष्टेरेव त्यपास्तं संघवैपुल्यवाचकपोनैह नह ८२

८३

संख्येति चप्रकृतं तदाह इष्यंते ति। अत एव षट्कृती तिङ्ङनुवादेन सुब्विहितः। अत एव संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं॰ र

रांपरस्परसाहचर्येणाब्यादिसंख्याव्यापकधर्मवाचिनोरेवग्रहणात् वतुडुतिसानुबंधनिर्देशोज्ञाज्ञणावदि
त्यादिव्यावृत्त्यर्थः इतिस्तद्धितएववतुसाहचर्यात् इत्यलं॥ ष्णांतेत्यतः षडितिवर्त्ततेसंख्येतिकिं पतयः प्रत्ययस्य
त्रनेकसंज्ञाकरणात् आवृत्त्याविभक्तिविपरिणामेन तन्म्हावितसंज्ञाश्रवणमतो न संकरः नेनहंतीत्याहो
रु.८ श्लावितिद्वित्वंन। तदाह लुंल्लुलुपूर्णाहेरिति। अदर्शनंलोपइत्यतोदर्शनमित्यनुवर्त्तते। प्रदेशेषुभाविसंज्ञा
विज्ञानान्नान्योन्याश्रयः एकसंज्ञाप्रकरणादन्यदेशस्थत्वेनलोपसंज्ञयासांसमावेशः तेनप्रत्ययलक्षण
सिद्धिः षड्भ्यो। जश्शसोः श्लिरित्यतो जश्शसोरिति वर्त्तते। षड्भ्य इति विहितविशेषणांन्नेनगोणेन। प
रमपंचेत्यादौतु विशिष्टस्यापिसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेनसंख्यावाचितयाषड्भ
त्सैवेतिनदोषः स्पष्टंचेदं षट्प्रधानएवसमासइत्यादिनासर्वादिसूत्रेभाष्येकैयटस्यस्तुप्रमादइत्यन्यत्र
य३ निरूपितंप्रत्ययलोपे। प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्यासिद्धे आघप्रत्ययग्रहणमवयवलोपेमाभूत्तेनौंछ्रीयेत्यादौना
नुनासिकलोपइतिस्पष्टंभाष्ये इदमेवप्रत्ययग्रहणंज्ञापकमचेपवेपिप्रत्ययत्वव्यवहारस्यएवंचादेशप्रत्य
ययोरिडुपधस्येत्यनयोर्लक्षणादिना अयशीयेस्यात्पदाघोरितिंचरितार्थस्यानिवत्सूत्रेणासिद्धेइदं

(अनव्य) यं२

यद्भूतं तस्य नान्यत्र वेमिदं तु तं· अस्य नियमत्वेन नात्मनेपदं २

सूत्रे नियमार्थमिति भाष्यं । प्रत्ययसाधारणं रूपं यत्रास्मीयते तत्रैवेति नन्वेवं दाधर्त्तीति सूत्रे तेतिक्त इति
किं निपात्यते आत्मनेपदं नेति दस्तिश्चानुदात्तङित इति तद्भ्येव सिद्धं नियमार्थं तर्हि भविष्यत्येवं ... नन्वेवं दाध
~~र्त्तीति सूत्रे तेतिक्त इति किं निपात्यते आत्मनेपदं नेति दस्तिश्चानुदात्तङित इत्येव सिद्धं~~ ... चेदुलमेङि
त्वस्या प्रत्ययसाधारणत्वादिति वाच्यं आत्मनेपदमित्यस्यैव सिद्धत्वात् उक्तित्वात्तमोर्विधेयमिति वार्त्तिकानुसारिणा
नुदात्तङित इत्येव सिद्धमिति शंकिते तदनुसार्यकदेशिन एव तत्समाधानमित्यदोषादित्यन्यत्र विस्तरः
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सिद्धे लक्षणग्रहणं प्रत्ययनिमित्तकमेव न तु प्रत्ययस्यानिकमित्यर्थलाभा
र्थं तेन न खमिन्नइत्यादौ वैसादिकं नेत्येके अतिदेशो नाहायेत द्वद्धि संपादने पुङ्कारणाप्रसंगरूपवा
ध्यार्थाभावान्नैसादीति तद्धर्थमित्यपरे । कार्यमिति प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमिति भावः । इहापि परि
वीरिति शास्त्रपरवि प्रतिषेधेन परत्वद्दीर्घत्वं भविष्यतीति भाष्यरीत्यज्ञस्सूत्रे शास्त्रकार्यातिदेशयोरेकम
कथनेन चातिदिश्यमानकार्याणामनुत्पत्तिदेश एव देशइत्यंगीकारात्परिवीत्यत्रानुग्दीर्घौ पर्यायेण
रा न किंतु दीर्घ एव परत्वात् अन्यथाने नैवोभयोर्विधानात्परत्वाभावेन पर्यायो यो दुर्वार इति बोध्यं । तदा

प्रत्ययस्य प्रत्यये नात्मनेपदं विधेयमिति वा० = ४

राम०

२२

८४

दत्तिदितितत्वं।अत एवं पंचभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतं कुत्सितितद्धितार्थे द्विसमासे ठको ध्यर्द्धेतिलुकि लुक्तद्धिते तिस्त्री प्रत्ययस्य १५

हृत्तसि चेति गुरोः प्राप्ते इति न लुमता · लुप्तावृद्युक्तालुमंनस्तदाहलुगित्यादि · अंगकार्यमिति लुमत्र
त्ययेपरतोयः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूताल्धांगसंज्ञकस्तदुद्देश्यकं यत्कार्यं मागमनोंगं वेत्यर्थः तेन पंचेन्द्रा
दीपदसंज्ञाभवति राजपुरुषादौ भसंज्ञा च न · अंगसंज्ञा तु यद्यो द्देशात्त्वा त्प्रत्ययसत्ताकाले ज्ञानाति
य८ स्त्येव तत्कालिकार्याभावाद प्रवृत्तावपि प्रत्ययलक्षणेन सा · तस्मात्लक्ष्यांगसंज्ञकार्यत्वाभावे न निषेधाप्र क ४
वृत्तेः स्मृ एं चेदं युवोरनाकावित्यत्र कैयटेन लुमतेत्यस्यानित्यत्वादंगसंज्ञायामप्रवे लुकि पंचक्रोष्ट्र
त्यत्र तृज्वत्त्वेन दुक्तं भाष्ये तृज्वदिति सूत्रेण चापरं निमित्तमाश्रीयते किं त हिंगस्य क्रोष्टुस्तृज्वद्
त्यंगसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति न चोरदत्ववतृज्वत्त्वेपि परनिमित्ताश्रयणमिति पंचक्रोष्ट्र
त्यस्यासिद्धिरिति वाच्यं उरदित्यत्र प्रागुक्तः परस्य निमित्तत्वानाश्रयणेपि अंगसंज्ञाद्वारोरदत्वस्यापि पर
निमित्तकत्वेन तस्यानिवृत्तप्रवृत्तिरित्येव लिङ्ग भ्यासस्येति सूत्रस्थभाष्याशयात् नियमतः परबुद्धेः पू
र्ववृत्तितयापरनिमित्तत्वात् अत एव चर्करीत्य जघा इत्यादावत्वप्रवृत्तिं शुचिशत् इत्यादावङा
दिप्रत्यये इत्यर्थस्तु अंगस्येति षष्ठ्या निमित्ते इत्यध्याहारेण तस्य विशेषणतया यथाकथंचिदु

पयाघः। आकडाराधिकारस्थेषु कार्यकालत्वस्याभावाच्चं एतेन कार्यकालपक्षेपि क्रोष्टुशब्दः प्रत्ययेंगसं
ज्ञो भवत्यंगसंज्ञकस्य च तस्य तृज्वत्त्वं स्त्रियामित्यर्थः। तुरहित्यादौ तु आवृत्त्याऽत्वं प्रतिनिमित्तत्वापि वत्रश्चे
ति लक्ष्यानुरोधात्तथा प्रकृते लक्ष्यानुरोधादेवेति न दोषः। पदैकवाक्यतयान्वयस्तु संज्ञासूत्राणां दुर्लभ
इत्यन्यत्र निरूपितं च। केरीत्यजघीड्रत्यादौ तु नलुमतेति निषेधानित्यत्वादत्वप्रवृत्तिस्तु पौड्ड्यादौ गुण
वत्तस्यैंगाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तत्वं लुकि भवत्येवेति तु भ्रुवेहितं भूहितमित्यादावुवङापत्त्या चिंत्यं मैं त्रिषु सरूपा त्यपास्त्ता।५
इति ङेः। प्रथमयोरिति सूत्रे युष्मानित्यादौ तस्माच्छसो न इत्यपत्यासपरेण भाष्येण स्वमोर्नपुंसकादि
ति सूत्रे शिशीनुमादिभिर्युष्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरेण वार्त्तिकेन न तन्माष्येण च नषडिति निषेधेन च
लिंगसत्त्वबोधनेपि लिंगबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या रूपेन विशेष इत्यर्थः। साम आकमिति सूत्रस्थभाष्यस्यालिं
गे युष्मदस्मदी इति भाष्यस्य पदांतरसंनिधानं विनालिंगविशेषो युष्मदस्मच्छब्दमात्रान्न प्रतीयत इ राम०
त्यर्थ इति दिक्। त्रेस्त्रयः। अयं न सांतो निर्जरं त्रयाणामिति निर्देशात्। त्रेरय इ कृतः। अयङ्। यीत्यादा
विवाञ्चोर रणार्थत्वशंकावारणाय। केचिदिति। आमि सर्वनाम्न इति साहचर्यादिति भावः। वस्त्विति। साह
चर्यस्यासार्वत्रिकत्वान्सूत्रांतरस्थतदाश्रयणे दृढतरप्रमाणाभावाच्चेति भावः। नेच गोणमुख्यन्यायेना

चनेति वाच्यं अप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वान्यतररूपगौणत्वाभावात् अत एवोपसर्जनानां सर्वना
मत्वनिषेध आरब्धो वार्त्तिककृता इतरविशेषणत्वमात्रेण तत्त्वाभावात् पदकार्य एव तत्प्रवृत्तेश्चेत्यन्यत्र
विस्तरः द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्त इति संख्यापरत्वेपीत्यर्थः अत एव कस्य द्विरुक्तिरित्यर्थे कस्सद्वयोरिति
भाष्ये बहुष्विति सूत्रे प्रयुक्तं सदादी अष्टन इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्तते तत्फलं तत्कुलं सोर्लुक्त्वं न
इष्टिरिति भाष्यकारस्येति भावः द्विपर्यन्तानां किमिति युष्मदस्मदोरात्वं लोपे बाधात् किमः कादेशविधा यत्र
नाच्च प्रश्नः भवान् भवन्तावित्यप्युच्चार्यः डौतु सवर्ण इति इदं संभावनामात्रेण एषां डौ ई इतो च सम
स्यार्थे इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येपत्तानभिधानात् क्विबन्तवातेति ईत्वमवकारादाविति वार्त्तिकस्यपा घुमास्थेति-२५
वातइत्यादीनां वनिपासाधनरूपसन्तत्प्रत्याख्यानभाष्यस्य च फले क्वायेद्दृशोभ्यः क्विपोन भि
धानमावश्यकमिति धीवरी पीवरीत्यादि ध्याप्योः संप्रसारणं च क्विपूक्तानि पूच चेनेत्यर्थः काञ्जन
सनखनां सन् झलोर्घुमास्थागा[illegible] इति सूत्रभाष्यपर्यालोचनया सिद्धं द्वार्त्तिकात्सिद्धं धीध्यायतेर्दे
धातेर्वेति क्विपूर्वचाति वार्त्तिकस्य भाष्ये दधातेर्वेत्यक्रियैकदेशिनः [illegible] स्या इत्यत्र विज्ञेवेति न दोषः

मीङ् मानिइतीकारान्तात्क्विबित्येके । वातप्रमीरिति भृङ्गो मृगाकृतिर्जन्तुविशेषः । बहु श्रेयसीति । ईयसो बहुव्री
हौ नेति निषेधान्नोपसर्जनह्रस्वः । पूर्वस्या दीर्घयोरेव ग्रहणं व्याख्यानात् । वाङ्केदसीति पूर्वे सवर्णदीर्घः । पू
र्वं किं मात्रेश्वा । एतद्याद्वितिन । स्त्रियमाचक्षाते स्व्याख्यो मूलविभुजादित्वात्कः । स्व्याख्याविति पक्षस्थितस्त्रीवाच
कशब्दस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिरित्याह । ईदूदन्ताविति । आकीनद्योरित्यादौ नदीशब्दस्य तदवयवेन लक्षणाबो
ध्या । व्याख्याग्रहणान्नित्यत्वलाभस्तदाह । नित्यस्त्रीलिंगाविति । तत्फलं तु ग्रामण्यादेर्व्यावृत्तिः । नित्यस्त्रीत्वं
च प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिंगान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वं । उक्तं कुमार्यादीनां क्वचिन्निवृत्तेन त्रिलिंगेन समा
नाकारतया नित्यस्त्रीत्वाभाववारणाय प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति । नन्वेवं बहुश्रेयसीशब्दस्य नदीत्वं न
स्यादत आह । प्रथमेति । अर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वं विद्यमानं नित्यस्त्रीत्वमादाय तस्यार्थान्तरसंक्रमेपि
नदीत्वं कर्तव्यमित्यर्थः । यथोद्देशपक्षे पूर्वप्रवृत्तसंज्ञामादायैव कार्यं कार्यकालपक्षेपि कुमारीत्यादौ प्र
~~कुमारीभूतकुमारीत्या~~दौ प्रकृतिभूतकुमारीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वेन वृत्तावपि विशेषणतया नित्यस्त्रीलिंग समा०
रूपार्थबोधकत्वेन नदीसंज्ञा । समासे तस्यैव तदवयवस्य तन्मात्रबोधकत्वनिवेशेपा

२ ह्रस्वकुर्वत्समानि क्वचिन्न गुण स्तु न। प्रक्रिया० नापवादो बाधानां ह्रस्वः। ह्रस्व न घो गुणादू सेवक च्यो ह्रस्वाविधा न सा मृथ्यानृ। अग्निं चेत्य ग्रैकदेशे स्य। द्विराति प्रा ह्रस्व
पदस्यैवानुष्ट सिद्धि भाष्य स्पष्टं। अबाधानामपि गुण स्तुर्थ ह्रस्वः। अनेः ईक्षो अं से इकेशून न मार स्यंदन ह्रोरपी मिरमसा ध्रुतान ः शर्व संयो पूर्वेन गुणाप
ने ः ह्रस्व न ह ल्ला व इत्यु पस्थित्या अन्ता बाधमह लो न दोषः। तस्य न पुस्त्वल्वोपि हवा इ इति स्व क्षे गुणः स्यादेव। गुण शुन्यवयोरिभाषो पस्थितौ यंवे स्यात्तव स्य
नापत्तिः। अयं ह्रस्वो न तर स्येति न्यायाद्ध्रस्वस्य गुण इत्यस्ये बाधक सेन मानाम स्य श्रे तोडी तिगुणो भवत्येवेति दिक्। आदेश। नमसा ह्रो गइति सूत्र भाष्ये अट

धान्येन तद्बाधकत्वविशेषो वा न मानं तदुक्तं भाष्ये। अवयवस्त्री विषयत्वात् सिद्धं। अवयवो त्र स्त्री विषयस्त
पार दाश्रेन्नदी संज्ञामविघ्नतीति आकडारस्य संज्ञानां कार्यकालत्वा भावादन्यथा तत्सिद्धेरेकवाक्यतापन्नयोः
कथं बाध्यबाधकभावः स्यादिति बोध्यमित्यपि केचित्। ङेरिति समस्य कवचनं व्याख्यानात्। इह परत्वादिति
सकृद्गतिन्यायाश्रयणादिति भावः। स्पष्टं चेदं ह्रस्वनद्यापइत्यत्र भाष्येयचषीहाइपवादोनद्यासुस
र्वेथानवकाशत्वात् अपवादो नुटीर्घत्वस्येति दीर्घोकितइति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेनागमादेशायो रविन
त्वसत्वात् तथापि अनकाशत्वेन बाधेपवादप्रवृत्त्यनंतरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्न दोषः। अत एव नेगणोरीत्व [१६ वन ल इति =६]
मपवादत्वाद्धलादिः शेषं बाधते किं तर्ह्यनवकाशत्वादिति गुणोयद्दलुकोरिति सूत्रभाष्ये उक्तं। पाद
पदिति सूत्रस्य शत्रातर प्राप्त्याऽनित्ययोराडामोः परत्वादामिति भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति बोध्यं। अङ्
तत्वादिति। लक्ष्ये मुद्दृश्ये णादिकेप्रत्ययांतत्वादिति भावः। कुमारीति। ह्रस्वविधेयके शास्त्रीयोपसर्जने [धा१]
ग्रहणाद्यो [redacted] स्त्रियोरिति ह्रस्वान्। आचिस्यूः भूस्त्रात्तोऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकं मत्रमेई प्रत्ययांतो वा। ड्ह
योरिति धातोः समानाधिकरणे विशेषणात्तदाह इवर्णोवर्णांतधातोरिति। इत्यस्येति इत्यंतस्येत्य

श्चेति न्यासे तु वृद्धिरेचीति बोध्यं। भआदृतेव कुमशाख्यः। अस्य णोह सन्निस्य न्यटद्धिका रणो याट श्चेत्य त्र धातो विस्तपकत्वे लाघवह्यनाय ने ः। वद्धिरेचीत्यस्य
तुपररूपं बाधकमिति बोध्यं। ३

ल·मा·प्र·

४६

87

र्थेस्तेनसुध्युपावितिसिद्धं· आंतरेतिस्थानतद्वृतिभावः ध्योरितिकिं वक्रे· अचिकिंसुयात् · इतीयङ् · तिसुधीग्रा
ण्यावितिनिषेधारंभेणात्रप्रकरणोधातोः स्वरूपग्रहणइतिपरिभाषायाअप्रवृत्तिरितिभावः · एरनेकाचो · धात्ववयवपूर्व त२
संयोगपूर्वो न भवतीति धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्नइत्यर्थः । तद्भिन्नश्चधात्ववयवपूर्वश्चेतिउदियावित्यादौ
२४ नदोषः । असंयोगादित्वे धात्ववयवसंयोगभिन्नत्वस्य रस्येत्यर्थेन सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थं · एः किं · असं
योगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्यादंगविशेषणं मा भूदिति तेन यवक्रियावित्यादौ नातिप्रसंगः ।
लुलुवतुरित्यादौ तु नातिप्रसंगः ओः सुपीति नियमात् विप॰रीतनियमकृतेन सुधीशब्दे चिसुपियोरि
ति निषेधारंभात् कुमार्याविति· अंतवर्त्तिविभक्त्यापदत्वाद्धकलं तु अत्र नन्वः क्येइति निषेधात् · प्रधीरिति·
प्रकृष्टं ध्यायतीति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावान्ननदीत्वं· प्रकृष्टाधीर्यस्येति विग्रहेतु नदीत्वं ग्रामणीरि
ति· अग्रग्रामामण्यं नयतेरिति प्रकर्षं ध्यायतीति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावात् णत्वं· गतिकारकपूर्वस्ये णस०
वेति भाष्येपठितं· स च नियमस्तेन गतिकारकपूर्वभिन्नस्येति फलति· तद्भिन्नेचतस्सद्दर्शासपू ४६
र्वपदमेवतेन न निन्यतुरित्यादौ यणः· तदाह गतिकारकेतरेति · यत्त्वत्र गतिसमासो नित्याविकार

८१

विभक्त्यर्थत्वेन। आद्येसत्त्वभूतार्थकधीशब्दार्थविशेषणत्वाद्धद्भुत्त्वस्य कथमपि नकारकत्वमिति भावः। कथं तर्हीति दुष्पधीति ८

स्थ एव। प्रतिपदोक्तत्वात् गृह्येतेति तन्न। भाष्ये पूर्वपदग्रहणाभावेन समासोपस्थितेरभावेन विशिष्टरूपो पादानविषयप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तेरत एव नदीसंज्ञासूत्रस्थः प्रकृष्टाधीयेस्मादिति विग्रहाभिप्राये ण प्रवृत्तः प्रध्यै ब्राह्मणायेति भाष्यप्रयोगः संगच्छते। शुद्धधियाविति शुद्धाधीर्यस्येति विग्रहः शुद्धं ध्यायती ति दुष्टाधीर्ध्यानं येषामिति वृश्चिकादीरिति विग्रहाभिप्रायेण पूर्वः। दुः स्थितेति। दुः शब्दोपात्तदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः प्रकृष्टाधीरित्यादौ प्रकर्षः प्रशब्दार्थोधीशब्दोपात्तधात्वर्थविशेष णमिति परत्र भवत्येव। यत्क्रियेति। या चासौ क्रियेत्यर्थः। तं प्रति। तद्वाचकं प्रति। यद्वा यस्मात्तेषां धा
क्रियया युक्ताइत्यर्थः। नेहेति। ततश्च संबंधसामान्यषष्ठ्यैव समासः। भीत्रार्थानामिति तु हेतुत्वप्रकारकबोधे तृती याबाधनार्थं विभक्तिप्रकरणे तु न कृतं कारकत्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेरितिभावः। किं च हेतुत्वाविवक्षायां संबंधत्वेन विवक्षया षष्ठी सूत्रारंभेपीत्यपि बोध्यं। अभ्युपत्येनाह वृश्चिकसंबंधिनीति। अत्र पूर्वपदात्तग तोत्तरपदत्वोपः शाकपार्थिवादित्वात्। ननु। अनंतरस्येति न्यायेनेरनेकाचश्च्रोः सुधी त्वनयोरेव निषेधः सुधीति चानुवर्तेतेतदाह। सुधीति। लोपाविति। अतो लोपः लोपो व्योरित्याभ्यामिति भावः।

लोपे निषेधादल्लोपो न स्थानिवत्॰ वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलिलोपट्‌प्राप्ते॰ स्थानिवत्वादिति॰ एवं चयणादे
शापल्लोपे सख्‌ इति स्यादिति भावः॰ अंतर्वर्तिनी विभक्त्यापदत्वान्नलोपः॰ हांतेति निषेधक्तन स्थानिवत्त्वस्येन॰
क्वइति सामान्यापेक्षज्ञ नियमेनास्यापदत्वात्॰ परपदस्याज्झादेशस्य स्थानिवत्वे न स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च॰ क्विबपि
शेक्यसंबंधियल्लोपस्य यणो बहिरंगासिद्धत्वं तु न अनित्यत्वात्॰ कौलु न मिमिति॰ भावेक्तः॰ लोपइत्यर्थे॰
गामस्पतेरप्रत्यये गोमान्निति भाष्यार्त्ति रस्पायमर्थः स्वक्वचिदंगीकारः॰ क्वौविधिं प्रति नेत्येवत्तु सार्वत्रि
कमित्यन्यत्र विस्तरः॰ अनङ्॰ इति॰ अभिव्यक्तपदार्थायेइतिन्यायस्य गोणमुख्यन्यायवत्पदकार्यवि
षयएवेतिभावः॰ दीर्घस्यापीति प्रयोगस्य यकारांतानुकरणं सूत्रेऽकार उच्चारणार्थइतिभावः॰ ल
नीरित्यादि॰ ल्वादिभ्यः॰ क्षायो मः॰ प्रस्त्योन्यतरस्यामिति नलमत्वे स्तुबः॰ कः॰ पचो वइतिकत्ववले व्या
ख्यानात् प्राधान्याच्च रूपातिदेशोयमित्याह॰ क्तोद्भुशब्दइति॰ तयोरात्तक्तकारविशिष्टमतिदिष्टयेतत्
मि२ च्चादिचकारेष्वाराणात्तकोष्टत्वादावुदात्तयणाइति स्वरसिद्धिर्बोध्या॰ पक्त्रादेस्त्वनातिदेशः॰ अ
श्रितश्रातयोभावात् इदं सूत्रं स्त्रियां चेति च प्रयोगानियमफलकमिति बोध्यं॰ अस्तनु॰ ननुत्र

त्पत्तिपक्षेतत्त्वंतलात्स्रस्वांतत्वाद्वादीर्घसिद्धेन ग्रादिग्रहणांव्यर्थमतत्राह नियमार्थमिति त्रन्ये
षामुणादिव्युत्पन्नानां संज्ञाप्रमाणानामिति ॥ नेड्वशिकृतिस्पोप्युणाद्यस्त्वेति भावः क्षेत्रबांत्तुत्तिति सूत्र
स्य वार्त्तिकेनव्युत्पादितनाम्न ग्रादीनादिग्रहणेन पक्षाक्षपूर्वस्येव ग्रहणमित्यन्ये ॥ व्युत्प
त्तिपक्षेतु विध्यर्थमेवेति बोध्यं ॥ भाष्यप्रयोगादिति ॥ एवं चोणादिष्वस्युत्पादनमप्रामाणिकमि
तिभावः ॥ पंकजादिवद्योगरूढोयं ॥ यत्वोणादिकत्वमेवास्य स्वीकृत्य भाष्यप्रयोगादेवदीर्घत्व
मिष्टमितितेमान्याः ॥ भाष्यकृतोन्यत्र योगस्योदाहरणत्वेनदानेप्यस्य भाष्यप्रयोगत्वाभावात् एव
लृत्चावितिभाष्येतुत्तच अस्य कारोव्यर्थः नवा सूत्रनूतत्तित्यादौ विशेषणार्थः ॥ त्वद्त्स्यैव सिद्धेः ॥
नचत्तइत्यच्यमाने मातरौ पितरावित्यादौ प्राप्नोति ॥ तत्रहित्यप्रत्ययो निरनुबंधक इतिवा
च्यं ॥ नत्ग्रहणस्य योनिसंबंधवाचिनां चेदस्यैवनान्येषां योनिसंबंधवाचिनामितिनिय
क्षु॰८२ मादित्यकर्त्तेनेष्टत्वद्दृहोतृपोतृणां तृनंतत्वस्य प्रशास्तृस्तुनंतत्वस्यात् नितिसूत्रे भाष्यवार्त्ति
कयोरुक्तत्वेनतेषां ग्रहणात्प्रपंचार्थमेव एवं च यथान्यासे नियमफलं चिंत्यं ॥ क्रोष्टेति ॥

त्व॰प्र॰शे॰

89

अनडि॰ सर्वनामस्थानेतिदीर्घः प्रथमोपस्थितत्वात्॰ क्रोष्टारावित्याद्यर्थे तु तह्वेरतः पश्चाद्विशेषविहितत्वा
न्नीघ्रोपस्थितिकत्वेन स एव न्यायः॰ विभाषा तृ॰ अयमपि नियम एव तृतीयादौ वच्येवोभयमिति नस्या
मात्रौ शसि क्रोष्टुन् त्रनृत्यादौ च न दोषः सर्वत्र विशिष्टाभावस्य सुलभत्वात् तृज्वत्क्रोष्टुः स्त्रियां चेत्यस्यां
सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्तरूपविधानेन तयोः प्रयोगनियमार्थत्वं फलति॰ एतेन तृज्वत्सर्वनाम
स्थान एवेति नियमादिदं विधेयमिति परास्तं॰ न चैवमपि क्रोष्टुनित्याद्यसंगतमन्यत्र तृजन्तस्यैव
प्रयोगेणाप्युक्तनियमस्य चारितार्थ्यादितिवाच्यं॰ तृज्वत्क्रोष्टुरिति योगविभागस्यैवं सति वैयर्थ्याप
त्तेः॰ न च तद्धिते ष्वचामादेरिको गुणवृद्धी इति सूत्रयोः क्रौष्टुः क्रोष्टवीया इति भाष्यप्रयोगासंगतिर्वा रि॰१।५
च्यं॰ ऋकारान्तस्यैव ऋषिवाचकत्वेनादोषात्॰ इदं सूत्रं यत्तु शृगालवाचि क्रोष्टुक्रोष्टृशब्दयोः व्य २४
वस्थार्थमित्यपव्यवधेयं॰ तदुक्तं भाष्ये॰ तृज्वत्स्त्रीवविषये एतत्तृजन्तं मृगवाचीति न तृतीयायैङ्गो दिवि
सं२ भक्तिषु तृजन्तं तु नैव मृगवाचीति च अनेन नहि अन्यत्र तु तृजन्तमेवेत्यपि सूचितमिति दिक्॰ अ राम०
मृतृन्॰ पतनपरत्वेभाव्यमानस्यापि क्वचित्सवर्णग्राहकत्वाज्ञापनद्वारान्तर्यतो ह्रस्वमात्रनिवृत्त्यर्थमिति

त्रि१ नामू इत्यादिसिद्धिरिंक्षोरिति सूत्रे कैयटः॥ यत्तु तपरत्वं द्रलोपइतिदीर्घबाधनार्थमितितिन्न त्वं सु पदक्रा
न्तिताबाशाद्बलिनाद्व यन्नगाः। नैकैतोरस्यभासंत सवितूरश्मयोयथेति रामायणप्रयोगविरोधात्॥ उरण्र
परइतिसूत्रेऽणग्रहणाभावे ऊरपरइतिभाष्यप्रयोगविरोधाच्च॥ ससेवेति॥ संयोगांतलोपेनसि
द्धे नियमार्थेनेनोगित्यादेर्नेति भावः। विपरीतनियमस्तु न पुमान्स्त्रियेतिनिर्देशात्॥ ऋनेकाचइ
ति सूत्रमेरितिपदरहितं सानुवृत्त्या वृत्तविशेषणं सवार्त्तिकं चानुवर्ततइत्याह॥ धात्ववयवेत्यादि॥ ग
तृ६ नीत्यादिचिवस कौत्वा वित्वक्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाधरणान्नमू स्तुधियोरितिनिषेधमाप्रेत्याह॥
वर्षाभ्वश्चेति॥ वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्॥ स्वार्थिक इति॥ स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थस्तत्रभव इत्यर्थः॥ ध्यात्मा
दित्वाहत्त्र॥ हूरादिषु स्वयात्मस्त्रध्यायायोः पाठनस्वशब्दादिष्वेदतयोरेवेति नियमार्थकेनेजागमो
न पुनर्भूशब्दस्यरूढस्यनित्यस्त्रीत्वादाह॥ यौगिक इति॥ इत्यूदंताः वर्णैकदेशानांवृत्तारायहणारेफा
भावादाह॥ कारवर्णाद्रिति॥ व्युत्पत्तिपक्षइति॥ अव्युत्पत्तिपक्षेऽबादिषु पाणादीर्घशंकैवनेति भावः।
व्युत्पत्तिपक्षेनिरनुबंधकत्वप्रत्ययांता एवेति राबुलनं चावितिं [illegible] भाष्यस्वरसः॥ इत्यदंताः॥ वैकल्पिके

स्त्रंभूस्य१

८-हूरादिषुस्वशब्दस्वकेनद्ग्रस्यपाठानदादिमहरणस्यतत्रचोदितत्वात्तेनैवस्वगात्मस्त्रध्यायायोरपीयंनःसिद्... पाठोनियमार्थइति भावः। अत्रतदादिमहरणेनाप्यकंहूरादिषुपाठ्यमा

ल०श०शे०
५६
90
तित४

त्ति॰ यत्तदेतेभ्य इत्यत्र त्यदाद्यत्वकरणादिति देशास्य क्षिपदुत्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिकरणे नवैकल्पिक
त्वस्य च ज्ञापनादिति भावः अनुकरणस्यानुकार्येण स्वरूपमात्रमर्थ इति प्रातिपदिकत्वं अनुकार्ये
वानुकरणाभिन्नमेवेति मतेऽप्य्क्तु इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं॰ ईषदानुपूर्वीविशिष्टेपि [redacted] वाचकत्वाद्दृष्टपादर्थेपि
स्यापकत्वमिति चैकैयटे प्राचीव्यतोशिल्यत्रभाष्ये च स्पष्टं॰ अतएव कीः इत्यादितः कृधातुरिति बोधः भू ८४
सत्तायामित्यादौ तित्विनस्य च निर्देशात्कदाचिदनुकरणाद्विभक्त्यभावोपि स च सूत्रेष्वेवेति प्रामाणिकाः
गवित्ययमाहेति वांतसेवानुकरणमनुकार्यस्वरूपमगमियाच न वलोपः [redacted]: स्तलान्तशि
त्यादौ जस्त्वाभाववदित्याहुः इत्वे इति॰ किरश्चयेच भ्य इति निर्देशाद्धातुप्रत्ययेपि तत्प्रवृत्तिरिति भा
वः कीरिति॰ कृधातुरित्यर्थः गुणोनेति॰ अतउदित्यत्वमप्यत एव नात एव योपडीति सूत्रनिर्देशः
संगच्छते। इत्यदंताः अनडिति॰ अत्लवर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः गमृनिति॰ लृवर्णस्य दीर्घा
भावादृवर्णाये वेति भावः ननु तुल्यास्य सूत्रे भाष्यकृता अतिअवत्यादिविधेयेयोरेफद्वयगर्भलद्वयग रामः
र्भयोरत्व दीर्घलांगीकारेण चह्लिकारईयतस्य सोदुर्वारः आमिचतथाधात्रणामित्यत्ररेफद्वयगर्भो

१०

पीति चेन्नाच्क्रकः सवर्ण इति सूत्रे उक्तोक्तत्वात्· गम्लेजिंयचलुरासूत्रे [redacted] उरणरपर इत्य
त्राजितिवक्ष्येरण्ग्रहणसामर्थ्येनाणपूर्वे रो वेत्फक्केभाष्ये ऌकारस्य परिगृहितत्वं लपरत्वार्थे परेणाग्र
ग्रहणं स्यादिति सामर्थ्याक्तिरसंगता ऌकारस्य यणि तु रोरीति लोपेन न विशेष इति तन्न ऌकारांशे
हल्लरूपाणि रोरीति प्रवृत्त्याफलाभावेनाप्रवृत्त्यात्तत्साहचर्यात् ऌकारांशेऽपि हलरूपाणाप प्रवृत्तिरित्या
शयात्· वस्तुतस्तु दृश्यानामभिधाने दृढमानं चिंत्यम्· सेरिति· इनामहेत्यर्थः वोपसर्जनस्येति सत्वं·
एकादेशस्य पूर्वान्तवत्वेऽपि लिंगाद्यन्वयार्थप्रतिपादकत्वाद्व्यपेतिति महा· संज्ञयाऽस्मानव्ययत्वा
न्न विभक्तिलुक्· सादेशात्पूर्वमाङ्गुरास्तु न· नैवं द्वसेति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकायोत्पूर्वं प्र
कादेशप्रवृत्तेः न च नातः पादमिति सूत्रस्येन न चेडः· पदान्तात्य· रोरुत्तीति भाष्येणाविरोधात्सा
वीदृशानां प्रयोगो नुचितः सावपि पदत्वसत्वादिति वाच्यं योगविभागसिद्धस्य सोपदत्वस्यकाचित्कत्वे
नादोषात्· सावप्रयोग एवेत्यन्ये· सयइति· न चास्मान्तवंत्रिविभक्त्या पदत्वादेडः पदान्तादित्या

ल॰सु॰सि॰

द्विदुर्वोरमितिवाच्यं। भाष्ये स्वादिष्विति योगविभज्य स्वादिषु पूर्वं पदमित्यर्थः। ततः सर्वनामस्थाने
९१ ऽयचि सुबंतमिति अनुवर्त्तते स्वयचीति प्रसज्यप्रतिषेधः तेन पञ्जादौ सर्वनामस्थाने पूर्वं पदं न मध्ये
२४ चेत् सुबंतं द्विपदं नेति व्याख्यानेनादोषात्। आतिदेशिकस्याप्ययं निषेध इति स्पष्टमेव। उत्तरपद
त्वे चापदादिविधौ तु प्रतिषेधाच्च उत्तरपदस्य तद्घटितस्य वा पदत्वे कर्मैक्यं तर्वे त्रिविभक्तेः। प्रत्य
यलक्षणेनेति तद्दर्शितानयोगविभागमूलकप्रत्याख्यानेन फलभेद इति केचित्। इनोदित्यतो नु
वृत्तं सर्वनामस्थाने इति प्रथमया विपरिणम्यते णेरित्यनेन सामानाधिकरण्यादित्याह सर्वनाम
स्थानमिति। तत्र णितः कार्यस्यासंभवात् णितीति यत्कार्यं तदिति दिश्यते। शसेति। अचोऽन्त्यधिकारात्ताद्धि
त शसो न ग्रहणमिति भावः। गामिति। परत्वादत्र वृद्धिस्तु न। अनवकाशत्वेनात्वस्यापवादत्वात्। तद्दा
द्यौ ताणिदिति। सूत्रे तपरकरणेन तस्याविवक्षितत्वमिति भावः। तेन चित्रगुरित्यादौ न दोषः। अन
थोंगाधिकारे तदंतविधेः सत्वेन स्थानिवत्वेन गोंतत्वादौकस्यादेवा ममतोकारान्ताभावादत्विधौ स्था। राम॰

निवृत्त्यभावाच्च न दोषः परे तु गोतो णिदिति सूत्रभाष्येण परत्वं प्रत्याख्यातं चित्रगुरित्यादौ तु न दोषः गोः पू
र्वत्वविशिष्टात्स्वरेभ्यस्य निवृत्त्यप्रतिषेधात् हे चित्रगो इत्यादौ तु लाक्षणिकत्वान्न दोष इति अत्रैव सूत्रे
भाष्ये सम्बुद्धौ गोः सर्वनामस्थाने णित्त्ववक्तव्यमिति श्लोको नोपन्यस्तः भाष्ये उक्तमित्याहुः । स्रुघोरिति । केवल
घोशब्दस्य स्त्रीत्वाद्बहुव्रीहिरुदाहृतः विहितमिति यदि तु वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषया व
र्णनेन तदाव्यर्थोऽयं यत्नः ॥ स्मृतो रिति । स्मृतं उपेनेत्यर्थः पत्त्ययवापावादिषु एकादेश उदात्तेनोदात्त
इत्यस्मासिद्धत्वं वक्तव्यं तस्यानिकायादीनामस्वरितत्वायेति वार्त्तिकव्याख्यावसरे वादेशेना र
स्मुदाहरणमिति स्वरितो वेति सूत्रस्य भाष्यविरोधः प्रकृते पूर्ववत्प्रकृतिस्वरेण स्मृतस्यातो
दात्तत्वे शेषनिघातेन उशब्दस्यानुदात्तत्वादेकादेशस्यैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वे स्मृतवित्यादौ
तदुदाहरणं संभवतीति न तत्तीयादिषु नभिधानेपि श्रन्यत्र तत्त्वे बाधकाभावात् न च
गोत इति सूत्रे द्योश्च वृद्धिर्वक्तव्येति वार्त्तिके घोशब्दस्यैवोपादानात् ओकारान्ताभाव इति वाच्यं उ
पलक्षणात् तथा व्याख्यानेनादोषात् परस्त्री दृशानामनभिधानेपि न क्षतिरित्याहुः ॥ रायो हलि ।

अष्टन आ इत्यत आ विभक्ताविस्यनुवर्त्तते ॥ ॥ दृत्यर्ञताः पुल्लिंगाः ॥ ॥ रमेति। रमयतेः पचाद्यच् पूरा
पूरस्कादेशस्य पूर्वान्तवत्वेन प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्यः वा चेत्याद्दौ तु लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्वान्नेत्रा
यइति पंचम्यं तेन सामानाधिकरण्याद्रंगस्येति पंचम्या विपरिणाम्यते विशेषणेन तदंतविधिरित्याहाबं
ता दिति। जसः शीत्यतः शीति वर्त्तते रमे इति। यस्येति लोपो नाभत्वात्। संबुद्धौ चाबहुवचने झलीत्यत
एदिति। आङि चाप इत्यत आप इति चानुवर्त्तते। एङ्ह्रस्वादिति। संबुद्धौ प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रो
पस्थितिकतयाह ल्लुङ्यादिलोपात् प्रथममेत्वे नेन संबुद्धिलोप इति भावः। संनिपातपरिभाषा
त्वनित्यत्वान्नात्र प्रवर्त्तते। आङि चा चेन प्रकृतमोसि चेति परामृश्यते। घेङितीत्यतो नुवृत्तं ङि
तीत्याप इति पंचम्या षष्ठ्या विपरिणम्यत इत्याशयेनाह। ङिद्वचनस्येति। सर्वनाम्नः स्या। आबु
ता त्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थस्तेन मासपूर्वाये इति सिद्धं। अत्र ह्रस्वेन स्याट् स्यविधे
यत्वेनोद्दिश्यत्वासंभवात्। नापि ङिद्वचनस्य व्याख्यानादत आपोह्रस्व इत्याहापश्चेति। आंवतस रामं०
गणोपाणोभावेन सर्वनामत्वाभावाद्दाहेकादेशस्येति ग्रहणं दिति सर्वनामग्रहणेनत्यर्थः ने

=भुद्रूधायावंतत्वातिदेशस्यप्रयोजनाभावेपितुःच्या यात्स्याडादि विधावंतवद्भावस्यैववक्तव्यतया तत्रावंतत्वातिदेशस्यास्ति प्रयोजनमिति स्पष्टं तेन चैवमिति। =२

चैवं मध्यावंतत्वाभावः स्यकादेशनिष्पन्नस्याबाभावात्। अत एव त्वद्ब्रूत्यादौ पराद्विवद्भावेनाममाश्रित्याबंतादि
ति सोर्लोप उक्तः। परादिवद्भावेन तत्वं तु न लब्ध्यमुभयतआश्रयेणांतादिवत्वाभावादिति वाच्यं उभयत आश्रयेणो
तद्भावस्य भाष्ये एकदेशमुक्तित्वे विसिद्धांतितत्वाभावात्। तस्मादिति डं। नेड्रशूधातो वक्ष्यामः। परे तु लिंगविशिष्ट
परिभाषया बंतस्य सर्वनामत्वं श्राबंतत्वं तु परादिवद्भावेनेत्याहुः। सर्वस्यामिति इह परत्वात्स्यादि कृते सकृद्
तिन्यायात्सुट् न प्रतिपदोक्तस्येति निर्दिकू शाङ्गमुच्चार्य विहितत्वादस्य तत्वं योन्तरेति अनेकमन्यपदार्थे इ
ति बहुव्रीहिः। सर्वमात्स्रो वृत्तिमात्रइति मात्रग्रहणात्संप्रत्यसर्वनामत्वे विधेयं वत्वं। योन्तरेति यत्तच्छ्वा
म्यामुद्देश्यविधेयत्वप्रतीत्यायोन्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासामप्रसिद्धपूर्वीयस्यादुत्पत्थे नोन्तरापद
स्यगुणवाचकत्वान्पूर्वेनिपातइत्यन्यत्र विस्तरः॥ सप्ताथैमितिनिर्दिष्टमानीत्यस्य बहुव्रीह्यधिकारेस
त्वादिति भावः। अंतरायेनगर्यैइति। अपुरीत्यस्य पूः शब्दार्थस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थ इति भावः। अन्नमान्
मन्वेष्यांहे अंबेति। हृस्वेकृते संबुद्धौ चेत्येत्वं ना। आम्राविति प्रश्ने यात। ह्लक्ष्यंयदीति पठित्वाद्वुकां
बार्थकस्येव हृस्व इति नियममाश्रित्य डलकवतां हृस्वाने त्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्फलाभेदाय

एवं चेति। जरसिकृतेऽस्याः ... नेत्यादौ नोप्राप्तेर्भेऽसंयुक्तार्थः। विसत्वादिति। उत्कर्षो स्यादादीनां ... तस्य संज्ञिवादित्यर्थः। कश्चित्। नुडा टोः अजादित्वाभावात्। कश्चित्। स्त्यामोः संनिपातपरिभाषया जरसो नापत्तिः। ... एत ... यदेव
संनिपातपरिभाषया न जरसो [illegible] नापत्तिः। एतस्य संनिपातलक्षणत्वेपि सं विधानविघातकत्वस्य जरसो निमित्तत्वाभावात्। किंतु एतस्यैकदेशविकृतन्यायाज्जरसः स्यात्। एतत्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् तदिति जरसः प्रवृत्तेऽपि प्रवर्तेत एव
सुभयोर्नित्यत्वात्परत्वाद्लोपे सकृत् ... ङ्याबाजरसः प्रवर्ततां तद्धाच्यः। एतदेवाभिप्रेत्य पद्यपि तु तत्रग्रंथे याडाभावपक्षे एतस्य ... गुणवृद्धेरेव नेत्येवेति। निषेधप्रवृत्तिर्हि तोः परसस्य समानत्वेपि जरसंज्ञा निहितो ... जातः

लक्ष्मा॰

९३

सामान्यतोपि वार्त्तिकस्यासंयुक्तविषयमित्याशयेनाह असंयुक्तादि इति। द्व्यक्षरं यदीत्यस्यागतत्वात् द्व्यक्षरं वा
र्थकांतस्य ह्रस्व इति नियमश्शरीराज्जगदं वेत्यादौ ह्रस्वो भवत्येव। यद्यपि जरसादेशस्येति। एवं चैतस्मि
न्नुदूयाड्डामांनित्यत्वात्पूर्वमेव प्रवृत्ते सुकि चिरजादित्वाभावात्क चित्संनिपातपरिभाषया जरसो ना
पत्तिरिति भावः। यद्यपि याड्डामोर्जरसपेक्षया परत्वान्तयोः कृतयोराधेऽजादित्वविघातादंत्येसंनिपा
तपरिभाषया न जरसः प्राप्तिरेवमेत्येवितथापि तत्र प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह। एवमिति। अत्र
यदुक्तव्यं तन्निर्जरशब्दे उक्तं। लाक्षयमिति। स्वं श्रूयमाणाकारः स्थानिवद्भावेनाङ्गमिति। न
चङ्याप्ग्रहणादीर्घाद्भोनस्थानिवदिति ह्रस्वेत्वा ह्रस्वविच्छेदात्कथं दीर्घस्थानिवले
नतल्लाभः। ङ्याप्स्थानिको दीर्घभिन्नत्वाद्दिशानस्थानिवदितितदर्थ इति वाच्यं। याड्यापश्चोङ्‌ आ निष
पश्चाड्डित्वापोङे। रामा घाप्हल्ङ्याब्भ्य इत्येतस्याकारप्रश्लेषमाश्रित्य स्थानिवत्त्व निषेधप्रसक्त्या
स्यात्तदभाव्यनयेयशंकासत्वे नादोषात्। अत्र यत्रोदाहरणे सूत्रभाष्यवार्त्तिकानां फलभेद आ
पततितेषामनभिधानं। यथातिखट्वस्सः। अतिखट्वं इत्यादेः वक्ष्यमाणरीत्यादीर्घात्पूर्वे फ

रामः

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति वचनस्यैव भाष्येणाद्दिदिति भावः। अत्रोपसर्जनत्वं लौकिकमेव। १

लाभावेनस्थानिवत्प्रवृत्तौफलभेदस्यैवाभावाच्च। यत्वाकारांतरं प्रश्लिष्टाकाररूपमेव यो न
कदाचिद्रूपांतरं प्राप्तद्रूत्यर्थेद्रुतितत्त्वोमानाभावात्। भाष्यितस्यानुक्तेश्च। आबंतं यदंगमिति। प्रत्यय
ग्रहणाद्द्रू तिपरिभाषया तिखट्वस्यनाबंतत्वेयद्वाबंतं खट्वेति नतदंगमिति भावः। न चानयाबंतग्र
हणेतेनांगविशेषणादाबंतांतस्यदंगमित्यर्थादितिखट्वायेत्यादौदोषस्तदवस्थ इति वाच्यं अंग
स्यविशेषणत्वात् एतेन श्रुतमाकारमादायसत्यमनुबंधमादाय च आप्त्वानुसंधानात्स्यादेवया
द्वित्यपास्तं तस्यलाक्षणिकत्वाच्च ननु स्त्रीप्रत्यये वा चतिपंकस्तदादिविधिनिषेधो भाष्ये पठि
तस्तत्कथमस्यतत्र प्राप्तिरत आह उपसर्जनेति स्त्रीप्रत्ययेणास्त्रीयोपसर्जनत्वासंभवात्। यद्य
पि स्त्रीप्रत्ययांतेणास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्ति तथापि नतेन प्रत्ययग्रहणे इति तदादिनियमप्र
सक्तिः एतत्तत्त्वं व्याख्यादर्शी घनुरोधिना। परे त्वस्याकारस्य लाक्षणिकत्वान्न त्वयाद्वंशोग्र
हणोतिपितत्प्रवृत्तेरोहिण्यादौ भाष्यस्य स्पष्टत्वात्। न च खट्वायेद्रुत्यत्रयाडनापत्तिः सूत्रे तु नि
र्णायेद्रुत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यं। यस्यरूपस्यलक्षणाप्रवृत्तिं विना न संभवस्तस्यैवला

तदादिनियमप्र-

ल.श.शे.

९५

क्षणिकस्यतत्परिभाषाविषयत्वात्। नचेह तयोर्य्यकादेशतः प्रागपित द्रूपस्य सत्वात्पदांगाधिकारेइति वा
र्त्तिकेनांगस्य विशेषणत्वायाएवौचित्यबोधनाच्चैतत्रैवाबेतांतयदंगमित्यर्थीमिप्राये णातिरव द्वा
येत्येतस्मिन्नियेंतिरव द्वेरद्वितिस्थिते प्रवृत्तं इयापूयहरोऽदीर्घइति वार्त्तिकंव्याख्याय श्रुताकारस्यैता
नुबंधाभ्यांमा ह्रेनांशंकां कृत्वालाक्षणिकत्वेन समाधायाकारप्रश्लेषेणातत्त्वाख्याने एतत्परि
हारायोपायांतरं कथनंभाष्ये। किंच अंगस्यविशेषणत्वे वार्त्तिकस्य तत्प्रख्यानायाकारप्रश्लेष
स्य चवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। किंच रव द्वायात्र्यर्धेऽर्धेरव द्वायामित्यादौ याडनापत्तिः किंचाकारप्रश्ले
षपक्षेपि दीर्घोच्चारणसामर्थ्याकारत्वे स्थानिवद्भावेनाप्युमितिशंकाऽयुक्तैव दीर्घात्पूर्वं स्थानिव
त्वप्रवृत्तौमानाभावात्। याडापइतिसूत्रेभाष्येपिआतिरव द्वायेत्यत्र स्थानिवत्वात्प्राप्तस्याटः
प्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः इयापूयहरोऽदीर्घइति स्थानिवत्वनिषेधात्। नचदीर्घत्वे
त्राबसोऽभूतपूर्वइतियाड्प्राप्नोति लाक्षणिकत्वात्तस्थानिवत्वे तुतत्सामर्थ्यान्नैतत्परिभा
षाप्रवृत्तिरित्युक्तं यद्यपि स्थानिवत्सूत्रयाडापइति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्लड्याप्सूत्र

खट्वायै इत्येतत्स्याद्
इत्यर्थ. एवं चघइ
कृ एवं ८ ३ भस्याद्यो
पदे कृ पदे भाषाया
घइति भाषः ८

२४

राम०

याङापद्इति सूत्रयोरेव प्रश्लेषो लभ्यते तेन यापि भाष्यमुभेपलक्षणमितरसूत्रविषयोदाहरणानभि
धानं चेत्यनयोर्युक्तं सुधीभिर्विचार्यमित्याहुः॥ अश्वा। अत्र राज्ञिमाहच्चयो तस्मान्ज्ञिः फणादिरेवते
तान्यस्य विभ्राजिरित्येवेत्याहुः॥ छशोर्वेति। ताभ्याशुब्रूहूपं विशेष्यमादायतौ ग्रहणमित्याह छशां
न४ तयोरिति। छशायोरित्युक्ते विक्षतिरिति चिंत्यंपदस्येति तुपृष्ट्रमित्यादि सिद्धयेप्यधिकरणमेवा। दं न २
अंतादृशाङ्इति अलोंत्यस्येति वचनात्। अत्र अलो अलोन्त्यतो अलीतिपदस्येति स्कोरित्यतोंत न४
इति चानुवर्त्तते क्ङोः शाडिस्यत्र किति त्यनुवृत्तेः अेक्षस्यादेशादेशाभावात् शांतत्वेन बलात्प्रा
मौल्लु ग्रहणं अत्रापि सतुकृ निर्देशो बोध्यः। तस्याः सिद्धत्वादिति च योर्द्वितीयाङ्गस्य नादिन्येति
सूत्रे भाष्यपाठादिति भावः। टतयोरितिधुड्भावे टस्य धुटितस्येत्यर्थः। न भवतीति। ञ्शत्वात्प्राकू षस्य
नेत्यर्थः। ञ्शत्वे तु प्राप्तिरेव नेति बोध्यं केचित्तु। एकाचइत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्तस्यास्याप्यपि संबध्यते वोचि
तइति भावः। ञ्शत्वेनेति। यत्तु ञ्श्चुत्वशीति निर्देशात् प्राक्षनञ्शत्वमिति तन्नाविज्ञातस्वरूपप्रति

पुंस्त्वाभावादित्यर्थः तात्वं मा तास्मी त्वादिसनुकथ्यते॰ अत एवं पुंस्त्वाभावात् स्त्वाभावइतिनो द्व॰ नहि॰

ल॰श॰शे॰

पादने तात्पर्यादियस्य यादिलेन भलाश्वतत्रत इत्याशंक्यायसिद्धायां ज्ञापकत्वायोगात् तदुपदेशे ङित्वादिनि
95 र्देशेः कुलाघनापत्तेश्चात्र च मतिभाष्यानुग्रहो विचार्यः मांसपृतनेत्यस्य पद्दन्निति सूत्रे उपसंख्या
नत्वादाह। शाला दोवेति। स्त्रीत्वादिति पुंस्त्वाभावो नाभावप्रतिबंधकः नपुंसके पितदंगीकारात् ङितीह।
अत्र वाक्यद्वयमाद्ये यूइति स्त्र्याख्याविंत्य स्त्रीति इयङुवङ्स्थानाविति वेति चानुवर्त्तते। अन्त्ये यूइति वे व॰८
ति स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थकं स्त्र्याख्याविति चात्र ह्रस्वयोरप्राप्तेदीर्घयोस्तु नेयङ्ङिति निषेधा
दप्राप्तविभाषाइत्यादिप्राप्तिमाशंक्य ङितीह्रस्वश्चेत्यत्र नित्यस्त्रीलिंगाविति विधानियमो ना
५५ श्रीयत इति कैयटः स्तुह्रस्वांशमात्रविषयइत्याशयेनाह नित्यस्त्रीलिंगाविति। अत एव सदीर्घयोः
निषेधविकल्पत्वभाष्ये उ मंत्य स्त्र्याख्याविति सूत्रे निष्फलं कटप्रुवे ब्राह्मरेपइति लिंगांतरविशिष्टस्वार
र्थाभिधायकत्वेन तत्त्वाभावात्। परे तत्र विकल्पो भवत्येव। स्त्र्याख्याग्रहणरहितस्यैवात्र संबंधात्। राम॰
यद्वा स्त्र्याख्याविंत्येतदेव स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थकमत्र प्रागधिकारात् तेन ङिति ह्रस्वांग
स्यविशेषणं अत एव प्रथमलिंगग्रहणं चेत्यस्यात्राप्रवृत्त्यन्वाख्यायकह्रस्वो चयुवः स्यानो च

= आ तो युक्॰ = ९

च १ प्रवृत्तौ स्त्रीवचनाविव नदीसंज्ञो भवतो न तु एवं वा चकाविति क्रव्यमिति वाग्निकेति शकन्धे ब्राह्मणेपक्ष
माभूत् अति शकटये ब्राह्मणाय अतिश्रियै ब्राह्मण्यै श्रियै ब्राह्मण्यैक्ष माभूत् अतिश्रियै ब्राह्मणाय
[redacted] श्रियै ब्राह्मणायेति पुस्त्वाख्याविति सूत्रशेषभाष्य उक्तौ एवं चास्य निषेधविकल्प ... त्वमसंक्षिप्ता समुदा
यस्य केनापि प्राप्त्यभावात् अवयवस्य प्राप्तावपि तस्यानेन न विकल्पाभावात् इ. दाक्षिमांगस्येवानेन वि
कल्पात्। एतच्च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनाविति अनेन सूचितं। अत एवात्र वाक्यद्वयेपि विधिविकल्प एव द
र्शितः एवं चात्र नियमो नाश्रीयत इति कैयटो वाक्यद्वयपर एवोचितः उपक्रमनिषेधपरतया व्या
ख्यानं तु स्त्र्याख्याविति स्य नित्यस्त्रीलार्थकत्वमज्ञानतः एकदेशिनोक्तं इति ह्रस्वयोरेह गामिति पक्षो
पपादनेन क्लिभूतमिति तन्नादरणीयं। यत्तु दीर्घवाक्यस्याख्याविति हूतोस्त्वतस्य वा विशेषणं पु
न३ नपुंसके न तदैवं विधिः अंगस्य च केवलं स्त्रीत्वे विशेषणमेवं ह्रस्वघटितवाक्येपि स्त्रियामित्येतन्मा
त्रमुभयोर्विशेषणमिति तन्नु चिंत्यं भाष्यानर्दलाभात्। नेयङुवङ्स्थे त्वतत्र तु नेयङ्गाक्षिमांगविशे
षणा स्त्रीत्वं न दाक्षितस्येयङादिविशेषणातायाश्चैवोचितात्। यस्यांगस्येयुवाविति भाष्योक्तेः

 = वंचाप्राप्तत्वान्वयश्चेत्सारभ्यपुंस्त्ववाच्येनत्वाभ्रात्यर्थादिसंगतस्याद्इत्यर्थान्नित्यमिस्त्वेवंकृतान्वयस्यत्वमिस्यादिनान्वयंकृत्वोइतिनन्वयवाच्यमिस्त्यन्वयः। =

ल॰शा॰शे॰

९६

स्त्र्याख्याविरहस्य नित्यस्त्रीलिंगाविरहयोरेकस्य यूङ्त्वमेतेनैवक्लृप्तसंबंधत्वात् । अत एवातिप्रसङ्गे यद्ब्राह्मणा
यत्वत्रानेन निषेधादवयवनदीत्वमयुक्तमपि तत्कार्यं न । ननु यथा खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यादौ लुबंत १२
स्य त्रिलिंगत्वेपि प्रथमलिंगग्रहणान्नित्यनदीत्वं भवतीति भाष्य उक्तं चात्र ब्राह्मणान्यशेषत्वादौ अयुक्त
वद्भावेन स्वलिंगेवं गत्रयुक्तकार्यभावस्यापत्तिदेशान्नन तत्वेस्य ह्री चेद [redacted]
तस्मान्न सद्रुति सूत्रे भाष्यकैयटयोर्यद्वातिदेशेन प्रकृतिलिंगयुक्तकार्यातिदेशेन तद्विरुद्धस्वाश्र
यकार्याप्रवृत्तिः स्पष्टं चेदं स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये युक्तवद्भावादिप्रत्याख्याने पियथाद्युरादिश
हे: पुंस्त्वेन स्त्रीरूपार्थस्याभानं तथा प्रकृते स्त्रीत्वेन पुंसो भानमिति न नत्वं । पुंस्त्ववाच्येनत्वमित्यर्था
त्तेन चैवं खरकुटीपट्वत्वापि युक्तवद्भावेन नित्यस्त्रीत्वात्सूत्रे रोवसिद्धमिति वाच्यं स्त्र्याख्याविरह
स्य स्त्रीत्वविशिष्टमेव यत्राहेत्यर्थोत न चायं तया । स्त्रीत्वेन रूपेणावस्तुनः पुंस्त्वविशिष्टस्याभि रामं
धानात्तदपि पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिंगत्रयमस्तितथापि व्यक्तिवस्तुपदार्थादिबोधकत्व काले
तत्तल्लिंगे गोयत्नेनेपिस्त्रीपदादिबोधकत्वदर्शायां तत्तत्वेमानाभावात् प्रकृते तु ब्राह्मणायेत्यादि

२६

विशेष्यदर्शनेन तत्सन्नानुमानात्तत्सत्वं चेदं भाष्यकैयटयोरेवं श्रीशब्दात्कन्निलुपि श्रियै ब्राह्मणाये
स्याद्दैविकत्वापत्तेः युक्तं चैतद्वैव नस्त्रियाम्गतेः सवर्णे नात इत्यत्र सूत्रे चेति नपुंस्त्वात्तानि वे शब्देति चेन्न
सत्यभिधानेऽद्दत्रापत्तेः भाष्ये तु ... श्रियै ब्राह्मणायेत्यादि तु कज्जंतात्क्विपि बोध्यं विपरीतं नि पस्त्री
त्वनिवेश वादिनो लुवंत श्रियै ब्राह्मणायेत्यादौ तन्त्रापत्तेर्दोषद्वयत्याहुः [redacted] यूकिं मात्रोय घपिपू इति दीर्घपरं तथापि विभक्तिविपरि
णामेन योऽह्स्वावित्यन्वयो बोध्यः एतत्सर्वं वामीत्यत्रापि बोध्यं इदुद्भ्यामौदच्चघेरिति सूत्रे यो
गविभागेन व्याचक्षेद्ददुद्भ्यां अन नदीसंज्ञकेभ्य इत्यत्र घेरौदित्याभ्यां बाधात् ङेराम्नीति सूत्रान्नदीग्र
हणानुवृत्तेश्चाहुऽन्नदीसंज्ञकाभ्यामिति मत्वामिति। संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादुदाराः। त्रिचतु
रोः अत्र न आद्वृत्यतो विभक्ताविति वर्णितेः तत्फलं त्रिभार्यः त्रतीयां तेन समासे भार्यीभरणीयः स्त्रि
चिरात्रलोन्त्यपरिभाषयैव सिद्धे ऋतइति अनुवर्त्तमानेति स्वचतस्रद्दत्यस्य षष्ठ्यं तत्त्वकल्पनाया
न्याय्या त्रिचतुरोरित्यसेवानुवृत्त्या पञ्चोरादेशेन तिसृचतस्रोबाधापत्तेरिति दिक्। नुम चि

रेत्तिास्त्रत्वाचिरांशेननित्रिस्त्रितिनिषेधोमूलं।एतेनस्त्रीत्वरूपार्थविशेषविभक्तिसंज्ञानिमित्तत्रिस्त्राद्यपेक्ष
यानुडंतरंगइत्यपास्तं।अतोनिषेधादेवार्थसंज्ञाकृतबहिरंगत्वानाश्रयणात्नूत्रन्यर्थानिमित्तयविशेषा
पेक्षत्वेपिसंज्ञार्थविशेषानपेक्षत्वेनांतरंगत्वात्त्रयादेशातदसंगतिःस्पष्टैववस्तुतःस्वरूपेणोपादा
नेनबहिरंगत्वंकिंतुकेनचिद्विशेषधर्मेणोपादानएवेतिविशेषापेक्षस्यबहि[redacted]
रंगत्वमेवनेतिचरूदधात्तौनिरूपयिष्यामः।त्रयस्त्रेमाष्येतु नतिस्त्रितिज्ञापकाद्रादेशोनुङ्वि
षयेनापूर्वविप्रतिषेधेनतुनसिध्यतिअपवादविषयेविप्रतिषेधाप्रवृत्तेः।रादेशस्यसर्वापवादत्वा
दित्युक्तं।त्रिचतुरोर्विशेषणादितिस्त्रीनिष्ठसंख्यायांवर्तमानयोरित्यर्थइतिभावः।नेहेतित्रिशब्द
स्यपुंनपुंसकवृत्तित्वेपिसमुदायस्यस्त्रियांवृत्तेरंगविशेषणत्वेरादेशःस्यादितिभावः।आमिवि
तित्रामःषष्ठीबहुवचनमेवार्थाधिकारात्तेनतेड॰।रामित्रयादेशइतिबोध्यं।प्रियत्रिसेतिअंगविशे राम०
षणात्वेनाप्तिःस्यादितिभावः।प्रियात्रयस्त्रिउत्स्नितिस्थितेंतरंगानयीतिन्यायेनविभक्तिलुकि

पुनः सुपि तदन्तविधिना निर्दिश्यमानपरिभाषया त्रिशब्दस्यादेशः नतो न घेत श्रेति कमुनं समासा
थालौकिकवाक्ये ऋकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् ऋदुशनेत्यनेङ् प्रियतिसृणी इत्यादि। अत्र नुमः परत्वा
त्रिस्रादेशे पुनः प्रसंगविज्ञानेन नुम् न तिसृति ज्ञापकेन सौ मान्यत आगमविषये रादेशो नेति ज्ञा
प्यते प्रत्ययोत्तरेति सूत्रे चेमौ भाष्यप्रयोगौ। द्वे रस्वेदृति बहिरंगासिद्धत्वं तु न यासयो रिति निर्देशेना
नित्यत्वान्न प्रवर्त्तते। विभक्ता वितियुवोरनाकावित्यत्र भाष्यपाठात् ङ्यास्सूत्रे तत्परिभाषाद्वो षेषु पाठा
त्। सखीति सख्य शिश्वीति ङीषू। यस्येति चेतीकारलोपः लक्ष्मीरिति कृदिकारादिति ङी। बिलक्ष्मीत्यापि।
स्यायतेरसांसुकशो रीनद्दति स्त्री स्यायतेर्ड्रट्। टिलोपयलोपौ टिला ङीप् इयङि निस्त्री माद्देस्य
का मंतत्वादियङे वानुवर्त्तत इति भावं गुणानेति जसि चेति गुणः। आङो नास्त्रियां घेर्ङितस्वनद्याप इत्येते
रित्यर्थः बाध्यत इति स्त्रीशब्दस्य यङित्य नेनान्वयः नुमिकोचीति। पूर्वकारिकोक्तेर्बाधे सति यस्फलितं
तदाह स्त्रोस्मावितित्रेत्र्ङादौ यद्र्ग्यादेशो विहितः स उपसर्जनेपुंसि विमानस्य स्त्रियाः स्त्रीशब्दस्यो सादि ९२
षु चतुर्ष्वेवनत्वन्यत्र गुणादिर्निर्बाधादिति भावः एवम्वेवादितिनेत्रीयादिषु भावितपुंस्कमित्यनेने

98

क८

तिभावः। ननु ह्रस्ववाक्येप्यस्त्रीत्यस्य संबन्धेन स्त्रीशब्दावयवभिन्नह्रस्ववर्णान्तादित्यर्थे न कथमत्र प्राप्ति
रत आह। स्त्रीति तित्तवबीजमाह तत्तं बहुत्वेवेति प्रसज्यप्रतिषेधस्तु न वाक्यभेदापत्तेः। नन्वियङुवङ्
स्थानावित्यनेनापि ह्रस्वस्य निषेधः किं नेत्यत आह दीर्घस्यायमिति तत्र ह्रस्वपदाभावादिति भावः। अये
त्येनामिति श्रीः। क्विप्चीत्यादिनावागित्यत्रेवमर्णोः क्विपूर्दीर्घो। स्त्रङ्यतत्वान्नमुलोपः। नेयङ्। ङु। हू
योश्चारणां समर्थस्यान शब्दोभाव लुङ्तः। ङुयङुवङोः स्थानं स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिः। सा च वा
धकाविषयेस्त्वेति न प्रकृष्टाधीः प्रधीः प्रधेट्यादौ न निषेधः। सा चोपलक्षणं व्याख्यानात् तेन हे
श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः। श्रियावित्यादौ न त्वियाति सत्वात् पत्र नदीकार्यो अयं गेबाधकाबाधितेय
ङादिस्थितिः। क्वचित्तु सात स्यत दवयवस्य च निषेध इति फलितमत एव प्रकृष्टाधीर्यस्याय स्त्र वा प्रधी
रित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वं भवत्येवा तदुक्तं भाष्ये अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुस्था रामः
न प्रतिषिधेयणाम्स्थानयोरपि घो प्रतिषेधः प्राप्नोति अवयवस्येयङ् इति ह्रस्वश्चेति विकल्पः। वामि
श्रामीति च्छेदः। प्रधीशब्दस्येति। प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थे कसेत्यर्थः। वृत्तिकारादीनामिति। अयं भावः। भा

वङ्स्थानत्वात्। आध्यै प्रध्यै। सिद्धं तु अंगरूपग्रहणात्। यस्यांगस्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं। न चैतस्यांगस्येयुवौ भवतइति। श्रियै इति। २९
५.२

ष्यस्त्राख्येप्रख्ये इत्यादाविव यङ्स्थानत्वान्निषेधमाशंक्य यत्र नदीकार्यो अयेंगङ्सुक्करीत्या समाहि
तंतं च नवहुव्रीहिः कबापत्तेः किंतु प्रकृष्टंध्यायतीत्याद्यर्थेकं ततश्च कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावेन नदी
त्वाप्राप्त्याभाष्यासंगतिरतः स्त्रीविषययोर्वेक्योः पूर्नित्यमित्यत्रभाष्ये एवकारो भिन्नक्रमः नित्यमेव
योस्त्रीविषययोरित्यर्थः नित्यमेवेत्यस्य पदांतरं विनापीत्यर्थः खलपूकटप्रूग्रामणीनां क्रियाशब्द
तया पुंसि मुख्यावृत्तिः पुंसः खल्वयमुचितो धर्मः शक्तत्वान्स्वयरहितत्वाच्च अतस्तेषां न पदांतरं
विनास्त्रीवृत्तित्वं ध्यानादिस्तु स्त्रीपुंससाधारणमिति। अत्र रुचिबीजं तु सूत्रभाष्याद्यक्षरैरीदृशा
नित्यस्त्रीत्वालाभः भाष्योदाहरणो बहुव्रीहिरेवा। कम्हुना। ऋकारसाहचर्येणाय स्पृहत्रेः प्राडून
दीत्वं तदुत्तरपदके एव न त्वावृत्तेः धीशब्दस्य यङ्स्थानत्वेन प्राड्रीत्वनिषेधात् गतिपूर्वक
त्वाघणाविमुलभः। स्वाध्ये इति चिंत्यमेतत् क्रियाशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावादिति कैयटस्तु चिं
त्यस्यैवेति दिक्। लक्ष्मीवदिति स्त्रियामिति शेषः पुंवद्रूपमिति उक्तविग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावात्सु

६१ सीवत्स्त्रियामप्यनदीत्वादितिभावः प्रकृष्टाधीरिति विग्रहे इति ईदृशपदघटितविग्रहे इत्यर्थः । तेन कर्मधा
रये बहुव्रीहौ च सर्वलिंगेपि मतद्वयेपि लक्ष्मीवत् प्रथमलिंगग्रहणं चेत्यवयवधीशब्दस्य नदीत्वान्नेयङ्-
स्य॰ ति निषेधस्याकारी [illegible] त्वाप्राप्त्यभावादिति भावः । विशेषवदिति · लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः । श्रीवदिति स्त्रिया
मिति शेषः । विशिष्टस्य धीयद्दू · स्यान्नेत्वं न ङि · दामाविकल्पस्यान्यत्र निषेधस्य प्राप्तेरिति भावः । पुंसि लौ ५४
दृशबहुव्रीहावपि न नदीत्वं नेयङ् · त्यवयवस्य निषेधात् समुदायस्याप्राप्तेश्चापुंवदिति सुष्ठु ध्यायती
ति विग्रहे इति शेषः तस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेन पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः । इति विग्रहे लिति
ईदृशपदघटितविग्रहके स्त्रीलिंगबहुव्रीहौ कर्मधारये चेत्यर्थः । तत्र बहुव्रीहाववयवस्य नेयङ् ङि·तिनिषेधः ।
ङितितु समुदायस्य विकल्प इति बोध्यं · स्त्रियां च त्र्यत्रासंबुद्धौ सर्वनामस्थाने इति न संबध्यते आं
भसामर्थ्यान्तत्र्यन्ते ऽप्य इति तदंतशब्दानां बहुत्वाद्बहुवचनं प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदंतविधिः स्त्रि शम॰
यामिति चाधिकारः कास्त्रिहे सुभ्रु इति रावणेन सीतापहारोत्तरं रामविलापोयं विधिनालयाहापितस्सा

जितः सहेस्तु मूका सीत्येवं बहु विललापेत्यर्थः नेयङि त्यत्र नावयवस्य समुदायस्य च नदीत्वनिषेधात्प्र
श्नः प्रमादइति विरहपीडितत्वेनानवधानलक्षणोत्र प्रमादः स च विरहयोः बकस्यात्काक्येगुणाः एकान्तु
त्तरा एकोत्तूयस्मिन्नुत्तातृश मुत्तरपदं यस्येति सूत्रे बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः उत्तरपदैस्तेनेनास्य वाक्य ६३
स्य समासपदघटितवाक्यैकदेशत्वानुमानात्समासो विशेष्य इत्याह तस्मिन्न समासेइति। आरंभेति प्रा
तिपदिकांतेत्यनेन विकल्पेन णत्वे सिद्धे इत्यर्थः पुनरिति शाग्रहणेनानुवर्त्तमाने इत्यर्थः यणामिति ह्रस्व्क
रेति यणामित्यर्थः भिकन्नाताविति शिली गंडूपदी भेकी वर्षाभ्वीक मठी दुलिरित्यमरादस्य बहूनादि त्वे
८५ नवा ङीषिति भावः अन्ये स्य गौरादिपाठान्नित्यमेव ङीषमिच्छंति पुनर्नेवायां स्त्रीतियादवस्य सूत्रः पुत्रः
स्त्रियां त्वमी आह इहितरमिति वन्हित्यङ्घ्यन्तत्वेपुंषयपरेरित्याह गौरादित्वादिकल्पनेमानाभावात्तत्र
मेरेव षोभः कमठी दुलिरित्येव पाठ इति सुबोधिनीकार इति माधवस्तदनुसारेणामूलं बोध्यं। द्रोपदी
योनस्त इति स्त्रियां यत्नामो तितन्नेति व्याख्यानादिति भावः स्वस्त्रादिषु माशब्दस्य ननंद्रादिसाह ८२
चर्यात्प्रसिद्धत्वाद्व्यसंबंधिकजननी वाचकस्यैव ग्रहणं संनिपातपरिभाषयेवति स्टचतस्त्रोर्ङीबि

100

संबुद्धिलोपस्याप्राप्तिः । प्रातिनिमित्तस्य प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य प्रत्ययलोपेनाविनाशात् । अत एवैङ्ह्रस्वादिति सूत्रे ज्ञाने त्यादौ ४

भावे सिद्धे तदनित्यत्वज्ञापनार्थं तयोर्ग्रहणमिति केचित् । स्वस्वादिषु तिसृचतस्रोः पाठो नार्थ इति कृत्स्नेऽर्थे
न स्वत्रस्थभाष्यस्वरसः ॥ ॥ह्रस्वान्ताः स्त्रीलिंगाः॥ अतो मूत्र न इत्येतदधिकृतस्यांगस्य विशेषणं स्व
मोर्नपुंसकादिति चानुवर्तते अम् लुग्बाधकोऽयं ननाप्राप्त इति न्यायात् अमिति च्छेदो न तु मिति ज्ञानमित्यादौ
सुपि चेति दीर्घापत्तेः संनिपातपरिभाषया दीर्घवारणे तु हे ज्ञाने त्यादौ मलोपापत्तेरित्यादौ लोपाभा
वापत्तेश्चांगाक्षेपव्यधिकरणान्वय हल्ल्यादानुवृत्ते पश्चात्स्थिता भाष्येन तु मिति च्छेद उक्त इत्यलं भाष्यविरुद्धक
ल्पनयेति दिक् ॥ जसः शी ॥ औङ आपः इत्याभ्यां शी औङ इति चानुवर्तते तदाह क्लीबादित्यादि । यस्ये
ति चेइत्यस्यावर्णस्येत्यर्थः व्याख्यानात् । भस्येत्यधिकारश्च नन तद्धित इत्यं तद्धितेनानुकृष्यते तत
भस्येत्यादि॰५ दाह भस्येति किं गर्गेहत्यं औङः श्यामिति इत एव निर्देशाद् सनित्यस्त्री त्वं बोध्यं । औङ इति स्वरूपकथ
नं सर्वेद्यस्य भाधिकारे णास्तिद्धेः जश्शसोः शि ॥ शसन्त्रसुबेव व्याख्यानात् नपुंसकस्येत्यादि तानुमिति स
र्वनामस्थाने इति चानुवर्ततेऽङ्गस्येति च प्रकृतं तत्र झल्लजभ्यां विशेष्यते तेन नपुंसकस्येति य रामः
घमाणस्याभावात् अंगस्यैव विशेषणं । अस्थि दधीत्यादौ तु इष्यमाणस्यैव प्रकरणात् श्रुते बलवत्वा

१००

त्वाच्चतएव त्रिचतुरोरित्यत्र स्त्रियामितितयोरेवविशेषणमित्याकरः उपधादीर्घ इति सर्वनामस्था
ने चासंबुद्धावित्यनेनेतिभावः षोषमितिकर्मणि ण्यत् घञपाः पुंसीतितु प्रायो वादः स्वङ्गु । इङ्गेति ५२
षुर्वनरूतमितिष्ट्रि तविषपिलामेनान्वयः ८३
पाठः दस्यषत्वे डस्य संयोगांतलोपः स्यादिशास्त्ररूपमंगमियान क्लीत इति कैयटः पंच भ्यः इतित्र्यधि
कच्यवच्छेदायोस्य सर्वोधंतगेशात्वात् । परेतु डतरादिभ्य इति विरुद्धविभक्तिपंचम्यंतत्वादंगा स्येत्यने
नान्वयानर्हमिति डतरादिभ्यो विहितयोः स्वमोरंगसंज्ञानिमित्तयोरित्यर्थ इति भाष्ये सर्वादिसू
२५ त्रे स्पष्टं एवं च परमतं रं कुलमित्यादौ नादङ् । यत्तु कैयटेनार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यं तेन पर
मकतर [illegible] रादिसु कृतं नात स्यषेदिडतरा घर्थगतसंख्याभिधायिन इत्यर्थस्तदा पंच
चम्यंतत्वात् दृशार्थप्रतीत्य संभवः यदि षष्ठार्थे पंचमी तदा विरुद्धविभक्तित्वादिति भाष्यासंगतिः
विधानस्य सर्वथानाश्रयणेनार्थद्वारकं विधानमिति तद्व्याख्यासंगतिश्च न चैतदर्थमुपर्जन्स
न प्रतिषेधारंभो व्यर्थः स्यादिति वाच्यं तत्प्रत्याख्याना [illegible] येवेतन्द्भाष्यप्रवृत्तेः परमकतरादित्या

वृत्तये ऽवश्यापाश्रयणीयविहितविशेषणेनेवातिकतरादिष्वावृत्तौ सत्यर्थे इति तदाशयं त्यदादीनामटु
८२ त्यत्र षष्ठ्यंतत्वात्त्यदादीनामित्यर्थे द्वारकं विभक्तिविशेषणमस्थिरधीत्यादावेमंतव्या तद्धि शेषणव्याख्याना
टे:१३ दित्यपि तत्रैव भाष्ये सष्टमित्याहुः ट्टिलफलमाहेति विशतेरित्यतो डिनीति वर्त्तते मस्येति चाधिकृतं तेन
चेमट्ति डटोमटि भत्वाभावइतिभावः अन्यतमस्येति डतरादिषु पाठादिति भावः एकतरमिति। एक
काश्वप्रचाम्रिति डतरच्। एकतमस्मलेकतमदित्येवापरत्वादिति तुमपेक्षयेति शेषः शुद्धं नरं प्राप्याद्य
२६ त्वेनाजंलक्षणमिदांश्वनुमप्यनित्य इति भावः केचित्तु शिभावात्परत्वान्नरसितनः शोभत्वंतत्वान्न
मित्यर्थमाहुः रत्रयद्वक्तव्यं तन्निर्जरश्शब्दे उक्तं सांतमहतः सांतेति लुप्तषष्ठीकं दयक्षं द्वे संयोगस्ये
त्यनेन समानाधिकरणं नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविमन्नुवर्तते न तदाह सांतसंयोगस्ये
त्यादि। उपधायग्रहणं च पूर्वमात्रोपलक्षणं पारिभाषिकार्थस्येहासंभवात् सर्वनामस्थानइति १म०
च सांतसंयोगविशेषणं अन्तस्यवहसश्शिरांसीत्यादौ न दोषः यद्वा नं स्य विकारेत्स्यसदेशस्येति न
दोषः। मांस्पचन्या इति। मांसस्य पचनीत्यर्थे मांसस्य पचि युड्घञोरित्यधेतत्सिद्धार्थानुवाद

मासस्त्वकारस्याङ्गत्वेप्रसक्ते धुंदसी २

= ह्रस्वो नपुंसके ३

एवंशाब्दत्वेन च सादृश्यं न तु मतेति तस्य च नित्यत्वमित्यभिमानः कृत्तद्धितेति भाष्यस्वरसस्तु न नु कृत्तद्धितेति
भावः। मा सः शङ्कुदसीति [redacted] त्यर्थः। मात्रिः शरस्त्रिर्दुरोव रंतवत्सुद ६२
३ ह्रस्वो नपुं हृदयं क्लीबवदृथे वर्तमानस्यार्तंत स्येवसामर्थ्यात्प्रातिपदिकलाभे प्रातिपदिकस्येत्य [redacted]
[redacted] तत्स्प्रधानस्येत्यर्थं कं तेन कांडे इत्यादौ स्वंतवम्द्रावेन प्रातिपदिकेपि न ह्रस्वः ६४
विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वेपि प्रकृत्यर्थो विशेष्यतया प्राधान्यमस्त्येव प्रथमायास्त्वपि त्वन्नाभिहितशक्तिरर्थेइ
तितत्रापि तत्संसर्गे को बोध इति तस्याः प्राधान्यं। कांडे तिष्ठतइत्यादावारव्यातार्थकर्तुः कर्तृत्वे क्रियाभा
वेन क्रियायामन्वयेत द्भिन्नप्रथमार्थस्यापि तेन संबंधेनान्वयात्तु स्य प्राधान्यं स्यसं चेदं भाष्ये। ह्रान्तव
दितिदीर्घांतत्व प्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भावः। श्रीपाणीत्यादेदाकार उत्तरपदेति णत्वं भवत्येवे
ति बोध्यं। इकोचि। सुपीति वक्तव्ये विभक्ता वितिचित्य प्रयोजनं विभक्तौ किं मधुनइदं माधवां हेवारेहे
वारीतिश्रत एवेकोचीति सूत्रस्यापि हकिंचित्प्रयोइतिएङः ह्रस्वादितिसूत्रस्थहेत्रपुइतिच भाष्यसं
गच्छते। वृद्ध्यौत्वेति वृद्ध्यादीनां क्रमेण गावौ हेहरो कोष्टुहरये इत्यवकाशः नुमोवा हिसी इति।त्त

ल॰श॰शे॰

107

तोयादिषु भाषितः पुमान् [illegible]येन शब्देन तत्पर्यायी लुप्त इति प्रसंगस्तस्माद्भाषितः पुमान्यस्मिन्प्रवृत्तिनि
मित्ते इत्यर्थ इति बहुव्रीहिः भावशक्तिर्यया स्वकरणात्याक्षिप्तशब्दस्य क्लीबेन समानानुपूर्वीकः स
मानार्थश्च गृह्यते मत्या सत्ते: तत्तोऽर्थमाघ त्रसफलितमाह प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति इकोचीति नपुंसकस्ये
तिचानुवर्त्तते। तेचतत्र षष्ठ्यंतेत्वार्थात्प्रथमांते। इक इति किं श्रीपेणाटाटो किम नादिनी। अयंचह्रस्व
नुमोरभावातिदेशः [illegible]क्लीबत्वविशिष्टार्थवाचकस्य पुंविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशो क्लीबत्वरूपार्थे
वृत्तेस्तत्प्रयुक्तसर्वकार्यप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः अस्थिदधि। नकारादकार उच्चारणार्थः अनङ
उदात्तस्योच्चारणेन सिद्धावुदात्तग्रहणं असति यत्ने उदात्तादिशब्दैरनुपात्तो गुणोऽविवक्षित इति
ज्ञापनार्थं त्रिचतुरो रितिसूत्रे तिसृचतसृत्यत्र द्वंद्व प्रयुक्तेनोदात्तेकरणे व्यवत्वाघुदात्तनिपातनं विव
क्षार्थं निपातनेनामान्यादेशे प्रयोगे प्राप्ते त्यादेशप्रयोगकरणं। वधादेशे विहितत्वानुरूपेणोदात्तेत्व
नुदात्तेनोच्चारणीये आघुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं तदुक्तम् असति यत्ने इति परमा[illegible]स्थिशब्दादाव
तोदात्तगुणास्यापि स्थानित्वेनात्र तद्विवक्षायां नमालमिति भाष्यस्य ध्ले। उदात्तत्वफलं दध्नेत्यादाव

रामः

६०३

लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाविभक्त्युदात्तत्वं दधनीत्यादौ अवर्णाचं ज्ञापनफलं तु नन्तानां भिन्नस्व
रकां नानाक्र दृष्टानेत्यनेन नतन्स्वरकानइ सिद्धिरिति दिक्। तदंतेति आंगत्वादिति भावः। अत्रापि नपुं
सकस्येति संबध्यते तेन धात्वाद्दृगमहनेति किं प्रत्यये दधिनेत्यादौ नातत्व गृह्यमाणस्यैव विशेषणा
त्तेनाति दध्नाञाल्लेण नेत्यादि सिद्धं। सुधियेति। शोभनज्ञानवत्त्वरूपैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तुवत् प्र
५ पुष्परसः। वं ५ धीशब्दे प्रकृष्टज्ञानवत्त्वमेकं तत्। मधिति मकरंदमाक्षिकवाचिनः पुंनपुंसकयोः सत्वात्तुवत्वं न मध =द्राक्षा=
द्वीका विकारकाचिनो नित्यनपुंसकस्य तु नास च माद्वीकं समधुनद्वयोरित्यमरेणोक्तः। भाष्यम
धोस्त्र ताइत्यस्य लिंगव्यत्ययोदाहरणात्वं तु माधीगावो भवंतु नइति लिंगसिद्धक्षीरवाचि नपुंसकम
धुशब्दोपि प्रायेणेति दिक्। स्तुर्वेति। मांसपचतमूनां पदादिषूपसंख्यानमिति वार्त्तिकेनेति भावः। पू
र्वविप्रतिषेधेनेति न च नित्यत्वादेव नुम् सिद्धः। किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यं तदंते नुमि कृतेपि अंगाधि
कारेत दंतविधेः सत्वे नयदागमाइति न्यायेन नुम्विशिष्टस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्तत्र षष्ठीनिर्देशा
भावान्निर्दिश्यमानस्य नुमा व्यवधानमित्यस्याभावेन नज्वभाभेः। सखेत्यादि तिन्यायान्नपुनस्त्र ज्यक्त्वं। न

दे१ या१

ले॰ पु॰ शे॰

103

न्वयं कृशक्तो हृनेदूत्यस्यैव भाष्ये उदाहरणान्तरीयादिष्वचीत्येतद्विषयकरणं वान्यथा प्रथमोपस्थितस्यवेना
मस्थानोदाहरणत्यागेबीजानावप्तिरितिचेन्न उदाहरणस्य संकोचकल्पनाभावात् । तदुक्तं नचो
दाहरणमादरणीयमिति उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभावदृष्ट्येवं परतयानादरणीयमिति तदर्थ इत्याहुः ।
लवनम्४ सुल्वेति स्वत्वशोभनं कर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं । पुंवत्वे हृस्वाभावेनाघिलान्ताभावेन नुमभावाच्च यणा । धा
तृ इति स्वन दूः नलुमतेति निषेधात् धारणादिकर्तृत्वं चास्यैकं प्रवृत्तिनिमित्तं । हे धातरिति हृस्वस्य गु
णा इति गुणः । स्वड्कृ । आदिशाइति कर्मणि घञ् हृस्वपदेन कर्मधारयो निर्धारणे सप्तमी सौत्रमे
पाप कवचनं तदाहाद्विस्त्यादिमध्येदूत्यपठः तद्योगविभागश्चैवोचितस्तात् एचां पूर्वभागोऽवर्णसदृशत्
तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशस्तत्रोभयोरान्तरतमहृस्वाभावात्प्रयोगे णावर्णादेः श्राश्राववर्णाभावायेदं
तदाह इगेवेति यथाप्राप्तमेव नियम्यतइति नयथासंख्यं हृस्वएं तु नास्त्येवएओ ङि स्यादेदीघे चे३
निर्देशादिति स्पष्टं भाष्ये न चार्धमात्रावर्णस्यार्धमात्रे वर्णोवर्णयोरिति उत्तरमूयस्त्वात्तस्य दृ
शाद्गोव भविष्यतीति नाद्यः स्त्रैणोति वा च्यं श्र्यधमात्रावर्णस्यार्धमात्रावर्णस्यार्धमात्रे रामं०

१०३

वर्णौ वर्णयोरिति तु [illegible] मूयस्त्वा [illegible] मेवमविष्यतीति नार्थः सूत्रे णोति वाच्ये अत्र ध्यर्धमात्रा व
र्णस्यार्धमात्रे वर्णौ वर्णयोरित्युक्ता विपक्षस्य ल्लुतावे चेदृ ति सूत्रे विनिगमनाविरहाश्रयेणाभाष्ये
उक्ततया समप्रविभागपक्षस्यैव भाष्यकृत्संमतत्वादित्याहुः प्रीणामि ति [illegible] न च णयोर्हलीति वि
षयसप्तमीति प्रागेवात्वं निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाभावात् आत्वे कृते नुडुनापत्त्याह लादि विषया
भावेन पूर्वमात्वाप्रवृत्तेश्च। केचित्तु नुटो निमित्तस्य संनिपातस्य दीर्घणाविनाभावरूपकत्वेन त
द्विषये संनिपातपरिभाषाया अविषयत्वेन नामीति दीर्घस्तु सुपि चेति दीर्घं नित्यत्वाद्बाधत इति
माधवाशयमाहुः ग्रामणि कुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे ह्रस्वस्य पितीति तुक्। समुदितप्रातिप
दिकापेक्षह्रस्व स्य संनिपातस्य दीर्घणाविनाभावरूपकत्वेन तद्विषये संनिपातपरिभाषाया
विषयत्वे ननामि इति दीर्घस्तु सुपि चेति दीर्घं नित्यत्वाद्बाधत इति माधवाशयमाहुः ग्राम
णि कुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे ह्रस्वस्य पितीति तुक् समुदितप्रातिपदिकापेक्षह्रस्वस्य ब
हिरंगत्वेन वर्णमात्राश्रयेन्तरंगे तु कर्तव्ये असिद्धत्वात्तौ येतु बहुत्वे तु कोरसिद्ध इति वचनान्न लो

८५

ल.गृ.शे. 104

म०

पट्टतिसूत्रे कृतितुं ग्रहणाच्च ह्रस्वस्य पितीतिसूत्रेऽन्तरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तिं वदंतितेषामुपजीव्यविरोधा
न्नतुकः । अजंतत्वमुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः । न चैवं संनिपातपरिभाषाव्यर्थाऽतस्यात्र ग्रुपजीव्यविरोधमूलक
त्वात् किं च तस्यात्रपि सरववार्थः अतएव संनिपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे वर्णाश्रयः प्रत्ययो
वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्युक्तं न च न प्रत्ययः संनिपातलक्षणाः अंगसंज्ञातस्यैव निमित्तं स्यादि
त्यग्निमभाव्यविरोधइति वाच्यं तेस्यैकदेशयुक्तित्वात् अन्यथा ग्रामणि इत्यादावपि मालोपनिमित्तं न स्या
दित्यन्यत्र निरूपितं ग्रामणिपुत्रो ग्रामणिकुलमित्यादौ पूर्वोत्तरपद निमित्तह्रस्वबहिरंगपरिभा
षयापि सिध्यतीत्याशयेन कृन्मेजंतइति सूत्रे ह्रस्वस्य पितीत्यादौ तदुपन्यास एकदेशिन इति न तद्विरोध इत्य
लं ॥ ॥इत्यजंतानपुंसकलिंगाः ॥ ॥हो ढः । झलो झलि पदस्य स्कोरित्यतोऽन्त इत्यनुवर्त्तते झलि परे पू
र्वस्य पदांते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः । ढस्तु न विहितः ध्रुडित्याद्यसिद्धेः दादेर्धा ॥ दादेर्ग्रहणाद्धोपदेशि
कदादित्ववल्लक्षकं व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य फलितार्थमाह धोपदेशेइति । तेएवच प्रकृतसूत्रे भाष्ये ध्वनितं तान
त्रहिघत्वस्यासिद्धत्वाद्धुत्वं प्राप्नोतीत्याशंक्यापवादत्वेन समाधायाथैवं वक्ष्यामि हो ढः अदादेरिति तनो

अपूर्भावो नस्यादि तिभावः ॥२॥
राम०

वो योदादि रिसर्थमुक्त गार्द मयतेरक्षस्ये गार्थं बि। स्वादौ भपू भावायो नरस्य भावास्व कं वैयधिकरण्य डुक्ता देशश्चेति व्याप ५

घातोरित्ति दादेरितिवर्त्तते नेति निवृत्तमित्युक्तं द्रु द्रुस्तुवा द्रुह्दे त्यनेनढत्वस्यापि विधानात्तत्र न दोष इत्ति न दाश

तिः यः तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्यकृत्कृतदादेरित्यनुवृत्तेः फलांतराभावेन द्रुंतपदेशवद्दादिलक्षकं सामर्थ्यात् । अर्था

धिकारानुरोधाच्च पूर्वत्र निषेधस्य समर्थकोप्येवं । अत एव नामधातुविषये दामलिडित्यादौ ढत्व घत्वाभावो सि

द्धौ एवं च तदेकवाक्यतया पवादत्व पक्षेपि दादिपदस्योपदेशकालिक दादित्ववल्लक्षकतो चितातदनंत

रं दादेरिति वर्त्तते इति भाष्यस्योक्ताशयमज्ञानतो घो दादेरित्युच्यते कथमधोगिति शंकायामेका च इतिसू

त्रार्थमपि प्रसंगाच्छिरोर्त्तुं धातोरेव यद्दशि वम्दा वाक्सिद्धमिति भाष्ये उक्तं । तत्रोत्तरार्थे वैयधिकरण्यमं

मावश्यकमितिवदतात स्यहानावश्यकत्वं सूचितं तेन च दादेरित्यस्योक्तार्थकत्वं सूचितमित्यन्य

त्र विस्तरः । धुगित्यादिसिद्धये गोनोक्तः औपदेशिकप्रायोगिकयोरोपदेशिकस्य ग्रहणमिति परि

भाषातु तत्रतत्रोपदेशग्रहणं कुर्वत्सूत्रविरोधेनतरतमयोपोघोत्वसंतस्येत्यादि सूत्रस्थभाष्यविरोधे

न चाप्रामाणिकी तत्र हि भाष्ये इदमुक्तं । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबंधकग्रहणे षुरूपमाश्री

यते यत्रास्येतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्यनांतरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे

ल॰म॰श्रे॰ 105

सानुबंधकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते कोसावुपदेशो नामेति। अनुबंध अस्तावा
नानुबंधके त्युक्तं। न्यायस्यान्यत्रापि तुल्यत्वादिति बोध्यं। एकाचो। ब्रुवू अवंतस्येति वक्तुं युक्तं। अष्टपदाश्र
क्तिकल्पनेन लाघवात्। निवृत्तमिति। धुगूभ्यामित्यादौ पदांतत्वादेव सिद्धेरिति भावः। सामर्थ्यादिति।
स्थौग्रेहरास्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वे तु तदनुवृत्तौ फलाभाव इति भावः। धातोः किंत इत्यादि। ननु दुहे घे = नद्दुहतीतित...
त्येधात्ववयवमेकाज्रूपं दुह इति दुघिति च तत्राघोनश्चर्त्वे तौ स्यन्नवशदुघिति तु नावयव इति कथं भष्भावो
तत्राह। व्यपदेशिवदिति। विशिष्टोपदेशो मुख्यव्यवहारः सोस्यास्तीति व्यपदेशीति न तु तुल्यमित्यर्थः। दु
हमाघंतवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टः। एकाचः किं दामलिट्। बशः किं क्रोत्स्यति। अवंतस्य किं दास्यति धुगिति
अत्वसंतस्येति सूत्रे ऽधातोरिति निषेधे नकारकं प्रधानमूर्तं तेक्तियावाचकस्यापि धातुत्वादिति भाव ग्स॰
सू॰२ ः। न च धातोरुच्यमानं कार्यं तत्स्यैव भवतीति परिभाषया कथमत्र घत्वादिनस्य तयो धातुसंशब्देन
न विहितः प्रत्यय इति वाच्यं। अत्र पदांतनिमित्तत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात्। अत एवं प्रशानि राम॰
ति चरितार्थमन्यथा मोनो धातोरित्यत्रापि तत्स्य वृत्तौ नत्वानापत्त्यात दस्संगतिः स्यादेव। वाद्रुह

१०५

दुहेः प्राप्तेरन्येषामप्राप्तेरुभयत्रविभाषेयं। इग्यणः। यणः स्थाने इति। नन्वेवमदुहितरामित्यादौ ल॰
स्यौत्त्रमेकवचनेऽस्ति तस्य संप्रसारणालाहुल इति दीर्घो प्राप्तिः। न च यथासंख्यसंबंधाद्दोषः ऋ ऌ कु
स्त्रेलकारोपदेशः किमर्थ इत्यादि भाष्यविरोधादिति चेन्न। प्रदेशेषु यणा इग्भिन्नेविवक्षितेषु संज्ञाविधान
सामर्थ्येन तद्भावितपक्षाश्रयणान्न दोषः। वाक्यस्य संज्ञेति पक्षे भाष्ये संप्रसारणास्येत्यादौ संप्रसा
रणान्तस्य संप्रसारणग्रहणेन ग्रहणमित्युक्तं न यात्। केवाक्यतयाऽत्र पक्षे तद्भावितस्य सं
ज्ञेति भाष्ये सूचितं तेन घुभ्यामित्यादावपि न दीर्घप्राप्तिः। अत एवाक्षद्युभ्यां सावर्ण्यामाक्षद्यू रू
णा इत्यादौ पूर्वरूपं न। समानांगग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातं तथा च भाष्यं शकद्भ्यामित्यादौ पूर्व
रूपाभावाय समानांगग्रहणं कार्यं न कार्यमसंप्रसारणत्वादन्त्योयं संप्रसारणा संप्रसारणायोः
स्थाने एकत्वादिश्यते यदि ने दं संप्रसारणं हूत इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति वचनप्रामाण्याद्भविष्यतीति

। न संप्रसारणे इति निषेधोपि वचनप्रामाण्यात् पूर्वरूपोत्तरं। न च युवऽत्र नूत्रमिति स्थितेंऽतरंग

त्वाद्दीर्घे पूर्वरूपं न स्यादिति वाच्यं। अंतरंगपरिभाषायाऽऽनित्यत्वेनेहाप्रवृत्तेः। न चैवं तत्र सव

सवर्णदीर्घे=२

संप्रसारणास्येति पक्ष
संप्रसारणान्तस्य ग्रहणेन
ग्रहणमिति=३

-106

णो दीर्घोऽन्तरंगं न संप्रसारणो इति निषेधो न स्यादिति वाच्यं अच च : परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादिति दिक् । वाह ऊ ।
भस्येत्यधिकारः वसोः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते तच्चोठो विशेषणं तेनाल्लोन्त्यस्येति न
३६३ तदाह भस्येत्यादि । ह्रस्वउकारतः ह्रस्वतापत्तेः वृद्धिविधावपि ह्रस्वग्रहणो ज्ञन्तोरित्यादौ घत्विसिद्धिः कुः
श्रुतिरित्यत्रापि ह्रस्वकरणोऽक्षद्युरित्यादौ सिद्धिः अतन्त्र्यावितत्वेन तस्यासंप्रसारणत्वादुल इति दीर्घप्राप्तेः
अमि पूर्व इत्यतः पूर्व इति इको यणचीत्यतो अचीति एकः पूर्वपरयोरिति चानुवर्त्तते तदाह संप्रसारणाद
चीत्यादि । ऊठ्युपधेत्यमेत्यपधृतीत्यत्र विशेषणार्थं ऊठ्येवेति ऊठः सीत्यनुवर्त्तमाने वहश्चेत्यनेनेति
भावः शास्तं तादृग्रूपमित्यत्र न लोके विश्ववाट् शब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते न तस्य गुणो लोपस्य र
स्थानिवत्वात् । अंग मसंज्ञाक्षिप्तमत्यपमत्ययेन वाहो विशेषणात् विज्ञग्रहणं किंयोग्यपलक्ष
णं वच्यादिभ्यो विहिते किति तीति व्याख्यानस्य च : परस्मिन्नित्यत्र काम्यचश्चेति च भाष्ये उक्तत्वेन णापत्ता
क्कौ संप्रसारणप्राप्तेः । प्रतिपदोक्तया किप्रभृत्युद्ध्यार्थं विहितविधेरवक्कौ विधिं प्रति न स्थानि राम०
वदित्यत्र ग्रहणे न शालोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च । तेन काम्यचू सूत्रोक्त विहितविशेषणापक्षतदि

तरपक्षयोर्नैफलमिदं ॥ वस्तुतो विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिति सूत्रे प्रश्लिष्टो ह आगतं प्रष्ठवाड्
ह्यमिति भाष्ये लोकिकविग्रहवाक्ये प्रश्लिष्टो ह इति प्रयोगा इत्यत्रापि शिवस्तद्धक्रमिति पक्षे इति। चतु
रनडुह। इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थाने इति वर्त्तते। सावा। आष्टौ नघोरित्यतो नुमनुवर्त्त
ते आदिति च तद्राहादित्यधीति। विशेषविहितेनेति यासुटासीयुडिवेत्यर्थः। न बाध्यते इति। उपजी
व्यत्वादिति भावः। अमाचेतिं अस्संबुद्धाविति विशेषविहितेनामेत्यर्थः। नुम उपजीवकत्वेन विरोधा
भावात्ततः प्राक्रस्याप्राप्तेश्चेति भावः। कचित्तु आमा च नुम्न बाध्यत इति पाठः। तत्रायमर्थः। [redacted] बहून डुहीत्यादौ नपुंसकस्येति नुम्परत्वादामा बाध्येत पुनः प्रसंगविज्ञानात्तु न बाध्यत इति। द
त्वेनेति। अनडुह स्तत्रेत्यत्र हत्वं भवत्येव तत्रोपदेशवैयर्थ्याभावात्। संयोगान्तलोपस्येति। हस्थानि
कस्येत्यर्थः। एवं च नस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभाव इति भावः। अनडुहनितिं अनः शकटं वहतीत्य
र्थे वहेः क्विबनसि अन सोडश्चयजादित्वात्संप्रसारणं। ननु हेनडुन्नित्यत्र संबुद्धिलोपे वस्वं प्राप्ते

असमस्तारंभादमोपवादत्वेनतद्विषयेसंबुद्धिलोपानापत्तिः।विषयभेदेप्यचिरादेशस्यानुड्वादत्वमाशंकितंसम
मेभाष्यइतिचेन्नप्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुत्पत्तिरेवाव्याख्यानेनापवादत्वस्यैवासंभवात् ध्वनितंचेदं
प्रत्ययलक्षणसूत्रेभाष्यकैयटयोः एवमेवात्तरोडनडुहितिप्रत्यादेस्तस्त्रोदाहरणत्वमुपपद्यतेइतिदि
क्। सहेः साडःपदांतस्यमूर्धन्यइत्यधिक्रियते।लोके त्विति।एतेननुरापाषसंघवाहनइतिव्याख्या
तं।नहिवृत्तीत्यनेनक्विबंतसहावेवदीर्घविधानादाहान्येषामपीति।दिवऔत्।ननुविधयविषये
उच्चारणार्थोनामपीत्संज्ञैवोचिता।अन्यथातांतस्यविधानमित्यस्याप्यापत्तेः।ध्वनितंचेदमदड्सू
त्रेभाष्ये।तत्रहिडित्वाभावेऽदादेशेपूर्वसवर्णदीर्घमाशंक्यानुनासिकोपधत्वादितिसमाहितंन
नूच्चारणार्थत्वादितिकिंचद्वितीयवर्णोच्चारणेसहायसंपादनेनचरितार्थेषुतत्र तत्रविशेषणार्थि
ष्विवहलंत्यसूत्राप्रवृत्तेर्मानाभावः। अतएवतस्यलोपइतिसूत्रेनुबंधानामेकांतत्वपक्षेदिवऔ
दित्यादीनांसवर्दिशत्वापादनंभाष्येकृतं।तित्स्वरितमितिसूत्रेचभाष्येतितिप्रत्ययग्रहणंकर्त्त राम०
व्यमितिवार्त्तिकस्यचुम्पामित्यादौतदभावःफलमित्युक्तं।दिवसाश्रियचप्रत्याख्यातंतदित्यन्यत।

किंचादेशेषु सर्वत्र तकाराराणामुच्चारणार्थत्वेनेत्संज्ञकत्वाभावान्निति प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथाविषे
यविषेय उच्चारणार्थोच्चामप्यनुनासिकत्वेनेत्संज्ञा तत एव वेरपृक्तस्येत्यत्रापृक्तग्रहणाभावे दर्विरित्यत्रत्तलो
पमाशंक्यानुनासिकपरस्य वेर्ग्रहणमिति भाष्ये उक्तमत एव वेदितोनुमितिसूत्रे भाष्ये धातोरित्यस्याभावे
सिचवृद्धिरित्यादवेत्सीदित्यादोनुममाशंक्य सज्जादेशकरणेन समाहितं। ननु सिचइकारस्योच्चार
णार्थत्वादिदित्वाभावेनल्लुडादावुकारस्यानाकाभ्यामेव निवृत्तिरिति न तस्येत्संज्ञा। अननुनासिकत्वाभा
वात्। अत एव नंद्यादिभ्यो ल्युप्रत्यये नंदनेतिटाबंतप्रयोगो णाड्डीटीति सूत्रे भाष्ये। ल्युः कर्तरि पुं
सीति त्वमरस्य प्रमादः। अनुवादविषये तु हलन्त्यसूत्रभाष्योक्तरीत्या तेषामवसितानां त्यत्वाभावेन फ
लाभावेन च त्संज्ञाशास्त्राप्रवृत्तेरुच्चारणार्थवर्णसहितसमुदायस्य तद्वदितेलक्षणा। विधौ तु नो
चितासानविधौ परः शब्दार्थ इति न्यायात्। रोगमेरित्यादीनां मनुना। स्यानिवद्भावेन माव्यानिदे
शिकधातुत्वं टही वेकः सत्वात्। गमेरिडिति वचनोपधालोपं अत एव सुबुत्पत्तिः। अन्यथाद

आ तो धातोरित्यादेः च्य

रुक् शितयो धातु
रिदेशेऽ इती कूप
स्ययः न तेइत्संज्ञे
कडूकाररइति भावः = ।

परः शब्दार्थो लक्षणा = २ = तत्र यथा सौम्येना लोपधा लोपः एवम प्राप्याति देशिके = १   पु.२

ल·शब्दे·

108

नोवधलु डीनीति वक्तव्यान्नस्यात् अत्र सूत्रे म्लेङ्इत्यत्रापि निर्दिश्यते एवं पाठ इति केचित्। एवं चात्र निति स्वरितमिति स्व
रितापत्तिरिति चेन्नादिवदुकारस्योदात्तत्वे नस्वं समनक्षमित्यणोहल: स्यानेजायमानोकारस्यानुदात्तत्वेने
कारस्य यण्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितसिध्याफलाभावात् तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्ति
केन तत्प्राप्तेश्च। अतोदात्तेद्धो रिति तु घोषावृक्षस्य बोध्यं। अल्विधित्वे नेति। अत्र नल्विधावित्यत्र पंचमी स
मासस्याप्यथ्यपरणादिति भावः। पदान्त [redacted] इति पदान्तादित्यनुवृत्तस्य विशेषणं विपरि
णामइति भावः। अथ मुकारान्तोदात्तो निपात्यते तेन घुभिरक्तुभिरित्यादौ पदमात्र मनोदात्तत्वं सिद्धं।
अत्र यथाहलइति दीर्घान्नतथोक्तं उतस्तपरत्वं तु भाव्यमानोकारः सवर्णान्गृह्णन् अतइत्यर्थे ज्ञापनार्थ
र्थमितिस्वरितमितिसूत्रे भाष्ये उक्तं घुभ्यामित्यत्रोगुलक्षितीत्यनुवृत्तेः। यत्वस्मात्तपरत्वात्कुरुतइ
त्यादावुदितितपरत्वात्गुणाभावोयथाख्यानिवत्सूत्रे भाष्ये उक्तस्तथाप्रकृते दीर्घाभावइति केचिदत्त राम०
देतेन परास्तं। दीर्घस्य बहिरंगतया तेन व्यावृत्तेरशक्यत्वाच्च। अतएव ऋतइद्धातोरिति तपरत्वेन चिकीर्षती
त्यादौ हलिचेति दीर्घस्य न व्यावृत्तिः अतएव धूचइत्यादौ चावितिदीर्घसिद्धिः। बहुतुरेफान्तस्या

तन्निरूपितसंबंध

पिषट्संज्ञैवतुनकृतांचत्वारइत्यत्रलुगापत्तेः॥ तत्रैरोनित्यत्वोक्तौतुपदत्वाघवाभावः॥ केचित्तुषडित्यादिव
ड्राघर्थपरं। अर्थोत्परत्वंचामः शब्दद्वारकंसचार्थप्रधानएवेतिनगौरोरोतिप्रसंगइतितन्न। शब्दद्वारकमित्यस्य
शब्दनिष्ठपरत्वाघवधित्वस्यैवपरत्वेस्वार्थेआरोपइत्यर्थः॥ एवंचगौरात्वात्तत्रसंबंधेतन्निरूपितसंबंधित्व
नविभक्तिः॥ परंपरासंबंधेनान्वयइत्यपिन। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोःसाक्षात्संबंधेनकृप्तस्यान्वयस्यभं
गापत्तेः। अतएवगंगायांघोषइत्यादौगौरणाधाराद्यवधिकरणत्वादिनिमित्ताविभक्तिःस्वरितत्वप्रतिज्ञा
दिनाभाष्येसाधिता। अतएवेदृशेस्थलेषष्ठ्यपिन। अतएवत्रिपाःपूर्वादितिसूत्रेत्रिपाइत्यर्थग्रहणमि
तिवक्ष्येभाष्यकृतोक्तंभाषितपुंस्कानुपपत्तिश्चनह्यर्थेनपौर्वापर्यमस्तीतिदिक्। शब्दयोगइत्यस्यदिकु
शब्दार्थान्वयस्तेऽवधित्वादौसंबंधेपंचमीत्यर्थः। सचसंबंधोमुख्यएवसाक्षात्संबंधएवचेग्रहीतुमु
चितइतिदिक्। गत्वंद्वित्वमिति। ननुपूर्वत्रासिद्धमद्वित्वेइतिणत्वात्पूर्वमेवद्वित्वंयुक्तं। वाक्वाक्रइतिभाष्यो
दाहरणसिद्धयेवर्णाद्वित्वेपिनत्वकृन्तेरावरूपकत्वात्। अन्यथाचत्वेस्यासिद्धत्वात्गस्यैवद्वित्वेत्वस्यचत्वेपूर्व
त्रगश्रवणापत्तिः। अवसानेचत्वस्यासिद्धत्वात्खपरत्वाभावेनतस्यचत्वेसंभावनापिन। नचकस्यद्वि

त्वेपिअवसानेचर्त्वस्यासिद्धत्वाद्दकारेणशरिपरेपूर्वस्यउत्तरश्लेउक्तरीत्येवचर्त्वाभावेणअवसानेदुर्वारमिति वाच्यं।
नमुनेइतिवत्पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्यद्वित्वेकृतेपिप्रत्यासत्त्याद्वित्वाश्रयस्यकार्ये कर्तव्येऽसिद्धत्वंनेत्यप्यर्थे
इतिनदोषः।एतेनद्वित्वेनपरसवर्णत्वेसिद्धेवक्तव्यंसंयंतेत्यत्रत्रियकारकत्वार्थमिति वचनसामर्थ्येनवर्णा
द्वित्वेतदप्रवृत्तिरित्यपास्तं।एतदव्युत्पन्नानुवादरूपत्वादितिचेन्न।पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वेइत्यस्यद्वित्वेकर्त्तव्येन
दसिद्धंनेत्येवार्थोनतुद्वित्वस्याप्यसिद्धत्वंनेतितदर्थइतिणत्वोत्तरमेवद्वित्वमितिभावः।रोः सुपि।अत्र
खरीत्यनुवर्त्ततेतेनसप्तमीबहुवचनमेवात्रसुप्।एवंचखरवसानयोरितिसिद्धेइतरनिवृत्तिफलकत्व
वेवविधिरित्याह।रोरेवेति।विपरीतनियमस्तुनहलोनन्तराःसंयोगइतिनिर्देशान्न।द्वित्वेइतिअचोरहा
भ्यामित्यनेन।अचोरहेत्यतोद्वइतिनादिनीत्यतोनेतिचवर्त्ततेतदाहनद्वस्तइति।झरोति लोपस्तुवैक २१८
ल्पिकः।प्रियचत्वाइति।आगमत्वात्तदंतस्यापिचतुरनडुहोरित्याम्।गोतात्त्वविति।अत्रयद्वक्तव्यंतन्नाम्नि
त्यत्रोक्तं।यत्तुसांतेत्यत्रसंख्यापदानुवृत्तेस्तस्यचसंख्याबोधकशब्दपरत्वात्प्रधानन्यायेनसंख्यारू राम॰
पार्थस्यानुपसर्जनस्यैवग्रहणेनोपसर्जनेषद्वमेवनसंख्यापदेनचसंख्येयमुच्यतेतः संख्येयपरम्

=तत्र हि कथं पुनर्द्वंद्वसंज्ञा • षष्टसं त्वेतस्तु कं • एवं चान्वर्थतानेति भावः =२

पंचादीनस्य प्राधान्यात्संज्ञासिद्ध्याय द्वाषड्डित्यन्वर्थसंज्ञेतिनिगोरोसेति तन्नप्रियपंचाद्रोप दीत्वन्नन षड्डिति टा
पूनिषेधानापत्तेः आकड़ारसूत्रेभाष्येस्पष्टं संज्ञयाव्यवहाराज्ञ्च सर्वनामसंज्ञावद् नोयसर्जनप्रतिषेधानारंभा
च्चसर्वनामसंज्ञा सूत्रस्थेनवड्भ्य इतिसूत्रविषयभाष्यरोविरोधापत्तेश्चेत्यलंकमलितिान दाचष्टइति शिचीं
षवद्वावाद्दिलोपेकर्त्तेरिक्किपिरोरनिटीतितिलोपः वस्तुतोलएसूत्रेनहिपदांताः परेणाः संतिनत्वयम
स्तिकर्त्तेहर्तिभाष्यात्मोभगोइतिसूत्रेवृक्षवृकरोतीतिभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वान्कमल्लू वृक्षवित्यादेरन
भिधानमेवोचितंयांतास्तुनसंतिकिपिलोपोव्योरितियलोयात्शिलोवस्यस्यानिवत्वेतुनयलोपेनत्रि
षेधात्प्रशानितिप्राप्तेः क्विपूत्रनुनास्तिकस्येतिदीर्घः अयंशांतिसाम्पान्यतरवद्गूचकः सत्वना
चीतिस्वरादिपाठेप्यस्यनाव्ययत्वंसाम्पवाचिन्यसत्वार्थेकेतुसपाठः सार्थक इतिदिक्। विभक्तावि
तिस्त्रष्ट नस्राइत्यतोनुवृत्तेरितिभावः अकचूहितस्यापीतितन्मध्यपतितन्यायेनतस्यापिकिंश्रू
लात्। अंगानेपक्षत्वेनांतरंगत्वादादेशात्पूर्वमकचूायघपिनिर्दिश्यमानपरिभाषयानप्राप्नोतित्र
तएवभिंधकीत्यत्राकचिधिलंनप्राप्नोतीतिभाष्यपूर्वपक्षंकृत्वांतरंगत्वाद्धिलेकजित्याघुक्तंनथापित्रा

ईतत्रपरमपंचादौप्रकृत्यर्थ
प्रधानएवसमासइत्या
दिनानुक्तत्वादित्येतः एवंच
संख्येयपरतादिकृतेति
भावः =३ ३

१९

लघुशे०

तत्रहि तंत्रन्यायाश्रय णात्कोकरूक स्यापिका देश इत्युक्तं

110

वृत्त्याश्रयणे न साक[illegible]त्कस्यादेश इति कैयटः। इदमो मः। तदोः सः सावित्यतोनुवृत्तेराह सावितीदो
ऽयः। सावित्यतः सावितिवर्त्तते। दश्चाद् इहाप्सन इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्तते सावि इदमो इसासंभवात्
तदाह विभक्ताविति। हलादावितिश्चादी तिवर्त्तते। हल्यशितिवक्तव्ये युक्तं। अकइति पर्युदासादिदं गोरा
नप्रवर्त्तत इत्याहुः। नन्विदोऽन्त्यस्य लोपः स्यात्तत्राह। नानर्थकेइतिइयमु[illegible]पधासं[illegible]ज्ञासूत्रे भाष्ये स
फलानामन्यथोपपादनेन भाष्ये प्रत्याख्याता चाप्रत्याख्याने ऽनाचीत्यतो नित्यनुवर्त्यहलीति सप्त
म्याषष्ठीप्रकल्प्यानएवालोंत्यस्येति लोपे पररूपे चेष्टसिद्धिर्बोध्या। ननु दीर्घापेक्षयालोपस्यानित्य
त्वात्पूर्वं लोपेऽनभ्यासमिति स्थितेंगस्याकाररूपत्वे नादन्तत्वाभावाद्दीर्घोन स्यादित्यत आह। घंतवदि
ति। आदिरंत्येनेति सूत्रोक्तरीत्या घंतशब्दयोर्विशिष्टशक्ततया तत्प्रयुक्तकार्याण्यसहायेन स्युरित्य
यमारंभः। एकस्मिन्निति। असहायेइत्यर्थः। तदादितदंतयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदंते च वास
हायेपि स्यादित्यन्वयः। उपमेयसप्तमी। दर्शितात्मतमप्यंतादिवार्थवतिस्तदाहादावि वेति। एकस्मिन्नि
त्युक्तेर्द्दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणा चूना। आदिवत्त्वफलमोपगवेहाआद्युदात्तत्वं कार्यस्य प्राधान्या

राम०

११०

दृपमयिकार्यमितिदृष्टा एवं तदाह कार्यमिति। नन्विदमिति स्थिते स्मैभ्यां चात्परत्वादनादेशे सकृ
द्भूत्वावितिन्यायेन स्मैनेस्यादत आह नित्य त्वादिति। स्मैश्चादेशेतु [redacted] नानादेशो हलिलोपे
न बाधात्तल्लक्ष्यानुरोधेन बाधकाबाधितकृताकृतप्रसंगस्यैवात्र ग्रहणात्। अकोरित्यनयोः फ
लमाह ककारयोगत्विति। अवयवसर्वनाम्नामित्यकचीति भावः। अस्यानवयवत्वे पितत्वमध्य
पतितन्यायात्तद्बुद्धिशिष्टेप्राप्नोतीति बोध्यं। इदमोन्वादेशेनुदात्तत्वंत्वाभ्यामित्यादावादेडिदमिति सावका
च इति वा विभक्त्युदात्तत्वाभावायोभयत्राप्यनुवृत्त्यपकर्षाभ्यामन्तोदात्तादित्यस्य संबन्धात्। एवं
चाभ्यामित्यादिस्वर्वानुदात्तं स्मेभिरस्मैमेरणात्तदेवामित्यादौ तथास्वरात्। नन्वेवमप्यत्वे हलि
लोपेनाभ्यामित्यादेः सिद्धावनुदात्तत्वेनैव सिद्धावश्विधानं व्यर्थमत आह सोकार्थमिति। शिखा क२४
त्सर्वादेशादिति भावः। संज्ञोपसर्जनयोस्तु नेदं एतदस्त्रतसोरित्युत्तरसूत्रसाहचर्यात्। न च त्यदा
द्यत्वे न सिद्धेऽकारविधानमेव साकचि सर्वादेशार्थं भविष्यति किं शित्वेनेति वाच्यं। अन्वार्थताप
त्तेः। द्वितीयाटौस्पूर्वसूत्रादिदमइति एतदस्त्रतसोरित्यत एतद इतिचानुवर्तते अनुदात्त इति च।

[illegible] प्रसंगादिति भावः ॥२

ल॰ श॰ शे॰

विधातुमिति। विधानमत्राज्ञातज्ञापनमेव न तु प्रवृत्तेनाविषयत्वं तत्त्वेदमेवेति नाग्रहः॥ स्पष्टं चेदं भाष्ये। सुगणाद्
खिति डुरणोरिति टुकुं तस्यासिद्धत्वान्न ञशलान्लोपइति नकारलोप इत्यर्थः॥ न चात्र प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्यय इति
निषेधेनप्रातिपदिकत्वाभावात्कथं नलोप इति वाच्यं पर्युदासेयथोद्देशेनासिद्धेः॥ न च कार्यकालपक्षे दोषः
व्यवस्थितपक्षद्वयमध्ये एकतरपक्षेणा। लक्ष्यस्यैव पक्षान्तरेणादोषदानस्य कौटिल्यात्। ध्वनितं चेदं प्रगृह्यसं ५४
ज्ञाप्रकरणे भाष्ये। न च प्रसज्यप्रतिषेधे दोषः तत्पक्षे लोपेनैव जातनिवृत्तेरपि तेन वक्तुं शक्यत्वादिति वाच्यं।
नङि॰ संबुद्ध्योरिति निषेधे प्रत्ययलक्षणेन प्रर्याप्तत्वमादाय निषेधाप्रवृत्त्या दोषाभावात्॰ स्पष्टं चेदम
थ्येवासूत्रे भाष्ये। नङि। डौतु हे कुर्वसीति। राजनीत्यादौ मत्वान्न लोपाप्राप्तेः राजनी वाचरतीत्यर्थे धिकर
णाद्वेति क्यचि लोकेनास्तो वस्त्रनक्षिधानात्। एवं परमेव्योमन्नित्यादौ वयसस्य यादित्वान्नलिन सूत्रस्य ङि॰ ग्र
हणाप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते इति भावः। सामर्थ्यादिति नलुमतेति निषेधनित्यत्वप्रतिपादकहेतुरित्यर्थः॥ ए
तदनित्यत्वबलं खमेवव्यानपुंसकानामितीति बोध्यं। न च परमे व्योमन्नित्यत्र घोषवत्त्वास्य प्राणत्वादि साद
श्येन पूर्वसवर्णो दकारे स्यादिति पूर्वस्य पदत्वान्नान्न लोपनिषेधे चरितार्थमिति वाच्यं। अंतरगान
नेन

ः सर्वविदं अत्र वै ५
शेषं द्वक्षत्तं तेन सु
बोधिविधिः सुपि
विविधिस्त्रं भंगर
त्वेनेद्धितीयादी
नामर्थंभंगोतेभि

पीतित्वा येन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन च पूर्वसवर्णोपि लुक एव प्राप्ता प्रक्रियालाघवाय लुक एवोचितत्वमि
त्याशयात् सूत्रे एवं चेदं भाष्ये ङमनुत्तरपदे इति । एतद्बलल क्ष्मेव ङो नुडं दस्युदाहरणमित्युक्तं । न चेति पंचमीस
मासेन प्राप्तिः पाष्ठीमिति चाहतु [illegible] हित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्दृश्यस्थत्वादिति भावः कार्यकालपक्षे पित्रिपाद्यां
तदप्रवृत्तिः प्रागुक्ता जनो जर्ज इति जत्र योगे लोकवेद सिद्धतादृश ध्वनेर्लिपिविशेषस्य चानुवादकमभियु
क्तवचनं । नत्विदं वर्णानां तरं शिक्षाद्यावयवरिगणितत्वेन तत्सत्वे मानाभावात् । अत एव तज्ज्ञानमित्यादेरु
त्वसिद्धिः सुब्विधाविति सर्वेभक्तं तावयकः समास इति भाव्यम् एवं विधिग्रहो भावसाधनः [redacted] धन
ः कर्मसाधनश्च । तत्र स्वरादिविषये भावसाधनः सुप्विषये कर्मसाधनः कृत्वी त्येतत्सामर्थ्यात् लुक एव
व विशेषणमित्याह कृतितु मि [illegible] तिपूर्वत्रासिद्ध [redacted] मित्येव सिद्धे इत्यत्र निवृत्तिफलकोयं त
दाहनात्यत्रेति अत्र निवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव नियमत्वं अत एव पक्षेप स्पशेणायांमा
ष्ये पंचनखाइत्यत्र भक्ष्यनियमेः भक्ष्यत्रतिषेधो गम्यत इत्युक्तं तदाहाइत्यसिद्धत्वादितीत्यत्यत्र

=ह्रस्युत्तरनिपातेतुअरपदत्वे चेति निषेधात्‌ ... ३

ल॰ग्र॰शे॰

112

विस्तरः सुपूविधिशब्देन समर्थलक्षणाध्यधर्मो वच्छिन्नो वृद्धपकविधेर्ग्रहणंएतेन दंडिस्थित्यादौ बलरूपसुपूविधाव
प्राप्ताप्तसिद्धत्वविधानार्थी [redacted] मिदमित्यपास्तंवेरूप्याप्तत्रेअसंहाविधौ दंडिदत्तोदत्तदंडिनौ अत्रनलोपेदं
डिशब्दस्यघित्वेपूर्वनिपातापत्तिरिष्यतेत्वनियमः असिद्धत्वेतु [redacted] घित्वान्निषिध्यति न चपूर्वेनिपातेनलो
पान्नलोपेचघित्वेपूर्वेनिपातइत्यपूर्वक्तंयस्यपूर्वापरत्वेघित्वंभवति तत्पूर्वमेवप्रयोक्तव्यमितिसूत्रार्थोन्त्र
दोषः नचघित्वबहिरंगतयान्नलोपोसिद्धइतिवाच्यं संज्ञाकृतबहिरंगत्वस्यानाश्रयणात्‌ कृतितुग्‌
विधौवृत्रहभिः कृतीतिकिं वृत्रहच्छत्रं अस्मादेवसंज्ञाकृतंबहिर्भूतनिमित्तकसंज्ञाकृतंचबहिरंग
त्वंपरिभाषायांनाश्रीयते अन्यथावृत्रहभिरित्यादौबहिर्भूतभिस्निमित्तकपदत्वनिमित्तेनलोपोसि
द्धः स्यादितितद्वैयर्थ्यं स्यात्‌ भाष्येतुसंनिपातपरिभाषयावृत्रहभिरित्यादौतुकंव्यावर्त्येदंप्रत्याख्या
तंपदत्वद्वारालोपस्यभिस्संनिपातनिमित्तकत्वात्‌ संनिपातानिमित्तकनलोपविषयाणांवृत्रहध
नमित्यादीनामनभिधानमितितदाशयः तदभावेकृतीत्यपिव्यर्थमेवान चसंनिपातपरिभाषया
तुगभावव्यावृत्तेप्राप्तायांनियमार्थं कृतीति कृतितुगेवनान्यस्तुभवत्येवेतीतिवाच्यं वृत्रहच्छत्रमित्यत्रन

भा॰१॰३

रा॰म॰

लोपस्पर्शं निपातलक्षणाल्लाभावादिति दिकारादज्नीतिविभाषादिः ष्यिरित्यल्लोपविकल्पः प्रतिदिवेतिक
न्निर्नतं। हलिच्चेर्वोरुपधाया इति सूत्रं स्निपि धातोरित्यतो धातोरिति चानुवर्त्ततेर्वोरि [redacted] ति चधातो विशेष
णं। पदस्येतिसंबध्यमानमपीकृत्यवम्यधिकरणं विशेषणं तद्व्नयन्नाह प्रतिदीव्न इति अत्र वांतस्य म
त्वाभावान्नमकुर्छुरामितिनिषेधोनं धातोः किंत्वग्नेः करोति। नसंयोगा। अंतग्रहणांस्य स्पार्थेसंयोग
स्यव मार्ष्या विशेषणेनततदंतलाभात्। सर्वेनामस्थानेचासंबुद्धौ वित्येव सिद्धे नियमोयमित्याह शावेवेति।
उपधायादितिः नानुनासिकस्येत्यस्यापि नियमदू [redacted] ति भावः अत्र सर्वनामस्थानग्रहणं नसंबध्य
तेतेन वृत्रहणो वृत्रघ्नः वृत्रघ्नीत्यादौ नानुनासिकस्येति दीर्घः इति निषेध इति एतत्फलमूतेन निषेध
इत्यर्थः शि स्वोरिति वक्तव्ये सौ चेति योगविभाग उत्तरार्थः हौ हन्तेः ञ्णिन्नेष्वित्याह हस्येव विशेषणं।
तत्र ञ्णिद्वि षयेयन ना व्यवधानस्यापे नहो स्यो व्यवाये घातक इत्यादावेव न तु हननी यते रविल्पने
कव्यवधाने। इदं धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया धातुसंसबृनेन विहितप्रत्यय एवतेन वृत्रह
णमाचष्टे वृत्रहणमाचष्टे वृत्रहयतीत्यादौ नानेतु परे वृत्रघ्न इत्यादावेव स्यानिवत्वकृतव्यवधानेपि

श्रोताव्यवधानसत्वात्तन्न तु हननमित्याहो श्रोतव्यवधानेइतिसमं भाष्येवृत्रघ्न इत्यादौ णत्ववारणाय हंतेरत्पूर्व
स्येति विभक्त्यव्याचष्टे हंतेरिति। उपसर्गादसमासेपीत्यत उपसर्गादितिवर्त्ते तेरषाभ्यामिति च ना त्स्थानेत्वं
मित्याहो पसर्गस्यादिति प्रक्तनोपयुक्तमाहात्पूर्वस्येति अत इति सिद्धे पूर्वग्रहणं सष्टार्थं अत्रोपसर्गादिस
स्पति वृत्याणत्वमात्रस्यायं नियम इत्याह हेकाजुत्तरेति णत्वमपीति अतइतिसिद्धे पूर्वग्रहणं सष्टार्थं
अत्रोपसर्गादित्यस्पति वृत्या णत्वमात्रस्यायं नियम इत्याह हेकाजुत्तरेति णत्वमपीति अपि ना प्राति प(
दिकांतेत्यस्य कुमति चेत्यस्य च संग्रहः बाध्यसामान्यचिंता श्रयणात्सर्ववाधः इदमत्पूर्वग्रहणं हस्था
नि ककवर्गाभावबहूतेरूपलक्षणमतो बहुवृत्रहाणीत्यत्र प्राघानि प्रघनादि इत्यत्र च न दोष इत्यन्य न५
त्र विस्तरः यत्तु कार्यकालपक्षे बहिरंगदीर्घासिद्धत्वाद्बहुवृत्रहाणीत्यादौ न दोषः प्राघानीत्यादौ य
थोद्देशपक्षे लक्ष्यानुरोधात् इति तन्नेत पक्षे दित्रिघ्नोपीत्यरिभाषायाश्च प्रवृत्तेरकृत्वात् प्रनाघन न२
इत्यत्र दोषाच्च माधवेनोक्तमिति वृत्रघ्नो वृत्रघ्नाइति रूपद्वयं तेनोक्तं तन्मन्दाख्येति। कुमवायेहादेश रा५०
बु प्रतिषेधो वक्तव्यः वृत्रघ्नः स्रुग्घ्नः प्राघानि हंतेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति भाष्य

स्यर्थः। अत्पूर्वग्रहणसामर्थ्यात्तद्गुणोपलक्षितार्थत्वे मानाभाव इति तदाशयः। अनिनिति। एतच्च येन विधि
रिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अन्ये तु अत्र अलैवानर्थकेन तदन्तविधिर्न तस्य समुदायेनेति। हन्नग्रहणोत्सीहन्नग्र
हणान्न। मघवा बहुलम्। पक्षे अर्थग्रहणात्तदन्त इति च वक्ष्यते। ऋ इति। तिना नैकाल्त्वाभावान्न सर्वादेशः। उगि
दचां। अचामित्यं चु धातोर्ग्रहणं व्याख्यानात्। नलोपिन इति। अकारलोपात्पूर्वं कृतं नलोपकरण
स्य विवक्षार्थत्वादिति भावः। अन्ये गितान्तुलेन तस्यैव व्याख्यानात्तेन शामीशामि नावित्यादौ नातिप्रसंग इति
युवोरनाकाविति तत्र भाष्ये स्पष्टं। उपधादीर्घ इति सर्वनामस्थाने चेत्यनेन। असिद्धत्वाभाव कल्पनेन मा
न माह। तथा चेति निपातनादिति व नोर चेति सूत्रे भाष्ये तु मघवन्शब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमि
त्युक्तं। मघशब्दादिति धनार्थादित्यर्थः भाषायामपीति। अपि नाछन्दसि मघवानमीमह इति म
घोदात्तत्वं वनिपि बोध्यं। श्राकेर इति। केषाहु इति सूत्रे वक्ष्य टे इत्यर्थः। एवं च मतुप्त्वस्य तस्येति
दीर्घसत्वेन त्रादिशेन तद्भावे फलभिदेप्र व्याख्यानात् संभव इति भावः। नन्वेवमप्येतोदात्तसत्रादे
शिवकाराकारस्योदात्तत्वं मतुपि तु ह्रस्वनुड्भ्यामिति प्राप्तस्य मतुबुदात्तत्वस्य नगोष्वनिति प्रति

ल.मा.सी.

११५

येधे न पित्वादनुदात्तत्वे घकाराकारस्योदात्तत्वमिति फलभेदोऽस्त्येवेति चेन्न । नाद्येशायुक्तेर्दीर्घवत्वहुलग्र
हणेन घकारोदात्तत्वस्याप्यंगीकारात् । तत्रैव मानान्तरमाह । हविरिति । मघवान् ङीपि त्यस्याप्युपलक्षणा
मिदं । अर्वणस्त्रसावनञः । नशिष्यं छांदसं हि तत् मनुपूर्वस्यापि विधानात् । छंदसुभयदर्शनादित्यत्र त्यवा
र्त्तिकरीत्या मघवन्नुशब्दस्य लोकेऽसाधुत्वं लभ्यते । तथा चतत्त्वस्त्रेभाष्यं । अविशेषविहिता अपि शब्दानि
यतविषया द्रष्टव्यं इतीत्यन्यत्र विस्तरः । छंदसीवेति । न च वनिबंतस्य संप्रसारणापत्तेति लोपे मघोन
इत्यसिद्धिः । व्याख्यातत्वान्नाभीयासिद्धत्वे लोपे संप्रसारणासंज्ञापि बहिरंगासिद्धत्वेनस्याद्वाह ऊठ्
सूत्रस्य तयाभीयत्वेनाभीयान्तरंगस्य तदृष्ट्याऽसिद्धत्वेनान्तरतस्यात्रप्रवृत्तेः । अंतरंगशास्त्राश्रयएवत
य४ दाश्रयइति समानाश्रयत्वमव्याहतमिति वाच्यं निपातितोदात्तमघवन्शब्दमादायसिद्धेः । एकादेश तं४
उदात्तेनोदात्तइत्यस्य प्रवृत्या [illegible] तत्रस्वरविशेषाभावात् । छंदस्यपाघरूपाभावान्नार
निष्पादनं । अंतोदात्तत्वमितिकत्वं तत्वादव्युत्पन्नत्वाद्भूतत्वात् । अनंतानामिति । अल्लोपोनइत्यपकृ राम०
ष्यतेतिनमघवतइत्यादौनाल्लोपसंप्रसारणे । धीवरी त्यादौ चनाल्लोपः । अल्लोपस्येत्यस्य स

त्वेनानः स्थानित्वाभावे नुः स्थानिवत्त्वेऽणां तन्तत्वालाभात् सर्वे सर्वपदादेशा इत्यनेनाविमघवन्शब्द
स्यैवस्थानित्वेनानत्रः अर्धविकारे प्रत्यभिज्ञाभावान्नैकदेशविकृतन्याय्यावसर इत्याशयः ध्वनितं चेदं श्वयुवेत्य
त्र भाष्ये मघवतीति । पुंयोगे नन्स्त्रियां तृत्त्वा तुगित न्श्चेति ङीपू विमक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणात् नुमशुन
इति न तु संप्रसारणेऽवर्णादागस्य बलीयस्त्वनपूर्वं त्वं बाधित्वाल्लोपोऽनडुति लोपे मुनेतिसर्वानुदात्त
सात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं वा स्यात् पूर्वरूपेणाघुदात्तमिष्यते । त्र हि. वकारस्थानिकौकार
स्यस्वस्तनयमेह लस्थानिकत्वेनानुदात्तत्वात् पाश्वनशब्दसान्तोदात्ततयाकारस्योदात्तत्वेन तयोः स्था
नेऽन्तात् स्यैकादेशस्योदात्तत्वात् । किंच लोपे स्थानिवत्त्वेनयणः प्रसंगः अतः श्रुतत्वादिति निर्देशे
सत्यपि रणोनु बहुश्वा बहुमघवा बहुयुवेत्यत्र न उपधालोपिन इति ङीपू विकल्पापत्तिः मघोन
इत्यादावंततोदात्तप्रकृतिकि उदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तिश्चेति चेन्न वार्णात्परिभाषयात्र नि
त्यत्वेन क्वचिदपि दप्रवृत्त्या ऽदोषात् श्वन् शब्दे आसीयत यासंप्रसारणासिद्धत्वेन न संयोगा
दिति निषेधाच्च। न संप्रसारणे । अनुवृत्त्यैव निषेधसमर्थके लघ्वे पुनः संप्रसारणग्रहणा

ल·श·शे·
115

सामर्थ्यात्तन्मात्रनिषेधइतिदूरस्थस्यासव्यथोर्लिटीत्यस्यचनिषेधः नचव्यथिव्यध्यादावसंचारितार्थ्येन
पूर्वत्रत्वादेोपूर्वसवर्णदीर्घरूपैकादेशोतस्याचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्वेनसंप्रसारणत्वेपित्तेनैवस्था
निवत्वेनोकारव्यवधानात्कथंनिषेधइतिवाच्यंव्यथइतिसूत्रेयग्रहणेनैवसिद्धासंप्रसारणग्रहणास्यै
तन्निषेधकतयैवचारितार्थ्येस्यवकत्वत्वेनव्यवहितेपिप्रवृत्तेपूर्वस्तिरितिनिर्देशाच्चेत्याशयेनाहेति
५५ यकारस्येतिनचकार्यकालपक्षेदृ[redacted]राद्वत्त्वुपस्थितस्यपदेकवाक्यतयान्वयेनिमित्तस्ययणान्व
५५ येनयेनना व्यवधानत्वायैपूर्वस्यसंप्रसारणाद्यामेरिदंसूत्रंव्यर्थमितिवाच्यंतत्पक्षेपिसंहितासू
त्राणांवाक्यभेदेनैवसंबंधस्याकृततयाविधायकेयूयणाद्वत्वस्याभावात्त्वत्रचेदमपिज्ञापकंबोध्यं।
।ननुसकृत्प्रवृत्त्येवोभयोःसंप्रसारणेजातेनिषेधोव्यर्थोनिमित्तत्वानुपपत्तिश्चेत्यतआहअतए
वज्ञापकादितितदुक्तंभाष्येइहगितेनचेष्टितेननिमिषितेनमहतोवासूत्रप्रबंधेनाचार्याणाम
भिप्रायोगम्यतेएतदेवज्ञापयतिपरस्यपूर्वंभविष्यतीतिलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायस्यतुनायंविषयः
कार्यीश्रयवर्णाभेदेनलक्ष्यैरातत्त्वेराल्लानतुसावितिपर्युदासस्यवत्त्चितःप्रत्ययत्वेनचसाद
५१

रामः

रूपमनन्तमित्यत्र बहुव्रीहिर्वा तेन सर्वे त्विति प्रयोगात् तत्पुरुषे ह्यनन्तः परस्मादिराडित्यर्थे अत्र न स्यात् सुर
त्र प्रथमैकवचनं। अनन्तः किमिति। अनन्त इत्यस्य संग्रहो व्यावर्त्य इति प्रश्नः। उत्तरमनन्तर्वेति। यद्यप्य
र्वत्र ग्रहसङ्ग्रहो नैवं ग्राह्यो व्यावर्त्य इत्यर्थः नन्विह निरनुनासिकोऽनुस्वारोऽपि तत्परसूत्रस्यानर्थीवविधीयमानेऽपि वि
धेयत्वात्तस्यांतरतम्यादनुनासिकः स्यात्परसूत्रे प्रत्ययग्रहणानुवृत्तावण्ग्रहणानुवृत्तौ च माना
भावादत आह अण आदिति। विशेष्यविशेषणभावेनान्वयान्न सवर्णदेश इति भावः। भाष्ये त्वनुनासि
कविधाने प्रतिपत्तिलाघवाय तस्यैवोऽनुस्वारणः कार्ये तदनुस्वारणाच्छुद्धस्यैव विधानमित्युक्तं केचित्तु
इदं सर्वं गुणाभेदकादिति पक्षे वृद्धिरादैजित्यत्र भाष्यसंमते सिद्धान्तभूते गुणा अभेदका इति पक्षे ज्ञा
तिपक्षे च तस्मात् सप्तापि सवर्णग्रहणस्य प्रत्ययग्रहणेन निषेधेनादोषात्। अत एव भाष्ये तपरस्त
त्कालस्येति प्राप्नोतीत्युक्तं अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन सर्वप्रतिषेधकं। अणग्रहणस्य च तत्रासं
बंध इति तदाशयः अत एव भाष्ये [illegible] भाष्यमतेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्यप्यवष्ठितं न त्वणोऽत्ति। ए
तदेवाभिप्रेत्याणुदि[illegible]दि सूत्रे नयापरिभाषयाऽप्रत्ययग्रहणावैयर्थ्यमाशंक्य प्रत्य

ल॰ग्र॰मे॰

116

पग्रहणास्य तत्परिभाषाज्ञापकत्वमुक्तं तेन च तस्या व्यापकत्वं सूचितम् अप्रत्ययग्रहणासमदुक्तरीत्याव्या
ख्यानं च सूचितं तेन जातिग्रहणात् प्राप्तस्य गुणाभेदकत्वपक्षप्राप्तस्यानयाराणनणसाधारणेन निषे
ध इति सूचितं वस्तुतो णुदित्सूत्रस्याप्रत्ययग्रहणज्ञापकत्वपरभाष्यस्यैकदेश्यनुमतिद्वाराच परिभाषा
बोध्यते इत्यर्थः प्रतीयत इत्यस्य विधीयत इत्यर्थः प्रसिद्ध्या कैयटोक्तव्याख्याचिन्त्यापरिभाषायां सवर्णाप
देन समानजातीयोभिन्नधर्मोच्यते तेन जशादिविधौ जत्वादिजात्याश्रयसवर्णकारादिग्रहणासि २१
द्धिरित्याहुः एते न यथीयते क्विपि पंथा इत्यादीत्यत्र तत्र शुद्धार्थेन दनुच्चारणास्यावश्यपाक
त्वेन भाष्यासंगतेस्तस्मात्तदनभिधानमेवोचितं न चत्र द्वित्येवास्तु नकारेकारयोरत्वे सवर्णादीर्घेण
रूपसिद्धेः पररूपं तु न पथिमथ्यृभुक्षां लोपः भस्य टेः इतोत्सर्वनामस्थाने इति न्यासेन वैनका
राश्रवणासिद्धाववकारविधानसामर्थ्यादिति वाच्यं ज्ञान गौरवपरिहारेणास्य चार्थमाकारोच्चारणानाइ
तात्। आदित्यनुवृत्त्यैवसिद्धेर्दूचनमृभुक्षणामित्यादौ वाबपूर्वस्येति दीर्घविकल्पपक्षे ह्रस्वश्रव राम॰
णार्थं। इत इत्यवृद्धि इति च तपरत्वमुखसुखार्थंएरदित्युक्तोतनो लाघवाभावात् अन्यथाविधेयेपि

तदैव एकरणात्कृतत्वदित्यादौ गुणाभावव त्वं यथा नावित्यादौ दीर्घाभावापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। यांस्यःथ्यान्
ङ्इति नोक्तं ङ्त्संज्ञाया आद्यंतावित्यस्य चानुसंधाने प्रक्रियागौरवात् तस्य स्पष्टे। अस्य किं मध्ये अस्यां संबुद्धौ न
तिड पुंसकानामि तीड्दं न लुमतेति निषेधानित्यत्वमूलकमित्युक्तं यद्यपि भाष्ये वा नपुंसकानामित्येव पठि
तं तथापि सूत्रे ङि॰ ग्रहणस्य प्रत्याख्यानत्वेन नेह च मनू [redacted] हे च मे ति संबुद्धावेवोदाहृतत्वेन
च तावन्मात्रविषयता स्येति भावः। पंनाविशेष्यसाकांक्ष स्त्रीलिं [redacted] ग निर्देशात् लक्षतं संख्य
त्याकृष्यते। संख्याशब्देन च संख्याप्रकारकबोधजनकाः पंचादयो गृह्यंते। संख्येति शब्दे बहुगणाड् गप बतु ५
तिषु च तदंतत्वासंभवान्नेदाह संख्येति। संनिपातेस्य ष्टे चेदं भाष्येनोपधा। नलोपस्यासिद्धत्वान्ना ति ४
[redacted] दीर्घवारणाय उपधाग्रहणं। नेति किं चतुर्णां। नामि किं चर्मणां ति ग्रहणेन गुणाभेदकत्वेन
नेतु न मः भाष्य मान त्वात्। शब्दोच्चारणादि तुना त्रयस्तु शब्दे रायो हलीस्तु नार्थं रतम्याद्
नुनासिकस्ये वभामेः पृष्ठे बस्य पर्यायेण सकला का रविधानार्थत्वं स्यात्। एवमन्यत्र

८ मी तिदीर्घ प्राप्तेरयमारंभः। नमी स्वस्यां गविशेषणतेन व्याख्या। नामः प्रत्यय त्वादेवं पंचानामित्यादौ पकारान्तकारस्य ७
३ नानो पद्दति। सुवः पंचानामिति दिंगान्तसंनिधा... अनुनासिक इति भाष्ये स्पष्टं। डो ३
२ तस्य चादिनो र्थात् प्रश्ने प्रत्यादिनानिर्वाहः। ... अनुनासिक ... इति गुणानेदकत्वादर्दृ

७६ न भजु लइस्यस्य मस्य मा आरेक्षत्वादंतरं गत्वे चितन्निमित्तस्य उ ऽ ः प्रकृतिप्र सयो भया पेक्षत्वान् बहिरंगत्वमिति भावः ८२

आदेः परस्येति बाधनाय ङि त्वं ८१

ल॰ श्र॰ प्रे॰

117 पिबो र्घ्रशयोः हलीत्यनेन हलीत्य पकृष्यते । अत्र शम्भ्वोः शुं उ ङि इति तु नोक्तं सकारस्यो कारे अत्र शम्भ्व उ इति स्थिते ङ्
शरङि॰ शोनामाद्गुणः सवर्णादीर्घत्वादि ति न्यायेनांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घे ततः आ द्गुरो शः त्वमिति स्यात्सिध्यापत्तेः ह
लीत्यशंपकर्षेऽकृताकारादित्यनुपपन्नमतः आह कृतात्वे तिकृतात्वानुकरणमित्यर्थः लक्षणावशात्संपन्न
त्वेहि तस्य वैकल्पिकतया लाघवाद्दृष्टस्य द्वित्ये वदेदि ति भावः ज्ञापयेतीति अयं भावः हलीत्यपकृष्यमा
णाद्वाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थेन नाष्ट्नद्वित्यस्य क्वचि द्दृष्ट्वपिप्रवृत्तिरिति आत्वमिति आत्वमात्रमित्य
र्थः स्त्रे इति दीर्घोनादष्टनः परः ऽ सर्वनामस्थानविभक्तिर्हृदान्तेति तदर्थः ज्ञापकादि तितद्धि अत्र ष्ट
भिरिति हृस्वेनोदात्तव्यावृत्त्यर्थे एवं च हृस्वव्यावृत्त्यर्थो क्रियमाणो दीर्घग्रहणमात्वैवकल्पिकत्वे
ज्ञापकं । नचाष्टाभिरित्यत्र सावकाशे स्याष्टन इति सूत्रस्याष्टभि रित्यत्र परत्वात्सल्लुपोत्तममि
त्यनेन बाधे सकृद्गति न्यायेन पुनरप्रवृत्तौ व्यर्थमेव ततू नय्प्ष्टाभिरित्यत्र झल्लुपोत्तममिति प्रा
प्नोति । कार्यकालपक्षे अनान्तत्वेन षट्त्वाभावात् अत्र ल्विधित्वेन स्थानिवत्वाभावश्चेति वाच्यं । पुनः
प्रसंग विज्ञानेनबोधनद्वारान्तरः अष्टानामिति हलीत्युक्तेः दौनुटन्तस्यात्वं । यत्तु संनिपातपरिभाष

रैतद्धि पयेयथोदृष्टपक्षस्यैवाश्रयणं बोधनद्वारान्तरमूक्त्यैव फलं पक्ष नित्यादिशब्द्याद्दिसंन्ययवि ९

रामं॰

यान्नतात्वं किंतु नोपधाया इति दीर्घनलोपः अंतोदात्तत्वं तु ट्रीत्येव सिद्धं नलोपे तु न संनिपातपरिभाषा न लोप
स्यासिद्धत्वादि ति तन्नापूर्वं चकर्त्तव्येन लोपासिद्धत्वे पि तत्र कृते ऽसिद्धत्वे मानाभावात् संनिपातस्याशास्त्रीय
त्वेन तस्य नलोपासिद्धत्वेनालाभाच्चआरोपितासिद्धत्वेपि वस्तुतो नलोपेन तद्विघातस्य ज्ञायमानत्वेन नलोपेपि
तस्माद्वुद्वी रलाच्चात्रतस्य वगधितानालितित्वादो संनिपातपरिभाषया यलोपो न अन्यथायस्य हल इतिय
लोपस्य बहिरंगत्वं तत्र जू निमित्तकत्वेन बहिरंगतया अंतरंगा वादिशं प्रत्यसिद्धतया निमित्तविघाताभावः स्प
ष्ट एव तस्मान्नलोपस्यापि परिभाषाऽनित्यत्वेनैव साध्यतया तस्यासिद्धत्वमेव युक्तं तदनित्यत्वे न किं च
षट्संनिपातेन जातस्य नुटश्चात्तेन लोपे वा न तद्विघातत्वं। स्थानिवद्भावेन कृतात्वेपि षट्त्वसत्वात्।
कार्य कालपक्षितत्वं द्विध्येकवाक्यतापन्नषट्स्य बहिरंगतयाऽत्वे कृते नांतत्वेन षट्त्वाभावान्नुट् न स्यादिति
हलीत्यपकर्षः दीर्घग्रहणात् ज्ञापका दाकारांतस्य षट्संज्ञाश्रयणोत्र यथा दृष्टस्येवाश्रयणो नांतरंगत्वा
त्पूर्वं षट्त्वे नांतसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मे विशिष्टरूपस्य षट्त्वस्य स्यात्पल धर्मत्वाभावे
न स्थानिवद्भावादाकारांतेऽत्राश्रयणो वा प्रतिपत्तिगौरवमिति वाध्यं वृत्त्यायनुसारेणाह। गौणत्वे त्वि

ल॰शा॰शे॰

114

त्वादिशास्त्रानिवृत्त्यावादितिपूर्वत्रासिद्धमिति तु न स्पष्टोऽयं दूषणेनेन निषिद्धमिति भावः कार्यकालपक्षे इत्यादि तु मा
चामनुरोधेनेत्युक्तेः प्राधान्यपरं वेति बहुवचननिर्देशात् एवं च गोरोश्चादेशप्रवृत्तौ तत्त्वाघात्वमपि नेति भावः प
रं तु स्पष्टा नेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति चेत् तस्मिन्हूये हलीत्ययकर्षे मुक्तात्र पक्षे प्रियाणां प्रियायाम्स्यादिति नैष्वति प्रि सि२
क्ष८ याणां नो प्रियायाष्टानिति प्राप्नोतीतिशंकितेयथालक्षणमप्रयुक्तेरिति समाहितं तत्र यथालक्षणमिति प्रतीकमु
पादाय यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधः स्मृतिस्तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यं तदत्र मा भूदि
त्यमित्यर्थ इत्येवमर्थमुक्तानेव वालक्षणमप्रयुक्ते वर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानादिति व्या
ख्यान्तरमुक्तं। तत्राद्यं व्याख्यानमेव न्याय्यः अप्रयुक्ते लक्षणाभावे स्यैव योगप्रतानानतु लक्षणप्रवृत्ते
रित्यर्थसंगतेः आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इति वाक्यशेषासंगतिः प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमात् प्रयु
क्तानामिदमन्वाख्यानमित्यन्यत्र भाष्योक्तेश्च किंच भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतये यमेव व्याख्यो
चिता। एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च नवेति सूत्रे राम॰
भाष्ये पक्षभेदेनैकस्यैव साधुत्वासाधुत्वयोरस्तिरखण्डाच्चास्त एव हलङ्ग्यादिसूत्रादावप्रयुक्ते ल

स्वरणाभावइत्येवव्याख्यादृताकैयटेनतेनामेडितस्येतिसूत्रेपिकैयटः प्रयोगमूलत्वादस्यशास्त्रस्यप्रयोगाभा
नेर वेनप्रवृत्तिरिति।एवंचैषामभिधानमेवोचितंअतएवाष्टाभ्यऔशितिसूत्रेभाष्येविभाषाश्रात्वेयदयमात्व
कृतस्यग्रहणंकरोतिअष्टाभ्यइत्यन्यथाऽष्टनइत्येवब्रूयादित्युक्तंकैयटरीत्यागौरोप्रवृत्त्यभावायबहु
वचननिर्देशस्यावश्यकतयातदसंगतिः स्पष्टैवाएवंचैतत्प्रयोगविचारः सर्वोपिनिष्फलएवेत्याहुः निरू
पपदादिति।नुमोसमासएवविधानेनसोपपदेचोः कुरितिकुत्वेनैवसिद्धत्वेनक्विन्नितिक्विपिच विशेषा
भावादितिभावः कृतावितिइदमुपलक्षणमुच्चारणार्थेकारस्यापि।ककारोगुणप्रतिषेधाद्यर्थः नकारः क्विन्प्र
त्ययस्येत्यत्रविशेषणार्थइतिभाष्येस्पष्टं।संनिहितेइतितत्फलंतुणिजादीनांसंज्ञाभावः अनिङः किं
रुरुदिवेत्यादौनेडुशिकृतीतिनिषेधोमाभूदितिज्ञापकेननिर्वाहस्तुव्याख्यानादूरंकरणमितिन्याया
नत्तुगृहीतइतिसूत्राशयः युजेराउगिदचामित्यतः सर्वनामस्थानइतिइदितोनुम्धातोरितिनुमितिचा
पर नुवर्त्तते।क्विन्प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः नचदृतेभावेवस्यकुत्वापत्तिस्तथा
सतिक्विनोघइत्येववदेत्नप्रोवैत्यत्रघानुवृत्त्यावश्यदोषादितिवाच्यं।चोः कुः स्कोरित्यतोंतइतिझलोझली

पकारघकारयोः श्लिष्टावाक्येन साम्यप्रतिपादनात् २

ल.श.शे. ११९

त्यतो झलीति चानुवर्त्ततेपदस्येति चाधिकारः कुत्वस्यासिद्धत्वादिति अतज्झणबहुव्रीह्याश्रयणात् प्राप्तिः स्तु यु
गिति सत्त्व द्वित्वे तिङ्क्षि पू. धातुषा ठेति व्याख्यानादिति भावः युगिति क्कि पूर्वत्र क्कि पूर्वेहेति स्रजि दृशोरिति सूत्रे
रज्जुसृड् [illegible] ध्यामिति भाष्यप्रयोगात् काम्य सूत्रे भाष्ये उपपद काम्य तीति प्रयोगात् क्कि न्नत्ययस्येति कु
त्वं नेत्यर्थः परिमृडिति धातोरुच्यमानमानं कार्यं तस्येयेदिति परिभाषया त्र सुपूनिमित्तिकाम्रजेर्वृद्धिर्ने २४
क्किन्निमित्तिकानुवृत्तिचेतिति निषेधात्। परौव्रजेः क्कि व चीत्युणादिपठितस्मिन् मतेततः क्कि पूर्वीघाव
नुवर्त्तते माख्यानौ ञ्चताभ्यांवदानदृत्यस्या संबन्धः किंतु षेरो वेत्याह क्कि विसादि। विश्वस्य। दूलोपद्
त्यतो दीर्घ इति वर्त्ततेन नुषत्वादीनामसिद्धत्वेन राठ शब्दपरत्वाभावेत आह पदांतेति तेन विश्वराजा
वित्यादौ न विश्वाराड् भ्यामित्यत्र च भवति। आदित्यविश्वे वसवस्तु इत्यत्र तु न दीर्घः नरे संज्ञायामि
त्यतः संज्ञायदापकर्षणात्। स्कोः सौश्चलोलोपः संयोगान्तलोप इति भाष्योक्ते रत्र झलइत्यस्या सं
बन्धस्तेन झलः परयोः स्कोर्लोप इति नार्थ इत्यन्यत्र प्रपञ्चितं। झलीति अनुवर्त्तमानेन झलादि राम०
प्रत्ययपरं झलो झलीत्यत्रोदः स्थे[illegible]त्यारंभेरणात तदर्थकतया थोधिकारात्तेन दृश्यकुस्था तापयः स्थिति

म १

रित्यादौ न दोषः सङ्गीति वार्त्तिकाच्च सन्तः सकारमारभ्याम हि ङो ङकारान्तान्ङि ति प्रत्याहारः भूयास्मामित्या
दौ व्यञ्जन परस्येति न्यायेन लोपाभावेपि न क्षतिः केचित्तु प्रत्यये संयोगादि लोपप्राप्तियोग्यो वाहरगाना
मभिधानमेवोचितं। सङ्गीति वक्तव्यं काष्ठशकुस्थाते ति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानपरेण काष्ठशकूस्थाते ति भाष्ये काष्ठशङ्के व ना स्ति कुतः ३
णातथैवबोधनादित्याहुः प्रत्याख्यानमेकदेशपुक्तिः सङ्गीति वक्तव्यमेवेति परे। चोः कुरित्येन तत्वेत्व ना पवादत्वाद्ध
ध्यते किन्त्वत्र प्रत्ययस्य तस्य तु किंविधान सामर्थ्यादेव न वा धङ्त्याह किन्नंतत्वादिति। कृल्लिकृशब्दः यत्तसंबंधिपु
रुषविशेषेषु रूढः त्यदादीनामित्यनुवृत्तेराह त्यदादीनामितितिनातपङ्त्यादौ नातदोः किंयः तो रिति तु
नोक्तं। अनेनैषत्यादौ न स्याप्याप्तेः न च तु टाबहिरंगत्वे नासिद्धत्वं बहिर्भूतस्तुनि मित्तकत्वेनास्य वब
हिरंगत्वात् इदं च तस्मान्लुङ्चीति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। सौ किं ततो। अत्वसत्वे नेति गणकायेत्वादिति भा
वः ङे प्रथा। युष्मदस्मभ्यां ङसोशित्यतो युष्मदस्मभ्यामिति वर्त्तते ङे इति प्रथकास्देश्वतएव प्रथम
यो रित्युच्यते कयोः प्रथमयोः विभक्त्योर्वचनयोस्तु न ग्रहणं शसा ने ति लिंगादिति भाष्ये संगच्छते।
नाहो। यद्यपि युष्मदस्मदादेशास्त्वमावेकवचनइति सिद्धस्तथापि युष्मानतिक्रांतेतातित्वमित्यर्थे मत्र

ल.शा.शे.

120

विधानं नाम चैवं तत्रास्य चारितार्थ्यं लोके वलेपरत्वात्त्वमाभ्यां भाव्यमिति वाच्यं लमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधनइ
त्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र युष्मदस्मदोरिति वर्त्तते। शेषे आत्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वेन
तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थः स्तदाहात्वयत्वेत्यादिसूत्रं चेदं युष्मदस्मभ्यां ङस इत्यत्र प्रकृत
सूत्रे च भाष्ये अत एव साम आकमिति ससुट्कनिर्देशः संगच्छते एवं च शेषग्रहणस्य साफल्यं। विशेषवि
हितानाम्यामात्वयत्वाभ्यां स्वविषये बाधसंभवात्। अत्र संभावः लोहादयोकारान्ता इति वृत्त्याद्यनुसारेण सि प्रत्येऽसवदिम पवेत ५
हात्तो गुरोरित्यदादीनामिति सूत्रभाष्यकैयटाभ्यां हलंताएवादेशा इति लभ्यते तेन दापरहूपस्य प्रा
प्तिरेव न यद्य [redacted] प्युच्चारणार्थानामपीत्त्वं हालोपाभ्यां निवृत्तिः कार्यान्तराप्यतो गुरा इत्यस्याप्र
प्र वृत्तेनेनौ क्रियालापवमत्र यक्षेइत्त्वं हालोपयोस्तु सूत्र एव प्रवृत्तिरिति न प्रयोगसाधुत्वहानेगौरवं ला
हौसावित्ति गुरुनिर्देशस्तु प्रवेतवहो क्षप्रशासित्विवलार्थसाधकः गोऽजंतात्क्विपि युष्मत्रस्मिति प्रातिप
दिकयोरादेश एव नेति तदाशयोमपर्यंतस्येति भाष्यसंमतश्चायमर्थ इत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति रामः
। अन्तरंगत्वादिति परनिमित्तानपेक्षत्वेन नतत्वमिति भाव अलिंगे इति एवं च स्त्रियामनयोरदन्ते

नेटाविति भावः। इदं मामकमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं। यद्वेति इदं त्यदादीनामः इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं मामकमि
नं २ त्यत्र च। मपर्यंतात्मच्छेषस्येति इदमुपलक्षणं तेन त्वमित्यादौ लोपप्रवृत्तिवेलायां मपर्यंतात्मच्छेषत्वाभावेपि न क्ष
तिः ननु त्वदं ततश्चादेशानां वारणादंगमिति परिभाषया परत्वात्पूर्वमेव टिलोपे टाबभाव उपपादयितु
मशक्यः अकारस्य कार्यद्वये यथा पूर्वस्यानित्यत्वे न समानस्थानिकत्वमस्तीति चेन्न हलंतात्वादेशादु
तिके पटेनात्रैवोक्तत्वेनादोषात् शेषवद्द्वस्य समानार्थ्यात् तत्र न्यायप्रवृत्तिरत्रैव त्वन्येतन्न युष्मस्य युष्मत
पू ६ युष्माकमित्यादौ टाप्[illegible] वृत्या चारितार्थ्यात् तस्मादेत्यत्वात्तदप्रवृत्तिरित्येके तदाहातो गुणाकृते इति अ नि ६
त्र वदंति। तन्न भाष्यप्रामाण्यात् छेषग्रहणासमर्थ निर्देशाभ्यां चास्य सूत्रस्य पदिभ्यमादेशः शेषे लोपो त्यलो
पे इत्यतस्मादा न निवृत्तिस्वरः प्राप्तो [illegible] ति [illegible] यथेच्छसि तथास्तु इत्येवोक्ते न तु भ्यमादेशे टिलोपमादाय फ
लभेद उक्तः वस्तुतस्तु टिलोपो व्यर्थः अन एव लिंगाभावाद्दिलोपे च नानर्थक्यमिति मामकमित्य पं ३
त्र भाष्ये उक्तं। अत्र लिंगाभावादित्युपलक्षणं शिशीलुङ् नुम् विधिभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादे
शा विप्रतिषेधेनेति नेतराच्छंदसीति सूत्रस्थ भाष्यवार्त्तिकबलेन लिंगवत्त्वेपि संनिपातपरिभाष

त्यस्याव्यत्वार्थत्वेनावयवान्त [illegible] स्यानुलोपाद्यवस्थितं तेन भ्यामादिः नेपे युष्मभ्यामिति न अत एव भ्यसो भ्याम् इति ५
इति एलं प्राप्नोति अथाभ्यमादेशः शेषे लोपाद्दिः

ल॰शु॰को॰

ष्याटाबभावस्योपपादयितुं शक्यत्वादतएव संनिपातपरिभाषया बुद्धावित्यत्र टाबभावः कृत्स्नेऽजंतेसूत्रे भाष्ये उक्तः
शेषग्रहणं तु भाष्यप्रत्याख्यातमेव त्यदादीनामइति सूत्रस्थं टिलोपष्टाबभावार्थे इति तु वार्त्तिके कैदेशिवचनमि
ति न दोषः एतच्च भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं अप्यमस्सूत्रे यथेच्छसि तथास्त्विति प्रौढेत्याप्यस्मि तिच्छेदस्य प्रोक्ति
वादत्वं भगवतैव सूचितं यथेच्छसि तथास्तु तत्र दोषोद्धारो मया सुकर इति तत्तात्पर्यात् अस्मि त्वेव तुच्छे
दोन्याय्यः अत एव युष्मदस्मदोरनादेश इति सूत्रे न चादेशो हलादिरस्तीति भाष्योक्तिः संगच्छत इति। पर
मत्वमिति अंगत्वात् दंतविधिरिति भावः गौणो ऽ प्रवृत्तौ वीजाभावाद्दाह्यातित्वमिति युवावौ द्विवचने श
ब्दोत्र योगिको व्याख्यानात् द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थो भाष्यप्रामाण्यात्
तद्व्याख्यमानयुष्मदस्मदोरेव विशेषणं नतदंतस्यांगाधिकाराद्वितदंतग्रहणमित्याशयेनाह द्व्योरु
क्ताविति एतत्फलं गौणोदाहरणेषु मूल एव स्फुटं। मपर्यंतस्य किमिति अधिकारसूत्रं किमर्थं
मित्यर्थः ननु समुदायादेशत्वेप्योकारसकारमकारादौ सुपि सर्वनाम्नस्थेः प्रागोंज्ञन्यत्र तु सर्व का२ रामं०
त स्यटेः प्रागिति व्यवस्थायां युष्मदस्मद्विषये त्वयके त्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वादतरंगत्वाच्च वा

मित्येतत्सिध्युत्तरमकृत्रिमित्युवकामित्यत्रनदोषोतत्राह त्वेतिनेनत्वाप्यचेइतिन्यासेनैकारादेशो
यादेशेचसिद्धं राहयुवकाम्यामिति। हलंतात्रादेशाइतिपक्षेतुत्वयेत्यादेरसिद्धिरेवमादेशत्वेचन स्यस्यदिरोर्वा
स्यातइतिबोध्यं। नन्वेवमपिमांतस्येत्येवोच्यतां किंपरिग्रहणेनेतिचेन्नयुष्मयत्यादेः किंपियुष्मा
देशाभावार्थंतत्सत्वात्पर्यंतशब्देनमांतापेक्षयाशेषस्यलाभात्। कटिपर्यंतंवासइत्युक्तेग्रेकिंचिदस्तीति
नियमेनप्रतीतेः एवंचमांताद्येग्रेकिंचिदवशिष्टंतत्रैवयुष्मदस्मदोरादेशाः अतएवभाष्येवधि
द्योतनार्थंपरिग्रहणंकर्तव्यंमांतस्यत्युच्यमानेयत्रैवमांतेयुष्मदस्मदीतत्रैवादेशाः स्युः क्वचमांतेयु
ष्मय [redacted] तेरस्मयंतेश्चाप्रत्ययेइति उक्तं अवधिद्योतनार्थमित्यस्यांतशब्दस्यावधिवाच
कताद्योतनार्थमित्यर्थः पर्यंतशब्दस्यलोकेतथैवप्रयोगात्। अग्रेकिंचित्सत्वेदेशकालयोरवधित्वव्य
वहारस्यलोकेदर्शनाच्च॥ तत्रैवेत्यस्यानिष्टएवेत्यर्थः परिग्रहणाभावेतुयतः पूर्वोस्तिपरतश्चना
स्यर स्तिसांत्यइतिभाष्योक्तेमांतपदस्यमुख्यार्थत्वलाभावात्रैवस्यात् कालुष्यमित्यस्यप्रवृत्तिश्चस्यात्तत्रभिव्य
क्तपदार्थाइतिन्यायश्चपदकार्यविषयइतितदाशयः अतएवभाष्येप्रयोगप्रदर्शनंनकृतं। यत्तुय

ल॰शु॰शे॰

१२२

रिग्रहणाभावे मांतेयत्रतितत्रैव सामानाधिकरण्येनान्वयस्यौचित्यात्तन्नितु तस्मिन्नामध्यो युष्मदस्मदो
यौर्मपर्यंतावृत्ति व्याख्यानात् दीत। व्यपदेशिवद्भावेन युष्मयत्यादेः क्विपि च सिद्ध्यति। व्यपदेशिवद्भा
वो प्रातिपदिकेनेति तु प्रत्ययविधिविषयमिति तन्नपरिग्रहणास्यैव वैयधिकरण्येनान्वये मणिमंत्रादित्या
येन नियामकत्वकल्पनापेक्षयोक्तस्यैव न्याय्यत्वात् तत्र हि सामानाधिकरण्यासंभवाद्वैयधिकरण्यान्वयः पदु
त्यन्यत्। किंचात्र व्याख्याने वधिर्योतनार्थ्यमिति भाष्याक्षरास्वारस्यम्। पर्यंतस्येति च तदुरासंविग्नोज्ञानोब
हुव्रीहिरिति दिक्। अंगकार्ये इति अंगाधिकारस्थे इत्यर्थः। मकारांतम्‌मिति शास्त्रे नेत्यनेन संहितया
पाठ इति शेषः। परे तु शेषविभक्तिम् नामादि युष्मदादि संनिपाते नडातस्य लोपस्तद्विघातकस्या
दिनिमित्तत्वं नेति संनिपातपरिभाषयैव प्राप्त्यभावः सुट सुत्वाकृतमवयवत्वात्तेन संनिपातविघात
इति सस्सकारनिर्देशः। सामम्‌आकमित्यत्रात्र एव कृतमेडं तस्य चेह सत्वं तु विधेय्योमणोकुलमिति
संनिपातपरिभाषाप्रयोजनं व्याख्यावसरे यदाहृस्वमात्रस्तु गागमो न तदंतस्य तदेंदं प्रयोजन
मिति व्याख्यातं कैयटेन मूलोक्तं तु न युक्तं भाष्यानुक्तेः। अत एव नेतराच्छंदसीति सूत्रे नपुंसका

गद्य रामः

दृशोम्प्योपुष्पदृत[redacted]स्मदोर्विभक्त्यादेशाविप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकव्याख्यायतेपुष्कते पुपुनः प्रसं
गाच्छिशीलुग्विधयःक स्मान्नभवंति सक्रुद्गतिन्यायादित्युक्तं। त्वद्गीत्यापुनः प्रसंगस्यैवाभावेननतद
संगतिः सष्टेवात्रतएवचतत्रपुष्मदादेर्विभक्त्यादेशसपूर्वंवा[illegible]णाइत्याद्यवकाशप्रदर्शनंक्र
तेन्न्यथातत्रापिजसःशीप्राप्त्यातदसंगतिः पूयमित्यादिप्रयोगकरणेनतत्रशप्पादिशंकासमाधा
नाकरणे नचभाष्यकृतात्रसंनिपातपरिभाषाविषयत्वंसूचितंअंगवृत्तपरिभाषयावारणमपिचि
त्यंतस्यांगसंबंधिकार्यविषयत्वात्सूत्रभाष्यस्वरसोप्येवमेवंतुतोनेषालक्ष्यसं[illegible]स्कारिकादूयो
रित्यादिनिर्देशासंगतेः अतएवभाष्येकिमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनमितिप्रश्नेविभेगुणप्रतिषेधोनवक्त
व्यइत्येवप्रयोजनमुक्तं नतुप्रयोगसिद्धिः प्रयोजनं[illegible]मुक्तमित्याहुः त्वमावितिअत्रापिविभक्तावि
तिसंबध्यते। अन्यथाप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिव्यर्थंस्यात्तत्फलंतुत्वसुंदरः पुत्रोयस्यपुष्मत्सुंदर
पुत्रइतित्रिपदबहुव्रीहौनादेशइति। अत्रैकवचनशब्दोयौगिकोव्याख्यातःतदाहैकस्येतिअ
विभक्तिकमितिव्याख्यातःयौचा। अनादेशइतिकिंत्वत्मत्। पंचम्याअदित्यदादेशः आत्वि

धायकेच भ्यमुख्यावर्त्यः वस्तुतउत्तरार्थमेवतद्भ्यमित्येवच्छेदादितिभाष्येस्पष्टं हलादावितिपरिशेषबलध्वंहली
त्यत्तुहत्वौतुयोचीत्यजग्रहणांमास्तुंभ्यमोभ्याश्चात्रयद्वक्तव्यंतदुक्तंपद्दूयेपीतितत्रांत्यलोपेहूयोरकारयोः
पररूपेएकादेशउदात्तेनेत्यभ्यमश्चाद्याकारउदात्तत्वंटिलोपेपियत्रानुदात्तेवर्णेपरेउदात्तोलुप्यतेत
वर्णोनुदात्तइत्यर्थकेनानुदात्तस्यचयत्रेत्यनेनसउदात्तएवेतिनविशेषइतिभावः नत्वाकमः पूर्वेलो
पाभावेनादंतत्वाभावात्सुडागमाप्रसक्तेः ससुड्निर्देशोव्यर्थः सूत्रासंगतिश्चेत्यतआह भाविन
इतिश्राकमिष्टोपेलोपेकृतेआमस्सेत्यर्थः अयंभावः सामः प्रसंगेश्राकमित्यनेननसुडागमोरत्र
विषयेत्वंतमप्रयोगोबाध्यतेस्थान्यादेशभावविषये[illegible]षयेसर्वत्रैवमेवययार्थधातुकविषयेस्तेरप्र
योगोभूप्रयोगश्चास्तेर्भूरित्यनेनप्रतिपाद्यतेनतुसतोनिवृत्तिः शब्दानित्यत्वप्रसंगात् किंतुप्रस
क्तबुद्धेरेवनिवृत्तिः सकारबुद्धिप्रसक्तेश्चप्रकृतेसांप्रतिकाश्रसंभवात्स्त्राविन्याग्रहणांसकारोच्चा
रणासामर्थ्यादितिप्रथमप्रवृत्त्येवसुटोनिवृत्तिर्नतुग्रहणत्यंतरकल्पनयेतिभाष्येस्पष्टं तन्निवृत्ति
श्चामोऽभावात् अत्रसामः स्थानित्वात्तयास्याद्निवत्वेनसाम्त्वमेवनत्वाम्त्वंउक्तरीत्याचनस्थानि

उक्तरीत्या॰ आम्त्वस्यानतिदेशइत्युक्तरीत्या॰ स्थानिवद्भावेनयाम्सुटःप्रसक्तिःसामेसार्थः। उक्तरीत्येत्यारभ्यबोध्यमित्यं
तोपपाठः। १ शर्मा...

राम॰

ननु भाविसकारवृद्धिमादाय मम आद्विभिस्यानिवर्त्तेनसाम्नस्य भावीस्यत आह - साम स्वस्या शाकची यसेनेति - प्रगुणपादित ग्रंथ स्वे तेन विरुध्यते - अस्यापि शब्देन्दुपलंभादपपाठः

निवमद्यावमसक्तिः सेवामसक्तिः समुद्धृनिर्देशेन बोध्यते इति बोध्यं। अतएवातित्वाक[illegible]मित्यादौ प्रत्ययो
त्तरपदयोश्चेति भाष्यादौ त्वाहते आकमनुडभावो सिद्धो आम्येव साम्नस्याहायोरोपेशादेशः आदेशसाम्ना
भावात्त्वान नुट् न च वत्रसामभावीत्यत्रैवायं। सामो भावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वात् साम्नस्या शास्त्रीय
त्वेनातिदेशालभ्यत्वादिति भाष्यविरुद्धकल्पनाव्यर्थेति दिक्। हूस्वादिरकमनु नकृतः अत्यलेपिष्यका
रस्येत्वनिवृत्त्या चारितार्थ्येन परस्रूपापत्तेर्युष्माकमित्यसिध्यापत्तेः द्विवचनैकवचनशब्दयोरर्थपर
तया व्याख्याने फलं दर्शयति। त्वकत्वेति। द्वित्वेकत्वविशिष्टवाचिनी इत्यर्थः समासार्थो मुख्यविशेष्यं
त्वसंख्यायुष्मदाद्यर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेत्यर्थः एत इति अर्थे परत्वाश्रयत्वादिति भा
वः एते इति कर्त्तृपदं। वांयुवाविति कर्मपदं। एवं त्वमाविति अपि। पूर्वविप्रतिषेधत इति विप्रतिषेधपूर्वद इ
ति सुप्सुपेति समासः अतएव प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रभाष्ये त्वमाविति सूत्रे शेषइत्यनुवर्त्य
सुजसङेङस्य्व्यतिरिक्तविभक्तावेतावितिव्याख्यातौ अत्र यथाकमनुडभावो न तथोक्तं। पदस्यात्र
पदांतस्य मूर्धन्यइत्यतेतः प्रागयमधिकारः तत्फलं तु राज्ञाना वित्यादौ न लोपाभावः इयं क्वचित्स्या

समीनचेति - अर्थपरत्वाश्रयणादेवेति भावः। इति द्विरेरिति - एवं त्रिरिति पाणिता नवसूत्रं तद्रोषः। आति साधमिति - २

मिति तत्त्वम ::३

न षष्ठी क्वचिदपवादः षष्ठी होढ इत्यादावाद्यामादुपर्यायाद् इत्यादावंत्यातिनवृक्षवंतावित्यादौ वत्वसिद्धिः अन्त्य
आमत्वं तत्पदाभावान्न स्यात् । अत एव तल्लोप इति सूत्रे तं ग्रहणं चरितार्थमिति तिस्र एव भाष्ये त्र: संख्याया इत्य
श्२ त्र न लोपाभावस्क झलां जश् झशीत्यत्र जश्त्वाभाववद्बोध्यः पदात् कुत्सने चसुपीत्यतः प्रागयमधिकारः ।
अनुदात्तं सर्वमित्यादि पदत्रयमापादसमाप्तेः सर्वग्रहणानुतिङ्ङतिङ इत्यादौ सर्वानुदात्तत्वस्य विनि
गमनाविरहाल्लाभेपि स्पष्टतयात्तलाभार्थमित्याकरे स्पष्टं आदेः परस्यालोत्यस्येत्यनयोस्तु न प्राप्तिः पद
निर्दे स्येत्यस्यानुदात्तं ङित्यादि श्रुतत्वस्य मातानुरोधेन प्रथमया विपरिणामेन स्थानषष्ठ्यभावात् तत्र पा
दशब्देन ऋक्पादः श्लोकपादश्चाविशेषात् गृह्यते अपादादि ग्रहणेन पादांतपादमध्यस्यवत् छंदोही
नवाक्यस्यस्यापि ग्रहणं आमेकं ब्लोमेत्वमिति भाष्यात् । पश्चादिति सर्वस्य पदस्येत्तु भयाधिकारसा
मर्थ्यादिदं लभ्यत इत्यन्यत्र विस्तरः तौ चानुदात्तावित्यनुदात्तत्वगुणाविशिष्टयोर्विधानादिति भावः
उक्तविधयादि इति पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरित्यर्थः द्वितीयायां त्वामयोरपवादत्वादाह षष्ठी राम॰
चतुर्थीति । विभक्तिक्रमक्लप्तद्वितीयादिक्रमेणोदाहरति श्रीशाद् इति । दत्तादित्येनेन चतुर्थ्यं तत्वस्य

टीकृतं। संवेघोस्मानिति। तन्नैवन्वत्र संध्यभावेन वाक्षरत्वेनानुसृष्यादत्वान्नापत्तिः संधौतु उभयतन्त्राश्रय
णे नादिवत्वाभावेन कथमादेशप्राप्तिरिति चेन्न। संवेघोइत्येकादेशो विशिष्टस्य पूर्वांतवत्वेन पदत्वान्न। स्मानि
वि१ त्यस्य चैकदेशोंकृतन्यायेनहितीयांतास्मछुत्त्वेनतस्यामिरित्याशयात्। संधिश्चांतरंगत्वादादेशान्पू
र्वमेव। [redacted]। आदे
शे सति नः कुस्मः सर्वेदावत्वितिपादादित्वापत्याप ञ्ज्री व्यविरोधान्नादेशइत्यन्ये। उभयतन्त्राश्रयणे
पितस्य स्वीकार इतीराधात्तोनिरूपयिष्याम इति परे। ननु कथं त्वाव ष्याघंतानामेवादेशाभविष्यति
आहृन्मेति. ५ किंस्यग्रहणेनातेऽन्वहानोष्यशबृद्वितिभावं युष्मत्पुत्रइति युवयोर्युष्माकं वा पुत्र इत्यर्थः यद्यपि
वृत्तौ संख्याविशेषानवगमइति भाष्यस्वरसं तथापि संबोध्यत्वे नैवानेकव्यक्त्यवगतिनेनुद्दिवादेशी
नंनाष्येकत्वस्येतित्वमौ न कृतौ विग्रहे तु संख्याविशेषभानाद्विवचनादिभवत्येवातस्य लुक्यपि प्रत्य
यलक्षणेनहि वचनाघंतत्वं। अत एव वध्वो रसौ गारं वध्वगारमिति प्रत्युदाहरणं संज्ञासूत्रे भाष्ये प्रयुक्तं।
। वचनद्वयविषयसूत्रप्रत्युदाहरणालाभायेतित्वत्सुत्रइति न प्रत्युदाहृतं समानवाक्येइति। निमि

रिमितं१

त्तिङोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थः समानवाक्ये इति प्रकृत्य विधेयं स्यादित्यर्थः निघातो नाम अनुदात्तः एक
तिङ्‌ तिबहुव्रीहिरेकतिङ्‌ तद्घटितमित्यर्थः तेन पचतीत्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वं इदं च शास्त्रकार्यो
पयोग्येकवाक्यत्वलक्षणं तेन पश्य मृगो धावतीत्यादौ लौकिकैकवाक्यत्ववत्यपि नाव्याप्तिः सम
र्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् अत एव तिङ्‌ तिङ इत्यत्रैतदाश्रित्यातिङ्‌ इति प्रत्याख्यातं भाष्ये। लौकि
कवाक्यत्वं च सुप्तिङ्‌ तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्वितेत्यमरेणोक्तं वा शब्दश्चेदर्थे कारकान्वि
तक्रिया चेद्बोध्येति बोधः तेन निरर्थकशब्दसमुदायव्यावृत्तिः सुंचतिङ्‌ तं च सुप्तिङ्‌ तेसु पूवि ५
शिष्टं तिङ्‌ तं सुप्तिङ्‌ तं तेषामेकशेषस्तेन कारकान्वितक्रियावाचकसुबंतचयतिङ्‌ तचयसु
प्तिङ्‌ तचयानां त्रयाणामपि वाक्यत्वलाभः तत्र सुबंतचयो देवदत्तेन शायितव्यमितीष्यपचतिभव
तीत्यादि तृतीयं चेत्रः पचतीत्यादि श्रोदनं पचेत्यादि समर्थपरिभाषा त्वत्र न प्रवर्तते एकार्थीभा
वविषये एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः एतेवां नानावादयः इति दृढं च सपूर्वाया इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं। न च वा रामं०
च्चादयः समुच्चयविकल्पाद्युत एवं द्योतकाः अवधारणार्थास्ते भामन्यत मेन योगाद् इत्यर्थः तृतीयानिर्देशो

यन्द २

नैव सिद्धे युक्त ग्रहणं व्यर्थमत आह। युक्त ग्रहणादिति मा भूदिति युष्मदस्मदर्थे गत समुच्चयादि द्योत

तकत्वेनेत्यर्थः। परंपरेति। स्वार्थाश्रयान्वयित्वादि रूपेणेत्यर्थः। चेतसेति। अनालोचनार्थैरित्येव पर्युदा

सेन सिद्धे पदार्थैरित्येतदिंद्रियजन्य सकल ज्ञान संग्रहार्थमिति भावः। परंपरेति। स्वान्वितान्वयित्वा

दि रूपेणेत्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये पदार्थैश्च प्रतिषेधः समानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्यः इतरेतराश्रयाहि पदैरेव

पदार्थानां युष्मदस्मदी साधनं तेन तत्र प्रतिषेधः स्यात्। ग्रामस्त्वां संप्रेक्ष्यगत इति हि इह न स्यात्। ग्राम

स्तव स्वं संप्रेक्ष्यगत इति समानवाक्य इति करणेन समानवाक्ये पदार्थैर्युक्ते युक्ते युक्ते च युष्मदाद्य

र्थे श्रादेशप्रतिषेध इति कैयटः। एवं च न चवेति सूत्रे युक्त ग्रहणं स्पष्टार्थमेवत दभावेपि प्रकृतसूत्र

स्येव तस्यापि साक्षात्संबंध एव प्रवृत्तिः स्यात् समानवाक्य इत्येतत्संबंधात्तु अस्य युक्त युक्तेपि प्रवृत्तिरित्य

त्यत अत एव टवदत्त [redacted] स्य पुत्रात् यज्ञद त्तः। दृष्टयगित्यादौ देवदत्तेशब्दान्तं पंचमीत्याहुः। भ

क्तस्तवेति इह तवेत्यस्य रूपेणासंबंधात्तु साक्षान्न प्राप्तिरिति भावः। सपूर्वा। सह पूर्वेण विद्यमानवा

ची। अवधेरपि संबंधित्वेन विवक्षायां षष्ठ्यर्थेऽन्य पदार्थेनेकमिति समासो वोपसर्जनस्येति सः। त

ते२ मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति वार्तिकानुरोधेनेदं। =१

त॰ग्रा॰प्र॰

126

द्राहविद्यमानपूर्वादिति। प्रत्ययग्रहणोत्तरं तयहणमित्याह। प्रथमांतादिति नन्वेतेवांनावादयइत्यने
नैवविकल्पसिद्धेः किमेतेनेत्यत आह। नान्वादेशेऽपीति अत्र नेति निवृत्तं तदाह। आदेशा वेतितेनेनिभक्तत्वे
नेत्यर्थः प्रक्रांतार्थत्वान्नयकं त्रिपादीनापेक्षेति भावः स्पष्टं चेदं सप्तमोल्लासे काव्यप्रकाशादौ। अत्र
हरिस्त्वामित्येकमुदाहरणं समामित्यपरं त्रायतेइत्यस्य च मध्यमणिन्यायेन तंत्रेणोभयत्रान्वयः
तेन सइत्यस्यापि समानवाक्यस्थेन विद्यमानपूर्वत्वं बोध्यं। सामंत्रितं संबोधने चेत्यतः संबोधनेइ
तिवर्त्तते। सेत्यनेन प्रथमा परामृश्यते आमंत्रणमामंत्रितमिति महासंज्ञाबलात्तदंतविधिरि
त्याह। तदंतमिति। अत एव हेहे भोइत्यादीनामपि संज्ञासिद्धिः अन्यथांतरंगान पीतिव्याख्याये
नपूर्वं विभक्तिलुकि प्रथमायाअभावेन नरवनिभिन्नइत्यत्रैव संभाववदत्र संज्ञा न स्यात्। पदे
घेष्वषां संबोधने शंके प्रातिपदिकार्थसूत्रे णैव प्रथमा तथापि संबोधनविषयप्रथमासत्वा
त्तदोषएतदर्थमेव प्रथ मेत्यनुवर्त्तकत्वे न विभक्त्यप्रतिबंधकत्वात् तिङः क्रुत्तद्धितसमासै
रितिपरिगणनान्नावसितिनु विधेयसमर्पिकायाअनुवाद्यत्वायस्पष्टार्थमित्याहुः अविद्यमानवदि

वर्तमाने सेतिपदं भन्येतु संबोधने चेत्यत अत्र वर्तमानादिसर्थे अन्यत्रेवा या पिसंबोधने चेत्येव प्रथमा प्रातिपदिको... स्या व्या २

राम॰

तिंगोत्तो गोत्रादितिवत् सिद्धे वत्करणमतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयस्यापि लाभार्थं तेनोँ मूभो देवदत्तेस्पा
दा[illegible]वामएकांतरमामंत्रितमनंतिक इति एकांतरत्वप्रयुक्तामंत्रितनिघातनिषेधसिद्धिरिति स्पष्टं
भाष्ये। न चात्र नामंत्रिते समानाधिकरण इत्यनेन निषेधादविद्यमानवत्त्वमेव नेति वाच्यं। अत्र सं
बोधनमात्रद्योतकत्वेन विशेष्यवचनत्वाभावात् देवदत्तस्यैव विशेष्यत्वाच्चाऽऽहेति। अग्ने तव देवास्मा
तिङ.५ नित्यत्वादेशाश्रयेणनयेत्यत्र तिङ इति निघातः। अग्ने इंद्रेत्यत्रामंत्रितस्य चेति निघात इति विवेक
ः। अत्र पूर्वमित्यनेन परस्याक्षेपात् पूर्वं परस्य कार्ये ऽविद्यमानवदित्यर्थस्तेन देवास्मानित्यत्र दे
वेत्यस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येवापूर्वं किं याहि देवाच्चामंत्रितनिघातो भवत्येव। प्राचीनमिति
एवमेव लक्ष्मीपते तेंघ्रियुगं स्मरामीत्यादि सिद्धिः। नृसिंहाश्रमस्तेख्यातिरित्यादौ गेयके तु विनीतो
वामित्यादावि वविभक्त्यंत प्रतिरूपकनिपातांगीकारेणादोषः। अयं समाधिः प्रकृतेपि न इत्यस्य
विभक्ति प्रतिरूपकत्वात् अन्यार्थं तु मूलोक्तकल्पनावश्यकत्वं तदाहेवमिति। सर्वेषां निघातइ

त॰ शशे॰

तिविशेषकाः अत्वपूर्वमित्यनेन परस्य अस्य प्राप्तइति शेषः अत्र यमुने सरस्वतीत्यनयोर्बोधकाभावात्स्वतिरस्तु तुदीत्य
स्य तु न पादादिस्थलात् एतेनादिभ्यः सर्वेषामिति च बहुवचनमसंगतमित्यपास्तं। अग्ने त्रसि त्रिरिति। अनुदा
त्तं सर्वमित्यनयोः संबंधानर्हत्वेन निवृत्यात्साहचर्येण पदादावित्यस्याप्यविद्यमानवत्सूत्रे निवृत्तिरिति
भावः। आमंत्रिते किं देवकरोषि। सामान्यवचनं किं अग्ने देवि सरस्वति इडे काव्ये इत्यादौ पर्यायेषु परेषु निष
धो मा भूत् सामानाधिकरण्यं चैकार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमेव न तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भमिति दिक्। सु
पादिति। शोभनौ पादावस्येति बहुव्रीहिः। संख्यासुपूर्वस्येत्यकारलोपः समासांतः। अचेः सुपीति। निपातनैः
साहचर्यादिति भावः। अनिदितां। इत्संज्ञे इकारवर्ज्जितानामित्यर्थः। अंगस्येत्यधिकारः। अचतेर्भस्येति अ
ल्लोपो नइति वदस्यापि प्रत्यंचमंचितमितेन प्रत्यक्षेत्यादौ पूर्वाकारेन प्रवृत्तिः। अचइत्यंचतेर्लुप्तनस्य ग्र
हणं व्याख्यानात्। भस्येति किं प्रत्यंचौ। लुप्तनस्येति किं पूजायां प्रत्यंचा। चौ निर्देशो ग्रहणं व्याख्यानात्
तदाह लुप्तेत्यादि अग्राइति। कर्त्ते च इत्यादौ नाममनभिधानमिति भावः। एवं चाराग्रहणमुत्तरत्र संप्र
सारणस्येत्यत्र तृतीयइत्येतद्व्याख्यानं यमावरूपकमिहापि संबध्यते न तत्रास्य व्यावर्त्यमस्तिइत्याकरे स्प

राम॰

127

ष्टं। अकृतेतितत्परिभाषाभावे तु चोभयत्वं गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनमेव भाष्योक्तं शरणं विषये। चादास

र्वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इत्याकृष्यते स्याम स्थो द्रुपसर्जनेन प्रवृत्तिः अप्रत्यय इति पाठे ऽविद्यमानः प्रत्ययः

क्विबादिरित्यर्थः वप्र त्यय इति पाठे यकारस्याविवक्षितत्वात्स एवार्थः अद्वा देशसध्यादिशावंतो दा

तौ निपातनादिति स्पष्टं भाष्ये। अदसो। असेरितीकार उकारणार्थः अदस इत्यवयवषष्ठीस ग्रहं तत्स्या

नि कौकारे रेफयोरप्युपलक्षणं तेनादस्यति अहोत्रा दद्वत्यादौ न दोषं दादिति किं। अमुयोरित्यत्रांत्यस्यमा

न्न दिति समाहार द्वंद्व इति। इदमवाचामनुरोधेन। वस्तुतोऽयुक्तमेतत् उसू ऊस इति द्वंद्वेसुलोपे ध्वं

तत्वाद्ध्रस्वस्य पूर्वनिपाते नपुंसकह्रस्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दांतरप्राप्त्याऽनित्यत्वेनन्ति

त्यत्वाद्यपरनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वाच्च ह्रस्वत्वे ततः सवर्णदीर्घे उ इति रूपासिद्धेरत एवोकालद्रत्यत्र

उकाल इति न कृतं तस्माद्धिव उ तत्कृत उ ति च तत्परत्वे न भाव्यमामोकारस्य सवर्णग्राहकत्वात्सिद्धमि

ति चोध्यं व्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये नं त्यविकारे त्यसदेशस्येति परिभाषाबाधितां त्यसदेशानं

त्यसदेशयो रेकप्रयोगेषु गपत्प्राप्तावंत्यसदेश योरेकप्रयोगेयुगपत्प्राप्तावंत्यसदेशस्यैवेति

सं ८

128

मस्थेः अनंत्यविकार इति लिंगं तामर्थेतः पठति अंत्यबाधे इति अंत्यस्य बाधेकार्यो प्राप्तावर्योरेकं नेकाल्त्वस्य
प्राप्ताविल्यर्थः अन्यथा लोन इत्यादिनेनेत्यादावेवस्यान्नतु तमनीत्यादावितिभाष्ये स्पष्टं। अल्लोपोनोत्त्वेः सां
स्य नेत्यादावनेकल्क्लिष्टकल्पनापेक्षयैयंन्याय्या किंच भसंज्ञायां कार्यकालपक्षाश्रयणमशक्यं परेलेन नपरत्वेत्वा सं३
बाधकत्वानुपपत्तेः राज्ञ इत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वं मल्लोपो न इति लोपपश्चात्प्राप्तनलोपैकवाक्यता
पन्नपदत्वस्येतदेकवाक्यतापन्नभत्वेन बाधायोगान्नलोपापत्तेश्च तस्मादाकडारस्य संज्ञासु यथोद्देशपक्ष
यणामेवावश्यकमिति यज्ञादिपरो योनित्यर्थस्तत्र लाभः ष्वडः संप्रसारणमितिसूत्रस्य कार्यकालं
संज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यचिभमिति तत्र यज्ञादिपरतयान्वकारं विशेषयिष्यामः अन्त
कारमितिभाष्यं त्वेकादेशयुक्तिः यज्ञादिप्रत्ययसंगांशे उपस्थिताकांक्षतयातेनातो विशेषणायोगाच्च।
अतएव सर्वफलानामन्यथासिद्धिं प्रदर्श्यापि तस्याधान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा
कर्तव्येति उपसंहृतं भाष्ये इति भावः अंतस्यदेशस्येति अंत्येन समानोदेशो यस्येत्यर्थः नत्वंचान्यवर्ण शम०
तद्धर्णयोरितरान्व्यवधाने भवति चली क्लृप्यत इत्यादौ ऋकारांगगीतरेफस्योत्तराजूभागेन व्यवधा

त

नान्तं त्व[redacted] सदेशत्वसंभव इति नन्वत्र सावरिभाषाप्रवृत्ति रत एवन संप्रसारणादित्युदाहरणी भूत स्वविड्ढ इ
त्याद्युक्तीन यासिद्धिः अत एवन संप्रसारणादिति सूत्रं सार्थकं। नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीति तत्स
त्रस्थ भाष्यस्स लयमर्थः एतत्सूत्रसाध्यानि विड्ढइत्यादीन्युदाहरणानि नैतस्याः प[ ]रिभाषाया [redacted]भवंतीति अंत्यसदेशत्वाभावादितिचत न्नाव: परस्येवेतिद्ग शब्द
स्येवेत्यर्थः अः सेरिति। अत्र अकारेण आकारस्यापि ग्रहणं तेनामूद्दगित्यादि सिद्धिः तत्रह्यामवेनाम्न
इति पूर्वेषदंतस्यात्वे[ ]त्यदा घत्वेतित्यदादीनामत्वविधेयइत्यर्थः वश्चे इति अत्रनं त्रेणार्थद्वयेपि सूत्र
तात्पर्यं तत्र लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था अत्र प्रमाणमुपन्यस्यति। उक्तं चेतिल्लत्ववदितिचलीक्लृप्यते इत्यत्र
यथा लत्वं रीष्टकारयोर्भवतितथेत्यर्थः अत्रादमुयङ्ङिति रूपवादिमतंन्याय युतमाल्लत्वे उक्ता रीत्येत
न्मायाप्रवृत्तावपि अत्रैतद्प्रवृत्तौ मानाभावात्। अत एव भाष्ये दसो नोस्वेरिति वार्त्तिकप्रत्याख्याना
यार्थवीः सेरिति पक्षमुक्तापि [ ]वमप्यमुयङ्ङिति नासिध्यति अदद्ध्र्यङ्ङितिप्राप्नोति अदमुयङ्ङिति भ
वितव्यमनंत्यविकारइति उक्तं अत्रेतिप्राप्नोतीत्युक्तात्त्रासंमति रुक्ताइतिभविंत्व्यमित्यनेनद्यथकृ

घे २

ओ ... कारस्य कू ... रे ... नित्य ... द इत्यर्थं ... स्येइ ... ३

ल॰श॰शे॰

मुत्वमिति पक्षे समस्य भावो दृश्यते इति भवितव्यमित्युक्त्या च तत्र शब्दे ऽप्रयुक्तत्वं सूचितमित्याहुः । विश्वग्देवयोः
किमिति च स्याप्युपलक्षणमिदं । न नञुत्तरपदाधिकारादं चु रूपे उत्तरपदे इत्यर्थो [redacted] द्विषं गच्छतीत्यादे व्यावृत्तौ व्यर्थमप्रत्ययग्र
हणमत आह प्रत्यये तिनेति । अन्यथा तः कृद्ग्रहणे तन्त्रतिस्य समासे इत्यतो नानुवृत्तसमासग्रहणेनोत्तरपदा
क्षेपे विक्वधातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थो पत्तावयस्कृदित्यादावेव स्यादिति भावः । उदङ्ङिति । अत्राचइत्यनुवर्तते । समः
ससमो मिङिति समदृगिति [redacted] वानकृतं । परिभाषात्तानकृतगोस्वापत्तेः तिरसस्तिरि । अलोपइत्य [redacted]
त्रशाकं ध्वादित्वात्पररूपेणाकारः प्रश्लिष्यते अस्य अलोपो लोपाभावो यस्मिंस्तं च ताविति तृतीयार्थे स्त्वाहा
लुप्ताकारेति । तिरश्चेति श्रुत्वे ऽलोपस्य स्थानिवत्त्वे तु न पूर्वत्रासिद्धीयेत निषेधात् पूजार्थे सतीति । पूजारू
पार्थस्य गम्यत्वे इत्यर्थः । अत एवाव्याकुलं गच्छतीत्यर्थे कं चित् गच्छतीत्यादौ न लोपो न अव्याकुलगमने
न च पूजागम्यते न तत्वं चेतरेव सोर्थ इति स्पष्टमं चो नपादानेदूतिसूत्रे भाष्यकैयटयोः प्राचइत्यादि चि
रंतनादिरूढस्य संबोध्या एते नांचेलाविति नियमेनैव सिद्धौ नांचेः पूजायामिति व्यर्थमित्यपास्तं । न

गि- गं१ एवमेवं चुणतो अचिपूजायामिति धातुद्वये न सिद्धौ नांचेः पूजायामित्यस्य वैयर्थ्यं निरस्तनीयं = २

विं१ राम॰

त्वोपाभाव इति। ओपधत्वबोधनाद्धोरित्यर्थः। स्पृशं चेद्वृ परे स्त्र्येति सूत्रभाष्ये ऽपि नाचसमवधानेचोः कुरिति कुत्वाभा
वानि रूपपदाल्कि न्निति च निपात्यत इति बोध्यम्। स्त्रीति वचनाद्धो कुत्वाभावः। अतं स्कोरि तीति सलोपे षत्व सासि
द्धत्वात् सलोपे कृते षत्वं प्रश्चः। क्विपि ग्रहिज्येति संप्रसारणे पूर्वत्वे श्नुत्वस्यासिद्धत्वात् सलोपः। स्तुरचटूत्विति चत्वे सा
२८ सिद्धत्वाद्बुःस्मीति वा घु टूनिपा त्यत इति। अतिप्रत्ययान्ता इति। ग्रोषः। तत्र प्रष्ठ ब्रूहतो गुणाभावश्च गमेञ्जीग
देशश्च महेः। कर्मणि प्रत्ययस्य निपातनात्। शान्तवदिति। प्रत्ययग्रहण परिभाषया शान्तप्रत्ययान्तवदित्यर्थः। शातु
रनुम इति सूत्रे बृहन्महतो रूपसंख्यानमिति पृषदादिव्याकृत्ये नियमार्थमिति बोध्यम्। अत्वसंतचेत्वर्थे अ
तु इति ल्लु प्रषष्ठीकं पृथक्पदं अधातोरित्यसंतस्येव विशेषणं तु शङ्नान्तदाहं धातुमिन्नेति। अतएवो गिदचामिति
सूत्रे गोमत्यंतरप्रत्यये गोमानिति प्रयोगो भाष्ये संगच्छते। अंगविशेषणतयार्थे सिद्धतदंतविधेरेवानुवादकमं
तग्रहणं। परमिति वचनसामर्थ्यादुपधापदासंबंधेन चारितार्थ्यादित्यभिमानः। अयमभ्युच्चय इत्याह।
नित्यमिति कृत्वा कृतप्रसंगित्वमात्रेणेत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। वाक्यार्थबोधकाले विरोधाभावेनोपधासंबं
धे कृते सामर्थ्यात्पूर्वं दीर्घप्रवृत्तिरेव कल्प्यत इति भावः। धीमानिति नैचेकानुबंधकपरिभाषया मतुपो ना

ल॰श॰शे॰

130

ग्रहणां सूत्रं तु सर्वादि पठितेनानुनासिकोकारविशिष्टेन भवतु ग्रहिं चरितार्थमिति वाच्यं पकारादेः समुदायानुबंधत्वेप्य
तो ह्यनुबंधकत्वाभावात् अवयवानां नांतरीयकतया समुदायोपदेश एव ऋषितात्पर्यमित्यर्थस्यादेश उप
देश इति सूत्रस्य भाष्यसंमतत्वेन यदुपदेशप्रयुक्तायस्येत्संज्ञा स तदनुबंधतया एव स्वीकारात् नचोका
रलोपे त्वं तत्स्याप्यभावः उकारस्याश्रवणेन तद्देशो भूतपूर्वगतिस्वीकारात् एतेन तदाश्रयणोनुबंतमत
त्वात्वं तमित्यपास्तं तदाश्रयणाभावात् तस्मादनुनासिकोकारविशिष्टो य उपदेशेर्तितदंतस्य प्रयोगस्य स
दीर्घ इति सूत्रार्थ इति न दोषः नियमार्थमिति धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्हि नलोपिनो चेति रेवेति नियम इति
भावः एते नोखास्त्वत् ब्राह्मणीत्यादौ नुमुडीपोनान्याय प्राप्ताह्णो याकरणपूर्वकं नलोपकरणस्य विवक्षा
र्थत्वमित्याशयः यद्यपि श्रंचतेश्च नलोपिन एवेति नियमे पंचतिग्रहणं चरितार्थं तथापि भाष्यप्रामा
ण्ये न सामान्यापेक्ष उक्तनियमो युक्त इति बोध्यं नन्वत्र धातुलाक्षणिकं मनुमतस्त्राहा धातोरिति न चोपदे
शिक धातु विषयक एव नियमोस्तु किमनेनेति वाच्यं श्रोपदेशिकत्वानंतर्भावेण सामान्यापेक्षनि रामः
यमज्ञापनार्थत्वात् तत्फलं च परी ध्वादित्यादावविवगोमामिन्त्यादि नामधातावुगितश्चेति ङीवभाव इति दि

१३

असति प्रयोजने इति प्रयोजनाभावे सहत्वस्य शब्दार्थप्रयोजनमततो नेरूपहासपरत्वादिति भावः। अभिप्रेतप्रयोजनं तत्त्वस्या यथासिद्धत्वाच्छ्रेसह अतएवेति ॰ ८५

कुं क्व चक्षेऽह्नोपोनस्थानिवत्त्वौ लुप्तत्वात्। अत्राचार्यकिवर्वाचीनमतेनावस्तुतो हलन्तेभ्यस्तद्भावदूति त्रतीयांतं=१

अ२ द्दूह्न नद्यापद्दूत्यत्र भाष्ये स्पष्टा। उभेऽभ्यालक्ष्यानुसारेणागर्गाद्दंडन्नमायात्रसमुदायेवाक्यसमाप्तिरित्याद्दौ पदि२

भे समुदितेद्दूतिहेद्दूत्यनुवृत्त्यैवसिद्धे उभेग्रहणं स्पष्टार्थं। यत्तूभेग्रहणं सामर्थ्यात्सहभावोपसर्जनद्वि

त्वविशिष्टार्थकं तेन समुदितेद्दूत्यर्थलाभ इति तन्न अत्र शब्दार्थत्वात्। शब्दाधिकाद्दर्थाधिकस्य बहुशो भाष्य

कृतोपहसितत्वाच्च। ध्वनितं चैतत् सति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थं विज्ञास्यत इति ग्रन्थेन भाष्ये। अन्त

एव सूत्रे शेषभाष्ये गर्गाद्दंडन्न्याये नैतदर्थसिद्धिमाश्रित्य सहग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्या

ते तुल्यन्यायात्तदर्थकत्वेन पराभिमतमुभेग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति सुधियो विभावयन्तु तत्रद्धादिश

ब्दानामेकाचाय्यः प्रवृत्तेरैत्सेन्निष्पादावभ्यासलोपकार्ये कालपक्षे न संज्ञेति न जुस्म्र एकाद्दशास्पूर्वमा

यनादिषूपदेशिवद्वचनेनान्तरंगत्वाद्दंतादेशेऽपि सर्वे सर्वपदादेशा इति न्याये नस्थानिवद्भावात्तत्स्थि

तेन जुसापव[redacted]त्तिः किंचैकादेशो जुसोपवादविषयस्य ज्ञायमानत्वेन प्रकल्प्य चापवादविषयमिति

न्यायेन पूर्वमेति भावाप्रवृत्तेरोरेकादेशो जुसापत्तिः यद्योद्देशे पूर्वं समुदाये प्रवृत्तसंज्ञायाः स्थानिव

ल·प्रा·शे·

131

न्द्रावेनाभ्यासलोपेसत्यपिपंचमीसमासेनैतत्कादेशास्वस्थानिवलान्नतत्र वृत्तिरतएवप्रत्येविषविन्त्यादौनदोषइ
त्यलं। नाभ्यस्ता बहुयोगव्यवच्छिन्नोपिनुमिहानुवर्त्ततेसामर्थ्यात्तदाहनुम्नेतिदाजःशातरिशापःश्लोप्लावितिह्नि
तेऽभ्यासहस्वत्वेऽनाभ्यस्तयोरित्यालोपेदद्दिति। त्यदादिषु आलोचनमिह ज्ञानमात्रंआसादृग्दृशवतुब्वितिसू
त्रमनुवर्त्तते। षत्वापवादत्वादिति। कुः [redacted] क्विन्यतइतिन्यासेनदृष्टइत्यध्याहारेणचबहुव्रीहि
सु फलेसिद्धेमयग्रहणेनान्यपदार्थाशेवी प्रागर्भबहुव्रीहिणालब्धंतादृशाद्विक्विन्नंतविषयंलक्षणमच
रितार्थमितिभावः खकारइतिश्वघोषमहाप्राणत्वतुल्यत्वादितिभावः कैयटेति क्विन्प्रत्ययसेतिसूत्रस्थत्या
दिः असिद्धत्वादितियद्यपिजश्त्वापवादोपिकुत्वंतथापिशास्त्रानिकजश्त्वसेवनतुखस्थानिकसा
पीतिभावः वस्तुतइदंचिंत्यंप्रत्ययग्रहणस्यबहुव्रीहिमात्रफलकतायाएवभाष्यकृतोक्तेः उँतस्मा
द्दधकृत्रंचुयुञ्जिक्रुञ्च-षुत्रस्यचारितार्थ्यंनजश्त्वषत्वापवादतानयुक्तेतितद्देतन्मतइतिवदतासूचि रामः
त ॥ मितिदिक्। नशितिषड्गकाः प्राग्वत्। नड्भ्यामितितिमस्तिनशोदितिनुमस्तुना धातुप्रत्ययेन
हि धानात्। स्पृशोनुदके किं उदकस्पर्शः अंतोदात्तत्वमितिनित्वादाद्युदात्तत्वंप्राप्तं। कुत्व

१३९

स्यत्र शुत्वमस्यासिद्धत्वादाह कुत्वात्पूर्वमिति। वोह। सिपि धातो रित्यतो धातोरिति वर्त्तते तच्च वोश्चांविशेष्यते पिप
ठिषते:। क्विपि अत्र तो लोपे प्राप्ते वर्त्तते। व्यवधानेऽप्यमेरिदं। अयमप्यधिकार:। अतश्च वमि स्वेत्यत्र धातो: स
मस्तानेन षत्वं। व्यवायशब्दस्य प्रत्येकं संबंधोभिरव्यानात्तदाह। प्रत्येकमिति। अपिनाऽ व्यवधानेपि।
नुमस्थानिकेति प्रकृतसूत्रस्थं हरेरपवरट सूत्रस्थं च भाष्यमंत्रेमानं व्रश्चेति षड्ति। सपादसप्ताध्यायीस्थ
कार्यप्रवृत्तियोग्यतायां त्रिपादीस्थस्याप्रवृत्तेर्हल्ङ्यादिलोपो नरं विविश्रमूडित्यवस्थायां षत्वस्यासिद्धत्वा
त्संयोगांतलोपे षड्त्यर्थ:। कलोप इति पदांतसंयोगादिलोपस्य संयोगांतलोपापवादत्वादिति भाव
:। तद्विति तक्ष्णोतेः क्विपू। रापंतान्स्यादिति। शि लोपस्य स्थानिवत्वात्तकूस्यात्तेत्याद्रोसंयोगादिलोपाप्राप्तेः
काष्ठश[illegible]गेवनास्तिकुतःकाष्ठशकुस्यादिति पदे स्वधांकयोरिति सूत्रस्थं भाष्यरीत्या न विरोधः। तत्रात्स्वर भा० ४
संयोगादिलोपमाशंक्य तथोक्तं। तस्माद्दोषड्ति कोलुप्तमिति तु न सार्वत्रिकमिति भावः। तत्र तत्र विस्त
र:। कुत्वस्यासिद्धत्वादिति। पिपचूमित्यवस्थायां कुत्वस्यासिद्धत्वात्तदभावे स्को रित्यस्याप्राप्तेः संयोगां
तलोप इति भावः। दिधगिति दादेरिति घः। एकाचइति भषूभावः। विद्वानिति। विदेः शतुर्वसावदादि

ल·श·शे०

132

त्वाद्रूपोल्लुकि प्रातुर्दि· लाद्गुणाभावे नुगिलान्लुमि संतेति दीर्घे संयोगांतलोपे तस्यासिद्धत्वान्नलोपोना। व सोः
प्रत्ययग्रहणेन दंतग्रहणं मस्मित्यधिकारस्थत्वादाह। वस्वंतस्य[illegible]त्यादि न च विटे: शतुर्वसोरेकानुबंधकत्वा
त्तस्यैवात्र ग्रहणं स्यात् लति डारिद्राभ्रकसोरिति वाच्यं· वसुसादेशेनतस्यापि द्वानुबंधत्वादिति भाष्ये स्पष्टं· विदु
षइति। संप्रसारणापूर्वेत्वस्य बलवत्त्वकोरित्यसि द्धत्वं तु न पदांतपदाद्योरेकादेशस्यैवातेनासिद्धत्वात्। सेदिवा
निति। षद्लृ धातोर्भाषायां सदेति लिटः क्वसोर्द्वित्वे कृते एकेत्ये त्वाभ्यासलोपयोर्वस्वेकाजादितीट्। अत्र केचि
परे तु पदावधिके व्याख्याने सेदुषस्त्वसितिति स्थितिरिट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थि
तिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति सेदुष इत्यादि सिद्धिरित्यकृतव्यू ह परि
भाषानिष्फलालक्ष्यानुरोधात्पदावधिकमेवान्वाख्यानमि· त्याहुः। साहचर्यादिति। न च महत्य
तेः क्विपि महतोपि धातुत्वसंभवेइति वाच्यं। औपदेशिक धातुत्वासंभवेनतत्साहचर्येणौपदेशिकधा
तुमिन्नसांतसंयोगस्य ग्रहणात्स्याशयात्। सुहिनिति। नांतलक्षणादीर्घेसत्स्कसंयोगांतलोपस्यासिद्ध रामः
त्वान्न। हिंसीत्यस्य रितत्वादनिदितामितिनलोपोन। ध्वदिमिति। स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने। क्विप्। अत्र

नित्दित्वाल्लोपः वस्विति दृत्वा। विवक्षितत्वदिति। भाष्ये अस्तु इः उ परे शिवद्वचनं स्वरसिध्यर्थं बहिरंगलक्षणा
त्वादित्युक्तेरिति भावः वस्कतो वचनमेवज्ञापयः विवक्षितसमम्यामपि विभक्तिबुद्धिनिमित्तकत्वेन बहि
रंगत्वात् तत पूर्वं परमपुमानित्यादौ स्वरप्रवृत्तौ दोषात्। बहुपुंसीति। विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणान्नास्
उ। विभक्तिविवक्षायां लिंगकार्योत्तरमेवसत्वेन न ङीपः प्रागस्तु इति भावः। कुज्ञ इति। पातेरिति पा डं
तेरं। स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये तु स्मृते: सस्यपः ह्रस्वः म्युनुप्रत्ययइत्फक्तं। वस्कातेउच्चारणार्थो नामपी
त्संज्ञावश्यकत्वादियमुक्तिर्निष्फला। पुमानिति। सांतेति दीर्घः उशनेति। वशेः कनसि ग्रेहि ज्येति सं
प्रसारणं। अस्मसेवु ज्ञाविति। एतच्च वृत्तौ वाचनिकं पठितं। वशाधातो भाव वस्कसंबोधनेत् शानसः
त्रिरूपं सांतं तथा नांतमथाप्यदंतमिति श्लोकवार्त्तिकमित्याह। भाष्यानुक्तत्वादिदमप्रमाणा
६३ मेवाहे उशनेति रूपमेव साध्विति प्रामाणिकाः उशना शुक्रः। अनेहा कालः। नञ्हिन एह चेत्यस्मान्
हनएहादेशश्चासुवइति। अधातोरित्यस्य धात्ववयवभिन्नासंतस्येत्यर्थ इति भावः। अन्यथा समुदा
यस्य धातुभिन्नासंतत्वाद्दीर्घः स्यादेवेति बोध्यं। अदसऔ। अदस इति षष्ठीत्यंतो : संबोधितत्वतः सावि

तिवन्नेति। ओ लंत्यदाघत्वापवादः। ननु मोऽडौ त्येवास्त्विति चेन्न। असोऽडु त्यत्रटि लोपे कृते नित्यत्वात्सत्वं वा
धित्वात्पदाघत्वेऽसावित्यसिद्धेः। अमुक इति। अमुकइत्यादौत्वत्वमुत्वं त्यन्तोऽदः। शब्दयोर्योऽमुक श
ब्दइत्याहुः। एत इति। बहुवचने शब्दो यौगिक इत्याह बहूर्थेति। तेनामीति सिद्धं। पश्चाद्दुत्वे इति। उत्व इत्य
पलक्षणं दत्वस्यापि। ननु मुत्वस्यासिद्धत्वात्कथं नाभावइत्यत आह। नमुने इति। कर्तव्ये कृते चेति। ए
६ वं च नेति विषयसप्तमीति भावः। भाष्ये तु नेयत्कार्यं तत्रासिद्धत्वं नेत्यर्थे नैव नाभावोप्याक्षिप्यत इति व्या
ख्यातं मुइति समाहारद्वंद्वः। कृते चेत्यक्ते मुत्वे कृते सुपि चेति दीर्घो ना। अमीभिरिति। नेदमदसोरित्ये
त्र॥ ॥ इति हलंताः पुल्लिंगाः॥ ॥ नहो धः। झलो झलीत्यतो झलीति। पदस्येति स्कोरित्यतोंत इति
५४ चानुवर्त्तते। झलि परे पदांते विद्यमानस्येत्यर्थः। अलोंत्यस्येत्येतल्लब्धं। हस्येति। उपपूर्वात्सह बंधनेइत्य
स्मात्संपदादित्वात्क्विप्। नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः। सो हल्ङ्यादि लोपे धत्व जश्त्वचर्त्वानि। रलोप
बलेइति। पूर्वपदांतस्य लोपो धातोः सस्य षत्वं। आदेशप्रत्यययोरिति तु न षत्वं पदादादिरिति पक्षे रामः
सात्पदाद्योरिति निषेधात् हसय इति। कैयटादिमतेन त्वसेव दत्वस्यापि कुत्वेन बाधादिभावः। ति१

उष्णिग् ञ्चिविति निर्देशात्कुत्वस्य न्तस्थले नासिद्धत्वं स्वरीत्यानुषड ग कारादिति बोध्यं । द्यौरिति । दिव औदिति सौत्वे
यरारा च तस्य उत्वे । परत्वाद्द्वाँ बाधित्वा चतस्रादेशे सकृद्गतिन्याया न्तुन राम्नेति स्थानि वत्सूत्रभाष्ये । चत
सृणामिति । न तिसृचतसृ इति दीर्घनिषेधः । सर्वादिति । [redacted] मत्वा शब्दवदित्यर्थः । अत एव सर्व
नाम्नो वृत्तिमात्र इति न पुंवद्वत्वं शब्दपरस्य कदापि सर्वनामत्वाभावादिति भावः । पुंस्यपो बाधात्क्वी विभा लुका प॰ सौ॰ ८
लोपान् स्त्रियामिदं । वा जितिा वचेः क्विब्वचीत्यादिना क्विपू दीर्घोऽसंप्रसारणं च । वाग्रूपाणि । अनुपसर्गा च
न्नट्त्युपन्नस्यन्नत्यनुवर्त्तते । अविति न प्रत्ययो व्याख्यानात् । दिजितादि शास्त्र इति सज्जेने । क्विपू षड्गकाः प्रा
स ग्वन्ना । लिवगतार्विस्मात् क्विपू । जश्त्वचर्त्वे । जुषी प्रीती त्यतः क्विपू । सह सससभावे सजूरिति । अभूमि
रिति । अदंतत्वाभावादित्वाभावेनेतदुदित्यस्याभावमुत्वमेव ॥ इति हलंताः स्त्रीलिंगाः ॥ दत्वमिति
। वसुस्रंस्वित्यस्य पदाधिकारस्थत्वान्नंदंते पिदत्वमेवमांगत्वा द्वाप्रापि ॥ पूर्व पदस्येवेति । प्रत्ययलक्ष
णेनेति भावः । अत एव राजपुरुषादौ नलोपादि सिद्धिः । उत्तरपदत्वे चेति उत्तरपदे शब्दे नोत्तरपदे ।

ल·शा·भो·

134

उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढः तेन तस्य पदत्वेन त्वयुक्तकार्ये कर्तव्ये लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न
पदादिविधौ तत्वंनिषेधो नेत्यर्थः तेनेय परमवाच इत्यादौ न कुत्वं दधि से चा इत्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्व
निषेधश्च अनिरूपपदादेव विधित्विषष्ठी समासोत्र। सोपपदादिवौऽनभिधानमिति केयटः। सेचपते
क्वि विस्पेत्ता। पदादिविधिश्च प्रतिपदोक्तत्वात् सात्पदाद्योरित्येवेति न परमवुधावित्यादौ भष्भावो न।
न५ उत्तरपदादिः करणो वर्णलक्षणादित्यादौ तूत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवमात्रे रूढेन दोषः अ
न यं च निषेधउत्तरपदस्य कार्यित्वे एव तिङ् मुडू सत्रे उक्तं। बहुच्पूर्वके बहुखाचो बहुसेचावित्यादावपि
न दोषः बहुच्पूर्वस्य च पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणमिति वचनांतरात्। पूर्ववार्तिकमपि उत्तरप
दत्वे च पदादिविधावित्येवमेव पठितं। एतत्सत्याख्यानप्रकारस्तु गुरुतरइति न युक्त इति भाष्य
ध्वनितं। प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्नत्रघ[illegible]टितेत हुचत पाठेनेति न सलिखितः उत्तरपदशब्देन स राम०
ध्यमपदत्वानाक्रांतोत्तरपदस्य ग्रहणं व्याख्यानात्। तेन पूर्वेदं डिप्रियइत्यादावर्णातरत्वस्तु रूषो

ननु तत्सोऽएवैनल्क शिष्यते स्यदाघत्वेनात्वेन मित्यादि सेत्स्यतीति सत आह । ये मेत्यादि । न च मन्नुं सकेऽप्यन अप्रिमार्थः । द्वितीयादि त्वाह हलः स्येवमप्यचारितार्थ्यादित्यास्यपान् । २ । इत्युक्तमिति । वाति
केऽएकवचनइत्युक्ता द्वितीये कवचनमात्र विषयको हल ब ... मास्ये वैनादेशाइति न तं । एतेन हृति याटो विस्यत्र संबध्यते इति प्राग्नं व्याख्या संगता । ओ दूरे ... सस्तु घस्य घलाप
वादेनदादेशे न धाप्र श्रय एप्रसंगादित्यपास्तं । ८४ ।

न्नरपदे पि नलोपादिसिद्धिः । कादेशोनेति । इदमशोर्यः सार्विति च नेत्यपि बोध्यं । वक्तव्य इति । हृति याटो स्वि
त्यत्र संबध्यते । अयं च सामर्थ्याल्लुका लुप्तेऽपि भवति । एनादेशोऽप्येनमित्यादिसिध्यर्थं वक्तव्यः । येनेनाप्रा
प्तिन्याये नैनदस्त्यदाघत्वा [redacted] पवादत्वेन न तत्र हृते त्यदाघत्वाप्राप्तेरत एव भाष्ये नपुंसके कवच
ने एनत् इत्यक्तव्यः । [redacted] कुंडमानय प्रक्षालयेनदित्युक्तं । अत्र नपुंसकेकवचने फलन्त्या त्यत्र न वक्तव्य इ
ति स्पष्टमेवोक्तं वार्तिककृता सिद्धांतितं । अथवा इदमज्ञानतरकदेशिनोपपादनदित्यादि रुक्तिर्यदि गर्भ वाक्ये
पूर्वपक्षयुक्तित्वसंभवाचितत्वात् । भाष्यकृता तु फलतुल्यत्वात्रोत्तर मुक्तं । सिद्धांती तु किमुच्यते नपुंसके कवच
न इति सर्वत्र एनत् इत्यक्तव्य इत्येवं शब्दप्रत्याख्यानं कुर्यात् । अनयोरप्यादेशयोरेतदस्त्वतसोरित्येतत्साह
र्येणोपसर्जनेनेनं प्रवृत्तिः । त्यदाघत्वेन सिद्धमिति भाष्यासंगतेश्च । एतन्न मादृशये नादेशप्रत्याख्यान
परं यत्तन्न किं यतद्दित्यादिभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं । अन्वादेशविषयइदमेत
दोः समासस्यानभिधानमेवायघेन क्रियतेऽएनो न वक्तव्यः कथमेनमित्यादि । त्यदाघत्वेन सिद्धाय
घेवमेनश्रितको न सिध्यति एनत् श्रितक इति प्राप्नोति यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्यात् । अन्नरा
नप्रध्वनिरिति । एतेनोपसर्जनेस्यदाघत्वाप्रवृत्त्या एनत्वमारितार्थ्यात्त्यदाघत्वापवादत्वं तस्य प्राग्नसंगतमित्यपास्तं । ८४ । इति भाष्येति । उपसर्जनेति नादेशप्रवृत्तौ
नत्रसदाघत्वाप्रवृत्तौ एनदादेशे विसदाघत्वे न सिद्ध ... ८४ ।

५४

त॰ग्लो॰शे॰ 135

तान्न संयोगादिति निषेधाद्धत्वं णोनान्तेमृण्णहऽर्भीतीति। अहन्निति हल्ङ्यादिलोपे ऽहोभातीति स्यादिति भा
वः। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति। न च नलोपे कारस्योरोरवाविशेषाभावेनान्यतरस्योवोपपत्त्यावुभयविधा
नसामर्थ्यादेव लोपो नेति वाच्यं। संबुद्धौ नलोपनिषेधे नाहर्गच्छतीत्यादावुलाभावेन दीर्घो ह्रोति
न्द४ दाघेत्यादौ उत्वसंपादनेनैव चारितार्थ्यात्। न च नकारोच्चारणसामर्थ्यान्नकारान्तानुकरणे न तृध्वेध
नान्तस्याहन्शब्दस्येति व्याख्यानान्न लोपो नेति वाच्यं। दीर्घो होनिदाघे स्यादौ संबुद्धौ प्रत्याभ्यासा ८५
त्यादौ व्यावृत्त्या च नकारस्य चारितार्थ्यान्नेन नलोपबाधमानाभाव इति भावः। आवर्तेति। अहन्नेत्रौमा
नं च रूपरात्रीति वार्त्तिकमेवान्यथा नलोपे कारस्य रेफादेशेनैव सिद्धे तत्पूर्वार्धं स्पष्टमेव। भाष्य
कारसामान्यच्चत्वस्य संबुद्धावप्रवृत्तिः तज्ज्ञापक [redacted] सिद्धवचनकल्पनापेक्षया वृत्तिर्लघीय
सीति भावः। अहन्नस्य पदान्ते ऽहन्निति रूपं न तिपाद्यतदर्थः ... दुरमसंभवे स एव अपवाद इति
ति वार्त्तिकमते ऽहन्नित्यस्य नलोपोत्तरं चारितार्थ्याभिमानेन। वस्तुतस्तु सत्यपि संभवे बाधनं रामं॰
भवतीति भाष्यसिद्धान्तानुसारत्वेन लोपापवादभूतस्यैवानिषेधविषयेपि प्राप्तिमात्रेणायेन

ना प्राप्तिन्यायविषयत्वान्निषेधेनापि तस्य बाधइत्यन्यत्र [redacted] एतेन संबुद्धौ चारिनार्थ्यमित्यपास्तं
। ध्वनितं चेदमयवादो कृतेऽलोपे बाधिष्यत इत्यर्थक भाष्यग्रन्था। एतदग्रे नलोपे कृते कारे सावकाशत्व
शंकातत्समाधानादिवार्त्तिकानुसारिणोरित्यलं। तदंतस्यापीति। पदाधिकारस्थत्वात् अग्रहणवदिति ति
निषेधस्य प्रत्ययविधिविषयत्वस्यसमासे निष्पादिमपइति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमितिभा[redacted]वः
तस्यासिद्धत्वादिति। अकृतव्यूह परिभाषया दीर्घाप्रवृत्तिः स्यादित्यभिमानेनेदं। दीर्घस्तु परत्वाद्धु
व ल्ङ्याब्दिलोपात्पूर्वमेव ध्वः संबुद्धौ त्विं। सूपोऽत्र हल्ङ्याब्दिलोपादर्शं बुद्धा विस्फर्के दीर्घोभावि तिद्
कृत्वेहशिचेत्स्फत्वं आहुराः। स्त्रग्विणीति। इनु अग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणाद्दीर्घ इति भावः।
बहुवृत्रहाणीति। अत्र यदुक्तं वा नदुक्तं। पदांतेति कुत्वमिति। किन्प्रत्ययस्येत्यस्यासिद्धत्वाद्दृश्येति ष
त्वे कुत्वमित्यर्थः। षत्वं तु स्कृसमित्यादौ सावकाशमिति भावः। भाष्यप्रयोगादिति। अनेन न भाष्यप्र
योगेणानव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावो बाध्यते तेनास्कृगित्यत्र न दोषः। कुलापवादइति स्कृजियज्ञाः
पूर्वोत्तरसाहचर्येणापदान्तेपि विशिष्यषत्वबोधनेनतत्सामर्थ्यात्कुत्वबाधइति भावः। अत्र तच्चाप

प ४

त॰ स॰ शे॰

136

कृत्यचू॰

यदूकाम्यतीतिसूत्रस्थो भाष्यप्रयोगः संगच्छते। निपातनादेवेति। निपातनेन स्वनयोरपवादप्रवृत्ति
मात्रं बाधनं कुत्वं तु स्वशास्त्रेणैव। एतेन निपातनादपवादोऽपि कुत्वापत्तिरित्यपास्तं। अस्य कुशब्दस्त्विति। इ
दमेवन्याय्यं। तुगिति। अयं पुंलिंगोपि नपुंसकस्येति सूत्रे बहुव्रतुक्तोऽद्इति कैयटात्। नरजानामिति। ब
हुजिंतु मूर्ध्न्यनिषेध इतिवार्त्तिककारीत्यर्थः। अचः परो यो युट् तदंतस्य नुमिति तत्र त्याख्यातृभाष्यमते तु नुमो
ऽप्राप्तिरेवनेतिबोध्यं। न चैवं कुंडानीत्यसिद्धिः। इकोचीति सूत्रे च सर्वनामस्थानेऽद्रूत्यनुवर्त्यानुवृत्ति
सामर्थ्यादिकइत्येतस्याहचर्याज्झसर्वनामस्थाने इति सप्तम्या षष्ठी प्रकल्प्य वाक्यभेदेनाजंतस्य तत्र
नुम्विधानादहोषइऽनंत्यादिति। इदं वाचनिकमेव बहुर्जेशब्द मात्रविषयकं। बहूर्जीति। अनुस्वारस्या
सिद्धत्वाहनुस्वारे परसवर्णोबोध्यः स्थानिवत्वादिति। [redacted]
[redacted] कौलुममिति त्वसार्वत्रिकमिति भावः। स्पष्टं चेदं दीधीवेवीटामिति सूत्रे कैयटे॥ ज्ञायंतेन
वसो तथाप्यपि नवभ्यां भिसम्यस्तां संगमेषट् संख्यानि नवेवस्वप्ययजसि त्री परे यवत दृष्टसिः॥
चत्वार्यन्यवचस्सुकस्य विबुधाशब्दस्य रूपा गिरातज्ज्ञानं तु प्रतिभास्ति चेत्तिगदितुं षाणा

तिभाष्येस्पष्टं। काष्ठतड्क्षी सादेरिव ओदितिसूत्रभाष्योक्तहूतेऽचः परस्तदुजानेत्राप्यत्वान्नदोषः ५

रामं॰

उम्भजेति। अनपुंसकस्येति पर्युदासात् नपुंसके स्वमोः सर्वनामस्थानसंज्ञाभावात् नुमो ऽ

सिक्तोत्त्वावधिरिति प्राचीनस्य शुक्कप्रक्रिया नार्किकस्य प्रश्नेतदनुसारेणैव श्लोकद्वयेनोत्तरमाह। गवा
क्रुशब्दस्येति शब्दपरत्वेनापूजार्थकत्वान्नस्य लोपः भेदत इति। आद्यादित्वात्तसिः भेदेनेत्यर्थः। नवेति। द्वि
ह्वंते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं नवेत्यर्थः अग्रेऽपि प्रत्येकमेव संख्यान्वयः गवागिति। स्वमोर्लुका लुप्तत्वान्नु
मापस्यामिति। कुक्रुपक्षित्रयाणां गतो त्रयाणामित्यर्थः चतस्रेति तिन गतौ त्रयाणामोधि कूनेत्यर्थः
कुक्रुपक्षे इति। पूजायामित्यर्थः अस्याक्षीति। सप्तविंशत्यधिकार्यं चविंशतीत्यर्थः यः शतेति। शातत्वमत्यम
द्वृत्यर्थः। आश्चीना। वेतिवक्तौ उपरस्य चेति नित्यग्रहणात्। नाभ्यस्ताच्छत्य नेतितु नानुवर्तते। निषेधस्य प्रा
प्तिपूर्वकत्वात्तच्च प्राप्त्यभावात्। नुम्ग्रहणं तु स्पष्टार्थं। शातुरवयवइति। परा यः शत्रितु नोक्तं। तुदंती ति ५
त्यादावेकादेशोऽभ्यतं आश्रयणं तादिवद्भावाभावेनतेनेपव गोलाभिन च नुमभावापत्तेः। अवर्णा व्य ४
शत्त भिन्नावयवस्य ग्रहणमिति। शत्रकारेणाव्यभिचारात्। शप्श्यनोरादितिकिं भाती यदोनित्यनुमभावा
या। अ[redacted]न्यथा प्रत्ययलक्षणेन स्यादादिष्वक्तौ तु वर्णप्राधान्यात्तप्रत्यय
लक्षणं। न लुमतेति निषेधस्य प्रसक्तिः स्यात्। प्रत्ययनिमित्ताङ्गस्य कार्ये एवेति भावः। पचंतीत्यादि

त्व·शेश·

137

बहुवचनेन नपुंसकस्य झलचइति नुम् निरवकाशत्वमिति। इदं छोदिरूपधिवले ढृञ्जितिसूत्रे शेषाद्वि
भाषेति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टं। परं तु निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तस्य बाधकत्वाप्रयोजकत्वप्रकृतेन
द्भावेनाबाधकत्वेपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया पूर्वं प्रवृत्तेर्नियामकत्वे बाधकाभावे
नपुंसके दीर्घे कृते नुम् स्यादित्येवत्याहुः धनुरितिवोरितिदीर्घस्य नेरफान्तस्य धातुत्वात्। अयांसी
त्यादौ द्वयोरस्त्वादृचः परत्वायोगाद्धि रोधेन परत्वात् झलचलक्षणो नुम् कृते उगिल्लक्षणो न स्यात्
इति न्यायात्। किं चाज्यादृचः परो मित् प्रत्ययो वक्तव्य इति मिदचइत्यस्यार्थ न द्वयोर्मितोरस्यादृचः
परत्वयोगासंभवेन नात्र नुम्द्वयप्रसक्तिः पुनः प्रसंगविज्ञानेपि। किं च सत्यपि नुम्द्वये परस्या
नुस्वारेण स्य झलक्षणेन ग्रहणात् पूर्वस्यानुस्वारे द्वयोरनुस्वारयोः श्रुतौ न विशेष इति नपुंस
कस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं॥ ॥इति नपुंसकलिंगाः॥ स्वरादि स्वरादीनामपि निपातसंज्ञैवतु न कृ
ता। स्वरादीनि निपातानि चाद्युदात्तानि स्यापन्नेः। एतेन चादीनामप्यव्ययसंज्ञैव कार्येत्यपास्तम्। स्वन
त्रविस्तरः। स्वरइत्यादीन्यनुकरणानि तत्रैतस्य वनिर्देशान्न स्वाद्युत्पत्तिस्तेन विसर्गादिकं

कंनस्वरादीनामनेकशक्तिप्रधानतास्यागतः स्वस्थितः सःपरूपेत्यादिदर्शनात्। गणे च तंत्रे
णास्वैवंषामुच्चारणं। उच्चैरित्यादीन्यधिकरणशक्तिप्रधानानि। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्। हिरुगादीनि क्रि
याप्रधानानि। क्रियाप्राधान्यं चैषां क्रियायामेवविशेषण[illegible]त्वेन। स्पष्टं चेदं तद्धितश्चेति सूत्रे कैयटे।
सायंचिरं मांतेव्यये सायंचिरमिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् चिरमित्यव्ययमप्रामाणिकमिति परे। वदि
ति। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति विहितं उपसर्गाच्छंदसीति विहितस्य छांदसत्वादेव न संज्ञा। वस्तुतस्तु
तद्धितश्चेत्यत्र सिद्धवत्ग्रहणं व्यर्थं। अंतरा[illegible]तरेणेति। अंतरांतरेणयुक्ते इति सूत्रे भाष्ये ऽनयोर्निपातत्वो
क्तेः स्वरादिषु नयोः पाठः प्रक्षिप्तः। अस्तीति। धनवानित्यर्थके अस्तिमानित्यादौ धनवाचिनः सत्ववचनस्य
विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन न सिद्धिरित्यस्य पाठं विनि[illegible]गमनाविरहेहैणाविभक्तिप्रतिरूपकत्वस्य शब्दतोर्थ
तश्च ग्रहणात् तेनैव सिद्धिरिति मतं तु सूत्रे भाष्ये कैयटयोः सत्ताकर्तृत्वेनैव घनबोधात् अस्तिकर्थं चिदर्थे
तः साम्यमिति तत्स्वभावः एवं चास्तीत्यस्यस्याप्रामाणिकः पाठ इति तत्वं नमामिति महसा नमसापीति
प्रयोगस्तु सत्ववाचकत्वे बोध्यः। प्रतानमूत्रमणिमिति। प्रतानिति तान्ताव्ययस्य पृथक्ग्रहणं च

ल·शु·शे०

138

पाठसामर्थ्यादपदांतत्वाच्चाप्यनत्वाभावः प्रणुनितीति नोतपाठोऽसांप्रदायिकः। मांतानुकरणेन त्वाप्राप्तेः स्व
रादेरलादिवत्। अकृत्रिमं तत्र सूत्रस्थं भाष्यस्वरसोऽप्येवमेवाव्ययं तत्र। स्वरादिष्वप्रामाणिकः पाठः। अव्यये नञ्
कृन्निपातानामित्यत्र अदर्थकृन्नञ्ग्रहणं लकरणीरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थमित्याकरः। ए
वमाङोऽपि स्वरादौ प्रक्षिप्तः पाठः। प्राक्ता वक्ष्यते अवयुत्सने। उपसर्गविभक्ति। अत्र प्रतिरूपकत्वं विनिगमना
विरहाच्च वृत्तौ चैतच्च गृह्यते। गये केनचिन्नीतोवामित्यत्राधिवासित्यस्य सुप्त्वलक्षणतिकविभक्त्यंतसमा
नार्थत्वमस्त्येव। स्वरादौ प्रोक्तनार्थेनो संभवात्। एतेन युगपतनीत्यादिम्युत्या अयरणेन युग[illegible]पदि नां स्वादी न
[illegible]पदिश्यमानो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धेस्तेषां गणे पाठो व्यर्थ इत्यपास्तं। एवं तदित्यपि त्युत्त षष्ठीकं
विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं। अत एवाविघातश्चितोर्योगस्तत्र दर्थे विभागं इत्यादौ तत्रादी नीति नैकश
षः। अवदत्तमिति। अत्र क्रियायोगेऽपि अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि सुदत्तमनुदत्तं च निर
त्तमिति च ष्यते इति भाष्यवचनेनोपसर्गत्वाभाववोधनद्वारा तादेशाभावो बोध्यत इत्याशयः। अनिपा राम०
तत्वफलं त्वव्ययेत्वक्तुनिपातानामिति स्त्राकृतीति। अहहृत्यहनीत्यर्थे। स्वामिति च स्वरादिषु।

तत्त्वाश्व उश्व मूंचेतिव्युत्पत्त्या शिवादिवाचकं अवर्तेत्पित्तिलोपश्चेति सिद्धं। ब्रह्मसर्पंगीकारे च उभयोरपि स्वरा
दित्वंव्याख्यानात्। अन्यथा तु क्रमेणोत इतितु न सिध्यति। स्वरव्ययमित्यकरणादि पठितेन नियमार्थं ह्रस्वा नः उणा
दिषु त्पन्नानां चेत्स्वादिस्वरादिपठितानां भवति न हि चाव्ययानामेवेति तदर्थः। अन्यथा प्रणीतानां निपातत्वादेव
सिद्धत्वे यथैवस्पष्टमेवास्वरादिनिपातमित्यत्र निपातपदे गोणामुख्यन्यायाप्रवृत्तिरनित्यत्वात्। अन्यथा
ऽऔ दितिप्रगृह्यत्वमिवेदमपि न स्यात्। एवमतिशयेन साधुरित्यर्थे साधीयइति। सर्वेशब्दोऽत्र सर्वेः पटोदग्ध
इतिवदव्ययवकारस्मिन्नित्याशयेनाह। यस्मात्सर्वेति। वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः। नेति। किं त्वेकवचनमेवे
त्यर्थः। ननु कारकबोधके रेकवासंख्यतया सुपां विधानमिति पक्षेऽव्ययार्थे संख्याकारकयोरभावा
त्कथं विभक्तिः स्वयादापस्तु पदइति लावकाश्यपयोः सर्वोपि। किंच विहितानां नियमपक्षे वा सोपपत्ति
रत्र पक्षे सर्वे षष्ठ्येषु विधियतया प्रधानमप्रत्यपानुरोधेन गुणभूतप्रकृतिभेदकल्पनेन सर्वविभक्त्यु
त्पत्तौ लोपेनैव ज्ञातस्य निवृत्तिः। तन्निवृत्तौ च कल्पितगुणास्वरूपस्वतएव निवर्तते। नियमस्य हि
विधौ शेषे नियमः प्रत्ययनियमो वा। अन्तयोपिद्विविधः प्रकृतार्थापेक्षः सामान्यापेक्षो वा। तत्र कर्मी

ल·शु·शे०

139

घर्थे योग्यप्रातिपदिकाच्चेत् कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव। कर्मादिरहिते तद्योग्यप्रातिपदिकार्थे प्रातिप
दिकात्प्रथमैव तु स्वादिरर्थे नियमः। अत्र पक्षे सप्तापि विभक्तीनामनियतत्वात्। कर्माद्यर्थयोग्यप्राति
पदिकाच्चेत् द्वितीया तदा कर्मण्येव न करणादौ। कर्मादिशून्ये तु तद्रहितप्रातिपदिकार्थ एव तत्र प्रथमा न कर्मा
दौ संख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकाद्वा एकवचनादि न द्वित्वादावित्यादि। प्रकृत्यर्थापेक्षप्रत्ययनियमः
अत्रापि पक्षे सती सप्तापि विभक्तयो यथायथं लभ्यन्ते। अथ प्रातिपदिकाच्चेत् द्वितीया तदा कर्मण्येव ना
न्यत्र प्रातिपदिकाच्चेत् प्रथमा तदा मात्रग्रहणात् स्वार्थ एव तदा सम्भाव्ये न कर्मादियोग्यतद्रहितप्रातिपदिका
र्थे एवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमस्तदाव्ययेभ्योऽविभक्तिप्राप्तिरेव नेति पूर्वोक्तज्ञापकादेव से
ति सर्वोऽपि यद्यपि सुपां तिङां संख्याकर्माद्यर्थकत्वेन कर्मण्येव नान्यत्रेति वक्तुमशक्यं तथापि पक्षे
मनियमे च सप्तापि विभक्तयः संपूर्णा चक्राः सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे च सुयोऽप्राप्तिरेवोक्ता। अ
व्ययादाप्सुप इति सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमिति चेदत्र तद्धितश्चेति सूत्रे भाष्ये कृतमेव न सूत्रेऽपि त्वेव सूत्रे राम०
कार्यमेकग्रहणं च न कार्यं। अविभक्तिविधावुद्दिश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादेकवचनमुत्सर्गतस्सिद्धव

वहुत्वयोरितरेतरवाधके भविष्यत एवं चैकत्ववत्यपि भविष्यति अत्र लिंगात्संगेभ्योऽव्ययेभ्यश्चैकवचनं द्वि
वचनादिविधायकानां द्विवहुग्रहणसामर्थ्यात्महासंज्ञाबोध्यैकत्वाभावेपि नतत्प्रवृत्तेः द्विवहुत्वयो। द्वि
वचनबहुग्रहणसामर्थ्यान्नु वचनोक्तावथ्योदेकवचनस्यैवैकवचनमित्येतद्वचनं विनापि द्वित्वाघ
भावेकमात्रेसिद्धत्वेन सामर्थ्यादप्राप्तप्रापणार्थमेतदिति कर्माद्यभावेऽनेतत्स्वबत्ते इति विगमनाविरहात्
कर्वेसर्वविभक्त्येकवचनं। अतएवाव्ययादाप्सुप इति प्रत्याहारग्रहणं चरितार्थं तृतीयासप्तम्योरिति च प्रथमा
पिमात्रग्रहणावत्प्रातिपदिकार्थस्यकर्मत्वाधिक्यस्यैभावनात्तत्रैवेतितस्याश्चय्यप्राप्तिरव्ययेभ्यः पे चतिकत्वमि
त्याद्येवुनानेन सर्वैकवचनं सर्वथाऽप्राप्तोव वतस्य विषयश्चेत्वात् अत्र त्वचनतया। कर्त्रेकमेत्वसत्त्वेन क्रिया
यां स्वतन्त्रकत्वसत्वेन सर्वथाऽप्राप्त्यभावादिति दोषः। यत्तु कैयटेन प्रथमातिक्रमेकारणाभावादनेकनि
यमबाधगौरवाच्च प्रथमैकवचनस्यैवानेनोत्सर्गत्वं बोध्यत इति तच्चिन्त्यमिति सूत्रे हृपस्त्रेचोक्तं। तन्न। स्वा
दिसूत्रे प्रथमापाऽप्राप्यर्थमपि नियमे शास्त्रवपर्यालोचनया द्वितीयापाप्रापितत्वेन तस्या विनिगमक
रधात्। निर्ज्ञांत्रयाणामित्यत्रत्रयाणां ग्रहणेन आ घुरात्तश्चेति सूत्रे आदिग्रहणेन पाणिनिना स्व

ल०श०शे०

140

शास्त्रेण तन्मायानाश्रवणात्। चात्र प्रथमासंपूर्णे विषये ष्वः प्रथमायाएकैकवचनमित्यादि यक्षांतरासि
अर्वाचीनग्रंथे दृश्यंते तान्यसंगतानि उक्तरीत्या तेषामुक्तिसंभवाभावात्। घटद्वन्द्वे एकत्वनिश्चय
स्कद्विवचनाद्यभावेन द्विलाद्यप्रवृत्तौ तो संख्यावदर्थत्वेन सत्वभूतत्वात्। प्रकरणाच्च। बहुष्वित्यादि सूत्र
भाष्योक्तपक्षाद्य त्वेकदेशिनो न सिद्धांतिन इति तत्वं। अत्र सर्वविभक्तिष्विति बहुतो हि लभ्यो विशेष्य इत्या
हः। तद्धितांतद्वृत्तिकेवलस्य तद्धितस्य प्रयोगाभावेन फलाभावात्संज्ञाविधावपि तदंतविधिरिति भाव
नन्वेवमपि पचतिकल्पमित्यादावतिव्याप्तिः उक्तरीत्या तिषामसर्वविभक्तित्वात्। उभयप्राप्तिर्यात्ति व्या
प्तिस्तत्रो द्विवचनानुत्पादादत आह। परिगणनमिति। एवं च सूत्रं न कार्यमिति भावः तसिलादय इति
पंचम्यास्तसिलित्यारभ्य द्विचोधमुञित्येतादृत्यर्थः। समस्तमृतयइति बहूत्यार्थोकसदृत्यास्याव्य
क्तानुकरणादिति डाजंताः। यस्तिवेत्रतिकोडुत्यधिकारे प्रत्यापूर्वविधे मास्मालृंक्षुंदसीथालंतस
स्वरादौ वा स्थालावितिधापाटेनाव्ययत्वतंत्रेणाप्तिरित्फणादिसूत्रविहितआमिः आयाद राम०
इत्यदाहरणं आमिविधायकेक्षुदसीति नानुवर्तते। एवं च लोके विभक्तिरहितप्रयोगाव्ययत्व

मावश्यकं। अश्च त्वरादावासिपाठराव लिंगं। अयामावयमेतिनुक्वंदृसं। अमूत्रामितिअमूच छं
दसि। किमेतिङितिविहितो। क्त्वार्थादृतिकत्वस्सुचुधास्तसिवतीति। नैनेकदिकृतसिश्वनतुल्यमि
त्यादिनाविहितो। एवंचस्त्वरादिष्ववदितियाटैकलंचिंत्य। नानान्नाविति विनञ्भ्यानानाञौनसहे
तिविहितो। क्तमेजंतः क्तघोमातदृति। कारयामीत्यमंतेश्रामदृतिलुकेएसिद्धिरितिभावः। इत्याकरे
विस्तरः। क्तदंतस्यतुनेतद्धिघोषणागणोप्रणाम शांतृयाठात। अन्यथाश्रुत्यामातत्वेनप्रत्ययलक्ष
णा क्तदंतत्वेनैवसिद्धेतत्याठवैयर्थ्यंस्पष्टमेवातेनप्रतामोलवमाचक्षाणोलोरित्यादौनातिप्र
संगः। नचायमिहिश्राधकुंभकारेभ्यइत्यादौगुणो एत्वेचकृतेकृतएराजंतत्वेनसंज्ञायतिः। नच
बहिरंगत्वगुणादेः संज्ञायाऽकार्यार्थित्वात् संज्ञाकार्येसतत्वेनसंज्ञायाश्रपितत्वात् लिंगसंख्या
धन्वपित्वेअव्ययीभावादाविवात्रापिश्रायत्तिरितिवाच्यं। सन्निपातपरिभाषयावाधात्। नचतया
सन्निपातविघातकत्वस्येवाधेपिसंज्ञावाधमानाभावइतिवाच्यं। एत्वविषयसन्निपातविघातकत्व
स्यवाधेपिसंज्ञावाधमानाभावइतिवाच्यं। एत्वविषयसन्निपातनिमित्तकत्वायसन्निपातविघातक

ल.श.शे.

141

स्यकिति चेति निषेधस्यैतेन निवृत्त्यापि उपादास्येस्य त्वकित्वापत्तेः। कित्वकलं तु तत्स्थं नियोगशिष्टत्व
सिद्धिरेवं चोपादेस्त्वेति स्यान्न त्वहि किदिति व्यपदेशातिदेशश्चैत्वप्रवृत्तिकाले कित्कार्यस्यातिदेशरूपास्याभावा
त्। तस्मात् तत्र यासन्निपातविघातकशास्त्रस्यैवतच्छास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशसंज्ञानामपि निवृत्तिरवश्यं
कर्त्तव्या। साक्षात्स्वंरूपपरया वा स्वसन्निपातविघातकशास्त्रस्यैव तच्छास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशसंज्ञानामपि
निवृत्तिरवश्यं कर्त्तव्या। साक्षात्स्वंरूपपरया वा स्वसन्निपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमिति परिभाषार्थः। ए
तेनात्राकजादिस्यादित्यायास्तां। अकजायस्यैकवाक्यतायन्नाप्याप संज्ञायां गुणादेरसिद्धत्वाच्चा लुगे
कवाक्यतापत्ता तु न। गुणादितोन्तरंगा उभयोरपि शास्त्रतः सुबाश्रयत्वात्। अत्र व्ययादौ एयक्षत्रियेत्यतो
लुगनुवर्त्तते। विहितेति। अन्यसंज्ञायां विहितत्वांशप्रवेशेन विहितप्रत्ययनिरूपितांगविशेषणा
मदित्यर्थः। आग्नुपूर्व्या माक्षिप्तांगस्यावयवरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणमिति भावः। तेनकुमकारे राम०
ष्वट्टमादौ सन्निपातपरिभाषया व्ययसंज्ञानिवृत्तिद्वारा लुग्निवृत्तिपरभाष्येण न विरोधः। स्व
स्फच्चैमाविति। अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्य तु च्चैसमासवृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वा

तद्धितीयांततपास्याद्द्वयः क्रांताद्यर्थे द्वितिसमासे ऽवयवभूतौ द्वे शब्दाट् व्ययात्परत्वेनलुक्स्यात्सम
दायस्यतुनाव्ययत्वंलिंगाद्यन्वयित्वादित्यभिमानः समुदायस्यापितस्य माभूदव्ययसमाधत्ते। यद्यपीति। तद्
नेति। शब्दस्यविशेष्यत्वात्स्ययोजनेसर्वेनामाव्ययसंज्ञायामितिवाचनिकस्तदंतविधिरितिभावः। नगौणे
इति। अयंभावः सामानाधिकरण्यसंबंधेनलिंगाद्यन्वयप्रत्यर्थबोधकत्वविशिष्टस्याव्ययपर्ययद्रव्यत्वेनस्य
व्ययपर्ययद्बोधकमितितादृशार्थीनांगणेऽनुकरणावश्यकत्वेद्वितरेप्यामनुकरणेमानाभावेनसमुदा
यस्यनाव्ययत्वमितिभावः। वस्तुतोत्रार्थेस्यप्रधानाप्रधानन्यायेनसर्वनामसंज्ञासाहचर्येणचप्रसिद्धं
नरपदेनगणेनपेक्षानुपसर्जनीभूतस्यैवलिंगाद्यन्वयिनोग्रहणेननसमुदायस्यनाव्ययवपवस्य
संज्ञा। अतएवभाष्येसर्वनामसंज्ञासूत्रस्थोपसर्जनप्रतिषेधानुवृत्त्यास्युद्धेसाविसादेर्विव्ययत्वाभा
वमुक्त्वातत्स्याख्यानरीत्यैवअत्रापितत्स्याख्यानमुक्तं। एवंचविहितविशेषणांशमगास्क्षेपीवाव्य
यीएवाव्ययात्परत्वस्याप्यभावात्। उच्चैरामप्याबाह्मणीभ्यांकृतनतिमित्यादेरभिधानेतुनमानं। अतएवभा
ष्यएतन्नोक्तं। आगतादितिनन्विदं सदृशं त्रिष्विति श्रुतिविरुद्धमतआह। लिंगेति। अयंभावः परंतो

ल॰भू॰प्रे॰ 142

भावः यथोपक्रमोयसंहाराभ्यां ब्रह्मपरायां त्र्यवस्थाः कृते भाष्ये त्रामाराणपादत्रोय संहारस्त्वयातत्समारूप
देवलिंगाद्यभावपरतायांतिविभक्तिवचनशब्दो कारकसंख्यावाचीप्रत्ययपरत्वेन्यतरत्वे यथोपनेः।
लिंगेऽपित्यादिविषयसप्रमीतन्नहि विषयेसादृष्टं च लिंगाद्यभावाश्रयत्वेनसादृश्याप्यवयोभावातिवि
क्तविषयं तस्य लिंगयोगसत्वात्संख्याभावस्य सर्वसाधारणाः। तदभावादिसादृश्यादेव पदहि विधं
रूपं तत्र प्राप्नोतीत्यर्थः प्रसंगादाह स्वप्नीत्यातिवशीभ्यां इ सत्वेनेह प्रयोगस्मित्यऽभागुरिराचार्यः
अपिसाहचर्यादिवेष्यादेरकारस्येवलोपः इदं भाष्ये नदृष्टमतोनिशादिशोरिगुणपधलक्षणो केदं नत्वा
देवटाप्। क्विनिरिशिनित्यपि। अतएव ङ्यापूप्रातिपदिकादिति सूत्रे आपूग्रहणं न कार्यमकारांताद्दा
पूनत्र अंतवद्भावात्प्रातिपदिकत्वेनैव सिद्धयस्तस्ये नकारांतक्कुंचोष्णिहादेवविशेति। अत्राप्य
कारांतादेवा क्कुंचान्नालभिंतउष्णिहाककुभदेवविश्रामिति। अंत्ये कप्रत्ययएवविषयद्गमल्का बहु
राजेतिडावंतार्थमापूग्रहणमितिभाष्ये उक्तं स्वेगंतु सत्वादीनां गुणानामुपचयापचयास्थितिरूपं राम॰
कमेणापुंस्त्रीनपुंसकाख्यमेकार्थशब्दान्यत्वाद्दृष्टलिंगान्यत्वमितिभाष्योक्तेरर्थे निष्ठं केवला

गच्छते। हेसख्यमानि॥ तेस्माद्वाचेत्यस्माध्येवेतिशिवं॥ शिवं॥ अचेतनस्यद्रव्यस्यादस्माद

न्वयिइयंव्यक्तिरिदंवस्त्वयंपदार्थइतित्रिविधव्यवहारस्यपदार्थमात्रेसत्वात्‌केनचिच्छब्देनकिंचि
द्वस्तुएकैकविशिष्टमेवकेनचित्पर्यायेणलिंगद्वयविशिष्टंकेनचिल्लिंगत्रयविशिष्टमितिलिंगानु
शासनादितोनिर्णेयं।तत्रस्तनकेशवतीस्त्रीस्याल्लोमशःपुरुषःस्मृतइत्यादिलौकिकलिंगासं
भवेशास्त्रीयंकार्यंशास्त्रीयेउक्तेएवात‌स्संभवेतुशास्त्रीयविशिष्टेलौकिकेशास्त्रीयमपिप्रवृत्तोबुध्य
तितथानुभवात्‌उपचयापचययोःस्थितेरपिसत्वेनतन्मात्रविवक्षायांसामान्येनपुंसकमितिप्रवा
दइत्यन्यत्रविस्तरः।अतइतिवर्णग्रहणात्तदंतविधिस्तदाहाकारांतस्यचेति।वाच्यंयत्स्त्रीत्वमितितद्व्या
ख्येयतेयत्तद्वाच्यंस्त्रीत्वमित्यर्थः।एवंव्याख्यानेफलमग्रेस्फुटंतत्रद्योत्स्यतइति।प्रत्ययार्थत्वेहितस्यवि
शेष्यतापत्तेःद्योत्यस्यतुविशेषणत्वमेवेतिस्पष्टमाकरे।वागादिषुविनापिटाबादिकंतस्यबोधाच्च।
अतएवव्यावक्रोशीत्यादौकर्मव्यतिहारेणचस्त्रियामितिणचिणचःस्त्रियामित्यञिचङीप्सिद्धिःव्य
तिलुनीतइत्यादौद्विर्बद्धंसुबद्धंभवतीतिन्यायेनसमुच्चयस्यदृष्टत्वात्‌टाप्स्यादिति।सचाधिकारात्प्राति
पदिकादेवतच्चसंनिधानादजादिरूपमेवाननन्वजादिष्वकारांततयाटाब्व्यर्थोतइत्येवसिद्धेरतआहाजा

ल॰ग्र॰श्रे॰

143

घुक्तिरिति। येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः। एतेन ङीषि कृते पि लिंगविशिष्टपरिभाषया टाप्चरितार्थ इत्य
पास्तं। ननु प्रत्ययविधौ यं च न्याय्य क्तत्वेनाजादिभ्यष्टाप्स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ एव युक्तः स्त्रीत्वं च प्रत्ययोस
त्पाद्रकृत्यर्थे निष्ठमिवेत्यत आह। अजादिभिरिति। व्याख्यानादेतत्तत्यष्टं तमिति भावः। अत्र त्पत्र तु स्त्रियामि
ति तदंतस्यापि विशेषणं व्याख्यानात्स्त्रियामेवं च पंचमूलानीय समासा पंचमूलत्वरीत्येव। पंचाजीति। पंचाना
मजानां समाहार इति द्विगावकारांतोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप्। अजादिष्विति व्याख्यानेऽमह
त्पूर्वे ग्रहणेनानुपसर्जनाधि कारेण च व नोर चेत्यत्र वोचापि तदंतविधिसंभवइति भावः। न च तदंतविधावपि शू
तत्वात्स्त्रियामित्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यं। अनुपसर्जनाधिकारेण तदंतग्रहणस्यैव स्त्रियामित्यस्य तदंतविशेषणा
त्वमित्यर्थस्यापि बोधनात्। अत्र हीति समासेऽजशब्दस्यापि समाहारनिष्ठस्त्रीत्वसमुदायवाच्यं नाजशब्दमात्रवाच्यं सामर्थ्य
नाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्यैव ग्रहादिति भावः। चटकेति। क्षिपकादित्वादित्वं न ह्रस्वइति। अत्र संज्ञायां तु भस्त्राफलेत्येव। संभस्त्रेति
सद्वृजिति मूलात्रजिति चपाककरोति प्राप्तस्य ङीषो बाधनार्थं। एवं च शेषत्तफलात्रिफलेत्यत्र बोध्यं। शूद्राचेति। जातिल
क्षणाङीषोपवादः। जातिश्चेद्बाचेत्यर्थः। पंचशूद्रीति समाहारे जातिवाचकत्वाभावात्। शूद्रशब्दार्थगतस्त्रीत्वाभावाच्च
न दोषः। जातिश्चेदित्यस्यफलमाह पुंयोगेत्विति। न चात्र गौणत्वं। सदृशलाक्षणिकस्यैव गौणत्वात्। गौणमुख्य

राम॰

कुकुरवीलमगदिषु सस्यप्रसारव्या नपचौ कुक्कुरस्य भं इत्येके समासः तद

न्यायस्य परकार्ये विषयत्वाच्चेति भावः। अमहत्पूर्वेत्यत्रापि जातिश्चेदिति संबध्यते। महत्पूर्वो न टापं लभते जातिश्चेद्भूच्येतितदर्थः। तत्फ
लं तु जात्यंतरनिवृत्तिपरत्वे पूर्वं जातिमात्रविवक्षया महत्कृत्वस्य शूद्रशब्देन मृगक्षीरकुक्कुटांडवत्समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां
महती शूद्रेत्यर्थे महाशूद्रेति टाबेव। अमहत्पूर्वेत्यत्र जातिरित्यस्यासंबंधेऽनुपसर्जनाधिकारेणाप्रधाने न तदंतविधिस
त्वाज्जातेरिति ङीषूस्यात् शूद्रशब्दे जातिवाचकत्वस्य स्त्रीत्वे शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वस्यापि सत्त्वेनात्र टापूनिबोध इति भाष्य
प्रदीपोद्योते निरूपितं। महाशूद्रीति। आभीरी तु महाशूद्रीत्यमरः। ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरः। न्रपाच्छूद्रायामुत्पन्नोऽग्र
जातिकन्या। अत्रानुलोमसंकराणां मातृजातिवृत्तित्वात्तत्रत्यां जातिमारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इत्यंशे शूद्रशब्दोऽर्थवानेवेति शू
द्रशब्दार्थे समवेतस्त्रीत्वमप्यत्रास्ति। तदर्थे समवेतस्त्रीत्वेपि शूद्रशब्दादेव टाप्प्राप्तेन तदंतात् ग्रहणवतेति निषेधादिति तदंत
विधिज्ञापकतानासंगता। अत एव शंखस्मृतौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा ए
व भवंतीत्युक्तमिति भावः। यत्तु शूद्राभीरमित्यादौ सामान्यविशेषवाचित्वाद्द्वंद्वाभावमाशंक्याभीरजात्यंतराणीति त्यदादी
नीति सूत्रे भाष्ये उक्तं तत्त्वनाशेपाभिप्रायेणेति न तद्विरोधः। अजादिराकृतिगणः। नेननमुन इति सूत्रे टायामादेशाइ
ति भाष्यप्रयोगः सिद्धः। प्रथमाध्याय चतुर्थपादे चमसवद्विशेषादिति सूत्रे शंकरभाष्यवाचस्पत्यो रजायां छागेति टा
वंतप्रयोगो दृश्यते तेन शब्दागशब्दोप्यजादिष्विति केचित्। उगितश्च। उगिद्वृत्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदंतविधि
ः प्रत्ययविधाविति निषेधस्तु न उगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्युक्तेस्तदाहोगिदंतादिति। भवतीति। व्यपदेशिवद्भावेऽप्रातिप

ऋन्नेभ्यादीस्यादरि
तिभावः=१

144

दिकेनेति निषेधस्तु सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषय एवेति भावः। भवत्विति उगितः प्रातिपदिकस्यापि सत्त्वात् प्रत्ययमात्रग्रहणाभावे
न प्रत्ययग्रहणादिति परिभाषाया अत्र प्रवृत्त्यानियमेवमतीत्यादौ न दोषः। अंचतेस्त्विति न लोपिनोंचतेरित्यर्थः। नियमोपि नलोपं चति वि
षयस्यैवेति निरूपितं। व्यपदेशिवद्भावत्वमर्थस्यैष प्रतिपन्नये आह वन्नन्तादिति नन्वेवं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया बहुधीवरीन
सिध्येदत आह तदंतान्चेति तत्परिभाषात्त्वद्ववन्नन्ते न प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः। सामान्येति। सूत्रे नुबंधानुच्चारणा
न्तदनुबंधकपरिभाषाया विषयो नेति भावः। इदं मतुवसोर्जीग्रो चा विति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः स्पष्टं। इदं सूत्रेण ङीपू विधाय
कं किंतु ऋन्नेभ्य इति प्राप्त ङीबनुवादेन तत्स नियोगशिष्टरभावमात्रविधायकमुभयविधौ गौरवात्। शार्वरीति। इष्टधातोरन्ये
भ्योपि दृश्यत इति वनिप्। एतत्सिध्यर्थमाह हृश्यंतात्कुहितइति। अर्थवत्तो वनो ग्रहणान्नेह मघोनीकनिप्रत्ययांतनिपाति
तं सिद्धं बहुव्रीहेर्वा। अनो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधे प्राप्ते इदं। एतच्च वार्त्तिकमनुपधेति सिद्धं ङीबनुवादेन रादेशविधाय
कं अत एवेदमनुपधालोपिनि सुपर्वेत्यादौ नेति विकल्पार्थं सिद्धो वनो रचेत्येतत्सु ऋन्नेभ्य इत्येतन् ङीपू विषयमेवेत्युक्तं
।पक्षे डाबिति तिनह्रि वचने रूपत्रयं। क्तसमासांत इति उत्तरसूत्रे ऋच्यभिधेयायां तस्यैव संभवेनार्थाधिकारानुरोधा
दिति भावः। तेन पादयतेः क्विबंतस्य ग्रहणं न द्विपदीति द्वौ पादावस्या इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादस्यांत ४२ राम०
लोपस्ततो ङीपि पादः पत्। टाबृचि। पूर्वसूत्रप्राप्त ङीपोपवाद इति प्राचस्तच्चिंत्यं भाष्ये भाष्यादि भाष्यति सूत्रस्य भाष्यविरोधा

ष्टे ग्रहणं ग्रहणं भाष्ये ऽपि
दृष्टव्यं = १

त्वात्तत्रह्हि च्चतिपदविहितसमासांतानां कपो वैकल्पिकत्वे नकबभावे सावकाशत्व मुक्तं तद्रीत्या ऽस्यापि पूर्वसूत्रस्य वैकल्पि
कत्वेन तदभावे सावकाशत्वात् बहुव्रीहेरूर्ध्वसटूत्यत्रापि भाष्ये स्पष्टमेतत् अत एव डुन्यापूप्राति पदिकादिति सूत्रे पाद
शब्दस्समानार्थे मकारांतं पदशब्दं मंगीकृत्यैतन्नत्याख्यातं अपते च छंदसितस्यांऽसमाक्षरमेकं पदमेकः पाद इत्यर्थ इति च
भाष्योक्तं संगच्छते तेनद्वा हि ऋच्यपि एकेपदीरकपादित्तीष्यत एवं एवं चैकपादृग्गित्यस्य सूत्रमेतत्सिद्धये टाबृचीत्यत्राप्यन्यतरस्यां
ग्रहणमनुवर्त्यपादंतस्यऋच्यनभिधानमितितु न भाष्याशय‌ः डीबंत त्र्ययोगस्य सूत्ररीत्य स्यासिध्यापत्तेरिति बोध्यं केवलपा
दशब्दस्य स्त्रियांऋचि वाऽसंभवेनात्र तदंतविधिः असिद्धत्वादिति आपः परिगणिते ष्वभावान्ततत्र नलोपासिद्धत्वं टूट् च कस्य
येकाल पक्षे। अयं निषेधः प्रियपंचा द्रोपदीस्यादेतदंते पि। स्त्रियांपत्त्याप्नोतितन्न त्यर्थीदन उपधेति ङीबपि नेति बो
ध्यं ध नितं चेदं भाष्येपरे तु अत्र बहिरंगासिद्धत्वाप्राप्तिः नलोपस्यत त्वाभावात्संज्ञाकृतबहिरंगत्वानाश्रयणात्पंचेत्य
त्र तु स्त्रियांपत त्प्राप्नोतितन्नेत्यर्थी अयणाबला दभूतपूर्व षट्त्वाश्रयो निषेधः अत एव षट्संज्ञायां नलोपासिद्ध
त्वस्य न फलमिति न लोपः सुबित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः मनः। नङीबिति। अयमनइति चोक्तरीत्या टाङीपो रूभय
योरपि निषेधः एतेन सीम[redacted]भ्यां बहुयज्वभ्यां बहुधीवभ्यामित्यत्र डाप्ङीपोरभावेनलोपेटापूदुर्वारइत्यपास्तं
। डाबुभा। उभाभ्यां ग्रहणाभावे संनिहितस्यान एवानुवृत्तिः संभाव्येतवचनसामर्थ्यात् डापूनिषेधयोः पर्याये सिद्धे

नलोपइति सूत्रे बहु
विदुषि ग्रहणं भाष्ये
दृष्टव्यम् = ५

= अंतरंगाणां षट्संज्ञायां बहिरंगो नलोपोऽसिद्ध इति संज्ञाविधौ नेत्युक्तं टाभिति चैषट्संज्ञकत्वं पश्यति · अतो न स्यादि · ५ = कथं तर्हि संज्ञाविधौ पंचेति नो दाहरणं टाबा प्रतिषेधार्थं तथा च स्यादयमस्य न स्यादत आह पंचेति · ५ =

१०३ नन्वनउपधेत्यस्य नियमस्य विषये प्रमुदेन प्रवृत्तौ अनुपधात्वेऽपि निङीमूर्तेस्तत्र नियमतास्य यदुपधात्वेऽपि निबहुधीवरीत्यादौ ऋन्नेभ्यइत्येव ङीबिति तत्संनियोगशिष्टो नादेशः

ल॰प्र॰प्रे॰

त्यतरस्यामितिस्पष्टार्थे। भाष्ये त्वन्यतरस्यां ग्रहणं वाक्यभेदेनानो बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्यते ततः पक्षे ऋन्नेभ्यइति ङीबर्थे एवं चानउपधे
तिसूत्रं नियमार्थमिति बहुधीवरीत्यत्र ऋन्नेभ्यइति ङीबिति तत्संनियोगे नरेफादेशः सिध्यतीति बहुव्रीहौ वेति वचनं प्रत्या
ख्यातं अनउपधेति च ऋन्नेभ्यइत्यस्यैवानुवाद इति नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्तावपि न दोषः अनः। बहुव्रीहेरूधसइत्यतो
बहुव्रीहेरिति संख्याव्ययादेरित्यतो ङीबिति चानुवर्त्तते। अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमप्यत्र न संबध्यते तत्सग्गृह्यमाणविशेष
णं तया गृह्यमाणस्य चान्नंत बहुव्रीहावनुपसर्जनस्यासंभवात् ध्वनितं चेदं वनो र चेति सूत्रे भाष्ये तत्र ह्यनो बहुव्रीहेरि
त्यनंतरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शितः विध्यर्थमिदं। अन्यतरस्यां ग्रहणं त्वनुपधालोपिस्तुपर्वत्यादौ सावकाशयोर्ङी
प्प्रतिषेधयोरुपधालोपिन्यनवकाशेन ङीपा वाधो मा भूदिति अन्यथा विधानसामर्थ्येन त्रयाणां पर्यायसिद्धौ नतद्दु
यर्थ्यं स्पष्टमेव। ककारादिति। अनेन वर्णमात्रं विवक्षितं मकार उच्चारणार्थ इति। न च कारिकेत्यत्राकारेण व्यवधाना
द्याप्परककाराभावेनेत्वानापत्तिरेकादेशे ऽप्यच: परस्मिन्निति [redacted] स्थानिवत्त्वाद्व्यवधानमेवापि परतोकारस्य
कात्पूर्वस्येत्यर्थेऽपि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थितेर्व्यवहितेन प्राप्नोतीति वाच्यं। आनंतर्यांशोपस्थितावपि येन नाव्यवधा
नमिति न्यायेनाकारव्यवधानेऽपि प्रवृत्तेः रथकघादौ चनातिप्रसंगः केति संघातग्रहणे त्वेतिकादृत्याप सिद्धिः।
अकच्चकारस्योच्चारणार्थत्वेन पाकप्राप्त्यभावात्तन्नयासयोरिति ज्ञापकेन वर्णग्रहणमित्येव ज्ञाप्यते। अकद्विधाय

रामं॰

१९५

१८५

कस्यमकारवैशिष्ट्यमाश्रयेत्वप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणोत्तु गौरवं। तावतापि प्रत्ययस्यत्वांशानुपपत्तेश्वानच वर्णग्रहणापक्षे इति काद्रूत्या
दावकारद्वयमवधानादित्वाप्राप्तिः द्वयोरकारयोरेकादेशे टापासहैकादेशस्यस्थानिवद्भावादेकेनैवाकारेणाव्यवधानात्। पुनःस्था
निवत्त्वं तु न। लक्ष्ये [illegible] लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः टापासहैकादेशस्यस्थानिवत्त्वं विना पूर्वैकादेशस्यस्थानिवत्त्वं तु वक्तुमशक्यं।
तस्य टाबेकादेशेनापहारेण दर्शनात्। अत एव न यासयोरिति निषेधसार्थक्यं। स्यग्रहणं तु स्पष्टार्थं केवलककारस्य प्रत्य
यस्याभावात्। अस्तु पद इति बहुव्रीहिणा तांगविशेषणं। बहुचमिति केत्यादाविताना पत्तेः प्रत्ययलक्षणेनांगस्य सुपूर्वत्वात्।
न लुमतेति तु नात्र लुमता लुप्ते प्रत्यये परं गतं तस्य कार्ये तन्निषेधप्रवृत्तेः इदं तु टाप्यंगमिति दिक्। सर्विकेति। अव्ययसर्वना
म्नामित्यकच्। कारिकेति करोतेर्ण्वुल्। नो शब्दान्त्वार्थेकः सुपः परेणेति प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने फलमाह बहुपरि
व्राजकेति। पर्युदासे हि समुदायस्य सुपूर्भिन्नत्वेन सुबंतभिन्नत्वेन च ततः परत्वादित्वं दुर्वारमिति भावः परिपूर्वाद्व्रजेर्ण्वुल्लि
बहुव्रीहौ सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनापः सुबंतात्परत्वं बोध्यं। कटकेति। आपा सह सवर्णदीर्घे तत्पूर्ववर्णादंगसंज्ञके बलीयस्त्वा
२३ द्यवादत्वाद्वांत्यककारात्परस्याकोऽसित्वं स्यादिति भावः। मामकेति। कस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनं। ममेयमिति विग्रहे
युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामित्यणि तवकममकावेकवचने इति ममकादेशे आदिवृद्धिः। नराणिति। केशान्हरतीत्यस्यादेश्च उपपदे
शाइत्याते। आतोनुपसर्गे इति के आतो लोप इटि चेत्यालोपः। नयासयोः। प्रत्ययस्यादिति प्राप्ते निषेधोयं। यकेति। यत्त

दोरकचूत्यदाघत्वेटापूर्वसंनिपातपरिभाषाऽस्मादेवनिषेधान्निर्देशाज्ज्ञानित्येतितद्दूरोधात्कथंदाविति नर्ष्णकंचात्यकन्नश्चेतिमृ
द्स्तिकनितिइत्वभूतनिर्देशे नह्यापकेनास्येत्वंवारयितुंशक्यमितिभाष्यकृतः पंचभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतइत्यर्थेपंचमृत्तिकइत्य
स्यानभिधानमितितद्दाशयः अत्रत्यिकनिकर्त्रव्येः कारोच्चारणादित्वंनेतिनवक्तुंशक्यंपंचोपत्यकोग्रामइत्यादावकारस्य वर्ण
नापत्तेः टापोलुकिप्रत्ययलक्षणांस्यानिवत्वंचनउभयोरपिनलुमतेत्यनेननिषेधात् अतएवकर्तीत्यादौवार्त्तिकमतेपिन
गुणाइत्यन्यत्रविस्तरः आशिषिवुं। आशिषिविहितस्यवुनोस्येत्वंनेत्यर्थः। जीवतादित्यर्थेआशिषिचेतिवुन्। दिवदत्तशब्दाद्वनु
कंपायोकन्यनजातोचविभाषालोपोवक्तव्यइतिदत्तशब्दस्यलोपः दिवदत्तिकेत्युपन्यासस्तुदत्तलोपमभिव्यक्तुं ध्रुवकेतिध्रुस्थै
र्येपचाद्यचिकुटादित्वात्गुणाभावेउवङ् ततःस्वार्थ्यज्ञातार्थेकः केशादिहस्वःपुनःस्वार्थेटाप्टेः संज्ञायांकन् वार्तिकोक्ताग
णाआकृतिगणाःतेनकन्यकाध्रुवकाअल्लकादृष्टकादयःसाधवः। उदीचामित्येतिअत्रापिशकुनाविति संबध्यते। तेनान्यत्रनि
त्यमेवेत्वं। सूतकापुत्रिपुत्रकेत्यकारसहितःपाठोपपाठःकेयटाद्यसंमतेः सूतशब्दात्स्वार्थेकन्। वृंदारकशब्दाच्चवृंदाभ्यामार
कनूइतिमत्वर्थीयआरकन्। वृंदारकशब्दोमुख्यवाचीत्रिलिंगइतिभावः डीनइतिशार्ङ्गरवादित्वाज्ज्ञातस्येतिभावः। अन्यत्र
। सूतकादौ। उदीचांयकपूर्वेत्वंचाव्यवहितमेवएवंप्रत्ययस्थादितिसूत्रेकात्पूर्वत्वमपिउदात्तस्वरितयोरित्यादाविवानुवादे
पिनिर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेस्तेनक्षणाशब्दात्केइस्वेइत्वविकल्पोना। नेत्यनुवृत्तावपिनिषेधविकल्पेवि धिविकल्पस्यफ

लितत्वादाहेहेति। आतं किमिति। उदीचांयकपूर्वोयाइत्येवास्तुयकपूर्वस्त्रीबोधकाकारस्येत्यर्थः सांकाश्यकेचनातिप्रसंगः प्रत्ययावय
वत्वेनाकारस्यस्त्रीबोधकत्वाभावादितिप्रश्नः बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधादवयवषष्ठ्येवस्यात्। नचप्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यैवात्रग्रहणं
विशिष्यतदनुपादानादित्युत्तरं। स्त्रीप्रत्ययस्यकिमिति। यकपूर्वायाइतिस्त्रीलिंगनिर्देशः किमर्थइतिप्रश्नः धात्वंतेति। धात्वंतयकारक
कारपूर्वयोरकारयोरित्यर्थः इत्वमितिशेषः भस्त्रेषा। अयमपिनिषेधविकल्पइत्याहुः। तद्वइति। अत्राप्यातः स्थानइत्यनुवर्तते। तद्वंते
ति। येनविधिरितिसूत्रेत्यदादिविधिभस्त्रादिग्रहणंचज्ञयोज्ञानमितिभाष्यात्। अपिनानञ्भिन्नपूर्वाणामपूर्वाणांचसंग्रहः। अनञ्पूर्वा
णामपीतिस्पष्टार्थं। पदांगाधिकारेतस्यचेतिसिद्धेः उपसर्जनार्थमिति। एवंचानुपसर्जनेआदाचार्याणामित्यात्वंभवत्येवोपसर्जने
स्यचारितार्थ्येनबाधेमानाभावात्। अन्यस्य। अनुपसर्जनस्य। उत्तरसूत्रेमभाषितपुंस्काच्चेति। अंतर्वर्तिनीमिति। नएतइत्युदु
तिष्ठितेअकचिकृतेअकृतेवानञ्तत्पुरुषेंतरंगात्वपीतिस्यायेनतस्यटाघत्वात्माकूस्सुपोलुकितत्तोकचिवापुनर्विशिष्टात्सुपि
त्यटाघत्वेटापिसमासात्पूर्वोत्पन्नसुपः परएवटाविति भावः बहुव्रीहौतुप्रियेयतकाप्रियेयतकत्काबाकबभावेप्रियेयतकाइति
वसर्वथानेत्वप्राप्तिः अनेषकेति। अज्ञातैषेषकानएषकेतिविग्रहः पूर्वंनञ्समासेऽज्ञातानेषेति। असंभवादितिएषा
इतिनिर्देशात्संज्ञोपसर्जनयोरप्राप्तेरितिभावः अकजर्हइति। एवंचतदकारस्यातः स्थानिकत्वाभावइति [redacted] तिभावः
अर्थांतरेत्विति। आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः स्वोज्ञातावात्मनिस्वंत्रिष्वात्मीयेस्वोस्त्रियांधनेइतिकोशादितिभावः कप्रत्ययांतत्वा

१०५=नच ष्याप् प्रातिपदिकात् स्वार्थे ष्याप्न्महत्त्वात् ष्यावंता नाद्रियते परो आत स्वात्मनिमद्व्याद्वृत्तेरपीत्यर्थ इति बोध्य इति। अत स्वार्थिकाना र्थ्यतादिते पुंवद्भाव ष्या मात ष्या
महत्त्व संबंधस्य नृत्येन टाप्प्रष्टेः [illegible] ते एव मे स्तितिभाव। स्वपदेन च वेदं ष्याप् सूत्रे = ३ =

ल·प्र·श्री·

ष॰१

दितितत्र च तान्वर्ण्णत्रिविभक्त्यास्तु पः परत्वं केनव्यवधानादितिभावः संज्ञापूरणयोश्चेति निषेधेन संज्ञाया अपि भाषितपुंस्कत्वबोधनेन संज्ञाभू
तेना भाषितपुंस्काच्चेत्यनेन न सिद्धिः आत्मीयत्व पुरस्कारेणैव संज्ञाकरणादिति बोध्यं। नित्यमेवेति। तत्र ह्यकचिकृते आतः स्थानिकत्वाभाव ३ इतिभावः
वः एवमत्यंतस्वार्थिकका ते पि नित्यमेवेत्वं अकचोत्यंतस्वार्थिकापवादत्वाभावात्। निःस्वकेति स्वस्मात् निष्क्रांतेतिविग्रहः उपसर्जन
ह्रस्वः टाप् अज्ञातादौ कः। अभाषिता स्त्री विषयाच्चेति नो क्तं स्त्रीनपुंसकदामनशब्दात् डाप्यज्ञाता दामा दामिका दामाका दामके त्यसिद्ध्या
पत्ते: विहितस्येति व्याख्याने फलमाह बहुव्रीहेरिति अविद्यमाना खट्वा [redacted]
यस्या इति विग्रहे पाक्षिककबभावे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वे ऽखट्वप्राबृदादिस्तुप्यज्ञातादौ के स्तुपूलुकि केणाइ
ति ह्रस्वे पुनष्टाप्य भाषितपुंस्काद्विहिताकारस्थानिकाकाराभावेनेत्वविकल्पाप्राप्तावुत्सर्गेण नित्यमेवेत्वं परविशेषणात्वे तु ताट्ट
शखट्वशब्दात्परत्वेन दोषः स्यादेवेति भावः। शेषेविकेकपीति नखट्वाश्वित्यवस्थायां कपि स्तुपूलुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयं
समुदितत्वात् समाससंज्ञायां समासांत इति शास्त्रबलात्कवंतस्येव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययांततसमासस्यैव प्रातिप
दिकाभावात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वाभावे केणाइति ह्रस्वेन कपीति निषिद्धे आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कपः प्राग्वन्निनः खट्व
शब्दात्परस्यापो ऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकाकारस्यायं विकल्पो ह्रस्वाभावे तु अखट्वाकेतीति भावः। अयमेवेति एका०
। आचारक्विबंतप्रकृतिककर्तृक्विबंतानामनभिधानमेव स्त्रियामेतस्याश्चमाणपा तं च स्त्रीगोचक्रयोधनं यस्स सपंच

प्रा॰१ पं॰१

147
१४७

गवधन इत्यत्रार्थवत्त्वेनोक्तार्थवत्त्वाभावाद् अजंतस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न ङीप्। आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला
ब्राह्मणीत्यत्र तु न ङीप् प्रोक्ताणः स्त्रियामवर्जनात् अध्येत्रणस्तु लुप्तः। अणो कारद् इति व्याख्यानेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभा
वात् अध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय तदणनिमित्तकस्य न प्राप्तिः स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणाविशेषणत्वात् तदणएतत्स्त्रीत्वेऽवर्जि
नात् अत एव काशकृत्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीत्यत्रापि न ङीप् लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायान्। तस्मा
द् इह कुरुचरेत्यत्र तद्भाव इत्येतत्र च तदन्तविधिं विना प्राप्तिरेव नास्ति। प्राप्तौ तु तदन्तविधौ प्राधान्याद् एतदारंभात् स्त्रियामिति ङीप् प्र
कृतिविशेषणमेवात एव धीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरीति सिद्धं। एवं चापिशलेत्याद्यस्येव व्यावर्त्यं अनुपसर्जनादिति च साम
र्थ्यात् गृह्यमाणाविशेषणमेवेति भावः। तदंतविधिमिति। अणंतादेः प्रातिपदिकविशेषणत्वेनाणंतांतत्वेवंरूप[illegible]मित्यर्थ
ः अन्यथा प्रत्ययविधौ प्रतिषेधात् तस्य दुर्लभः स्यात्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्य तु नायं निषेधः प्रातिपदिकादित्यनेन तस
हानन्वयापत्ते। तत्फलं कौम्भकारेयसिद्धिः अन्यथा कुम्भकारेय इत्यापद्येत कुम्भेन समासे ङीपि कुम्भविशिष्टस्यापत्ये न
योगिकार्यर्थे तद्योगस्य वक्तुमशक्यत्वात् कदाचिन्नोपि दृष्टः किं कुम्भशब्दोकारे वृद्धभावस्याप्यापत्तेः निष्कृष्येकार्थी
भावरूपवृत्तिनिमित्तमिति तु वक्तुमशक्यं तद्धितार्थे सुत्तरपदे समासविधानात् समुदाये नैकार्थीभावे ऽवयवेना   निष्क [illegible]
पितस्येव सत्त्वात्॥ कृत् ग्रहणपरिभाषायाः कृन्मात्रग्रहणे प्रवृत्यानतयाविशिष्टादेव ङीबुत्पत्तिप्रत्याख्याना न च तद

तद्ग्रहणेऽपि कारग्रहणस्य व्यपदेशिवद्भावेनाणन्तान्तत्वात्ततोऽपि कदाचिन्ङीपि कुंभकारेयो दुर्वारः किं च समुदायान्ङीप्यपि स्त्रीप्रत्ययेन
तदादिनियमाभावेन केवलादपि कदाचिद्वृकि स दुर्वार इति वाच्यं एतदधिकारादेव ङ्या पकारसहायेऽस्य व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः अर्थ
वत्सूत्रेऽकार्थवत्त्वाभावेनाणन्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च तदादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्यं बोध्यते न तु न्यूनस्येत्यदोषाच्च अन्यथा तद्
तद्ग्रहणे फलाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एतदेवाभिप्रेत्यात्र भाष्ये उक्तं समासे च क्नतेऽवयवादुत्पन्नोऽवयवस्य वृद्धिः स्यादिति।
येन विधिरिति सूत्रे च प्रत्ययग्रहणे तदादितदन्तविधिः प्रयोजनं गार्ग्यायणः परमगार्ग्यायणादिति उक्तं भाष्ये। तत्रैकदेशान्वय
याभावे परमश्चासौ गार्ग्यायण इति तदर्थो वाच्यस्तथा सति नैव परमगार्ग्यात्प्रसक्तिरिति तत्प्रयोजनत्वोक्तिरसंगता स्यात्। मम तु
परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽप्युक्तन्यायाद्गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न तु परमगार्ग्यात्तथा सति वा परमगार्ग्यायणादिति स्यादिति तत्प्र
योजनत्वोक्तिसंगतिः कैयटोऽपि तदादिनियमावश्यकत्वप्रदर्शनाय परमगार्ग्यायणाद्युपन्यास इत्युक्तवान्। यत्तु सर्वा
दिसूत्रे भाष्येऽनुपसर्जनादिति योगः प्रत्याख्यायत इत्युक्तं तत्तु वार्तिककृता तस्य प्रत्याख्यानात्तदभिप्रायकमिति भाष्यप्र
दीपोद्योते विस्तरः। टिड्ढाठित्येव सिद्धे ठकुठञोह पादावंठन्त्रिठयोर्व्यावृत्त्यर्थं। अदंतमिति। प्रत्यासत्त्या टिदाद्यवयवाका
रान्तमित्यर्थः। तेन पंचाख्येत्याद्यौ ठनि भिन्नोऽपि न ङीप्। कुरुचरीति। कुरुषु चरतीत्यधिकरणे उपपदे चरेष्टः। टित्त्वोऽप्र राम०
त्ययस्यापि सत्त्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्याऽत्र टिदन्तत्वं कुरुचरशब्दस्येति बोध्यं। वक्ष्यमाणेति। वचेर्लृटः

148

१४८

शान चूडिति त्वादि ति स्थानिवत्त्वेनेत्यादि ॥ नल्पपीति लिंगादित्वादेर् शास्त्रीयस्याप्यतिदेशो नुबंधकार्येऽनल्विधाविति निषेधा
प्रवृत्तिश्चेति भावः ॥ ङित्त्वेनेति । लिङादेशानां स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धेर्यच्च्यस्य सुमेवात द्वि स्वरूपवे स्वचरितार्थतया समुदायो
पकारकं । नचेदं ङित्त्वं स्तु पादिस्यादावनिगन्तक्षणावृद्धिनिषेधार्थमिति वाच्यं । विनिगमनाविरहात् । उतश्चौदिति वक्ष्यमाणवृ
द्धिग्रहणेन स्थानिनिर्देशपीत्यपरिभाषोपस्थित्यात स्यास्त्रपि डूल्लक्षणात्वाच्च । नन्वेवं ब्रूतादित्यत्रानुवर्द्धते प्राप्नोतीत्याऽपा
नुबंधकार्यस्य तदादेशाभावे पितिपः पित्त्वस्य तदादेशेनातङ्यभावकल्पने मानाभावादत आह श्नद्इति । कचिदिति ।
लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था परे तु यासुटो ङित्त्वं न ज्ञापकं पिदर्थं ङित्त्वमिति भाष्यात् सार्वधातुकमिति सूत्रेऽपिदित्याव
र्त्यप्रसज्यप्रतिषेधसिद्धेन ङित्त्वपिन्न पित्त्र ङित्वेत्यनेन हलः श्नद्इति सूत्रभाष्योक्ते नापिन्तु ङित्वा प्रसक्तेः शान
चः शित्त्वमपि तत्सूत्र एव भाष्ये प्रत्याख्यातं हेर पित्त्वस्य नातङो ङित्त्वस्यैव यथ्योपत्तिश्च ज्ञापकत्वे दूषणमप्युक्तं भा
ष्येतस्माद्धस्व मारोपात्रोऽसत्यभिधानेऽज्ञादिपाठाद्वा पूयन्तु क्किति चेति सूत्रभाष्ये यासुटो ङिद्वचनस्य न ङिदादे
शानां ङित्त्वमित्यर्थे ज्ञापकता नोक्तातन्तु वार्त्तिकमतं ङित्त्वपिन्नेत्यादेस्तेनानुक्तेः यदपि गाङ्कुटादी तिसूत्रे गाङो ङि
त्वं सानुबंधकादेशेनुबंधास्थानिवत्त्वस्य ज्ञापकमुक्तं वार्त्तिककृतातदपि प्रयोजनाभावादित्यादिना भाष्ये दूषि
शिलायाढश्यस्य तमित्याहुः । निरनुबंधकस्यापि त्रियां तृजेरसंभवात्सानुबंधकस्यढको ग्रहणमित्याह सोपरोयोति । सुपरौ शा दृ

ल·प्र·श्रे०

इयत्येस्त्रीभ्यो ढगितिढक्रूस्यषष्ठं चेदं माध्येरें द्रीतिस्मास्यदेवोत्तस्वराः। तुमदद्घ्नीत्यादिप्रमाणे द्वयसचूदघ्नज्मात्रचः संख्यायाः अवय
वेतयपू। मात्रजिति मात्रग्रहणाद्दारभ्याचश्चकारेणप्रत्याहारइत्सुभयीतिसिद्धिः नत्रद्वयचश्चात्ययांतरं। अतएवोभयशब्द
स्यजसि सर्वनामत्वविकल्पोनेति नवेतीत्यत्रभाष्यस्पष्टं। आक्षिकोतिते नदीव्यतीति ठक्रूतदस्यपराणमित्यधिकारेलवणात्तु
ञ्। यादृष्यांत्यदादिषु दृशइतिकञ्। इत्वरीतिइ ग्नशझीतिकरप्। अनुबंधद्वयोपादानंस्पष्टार्थं वरज्याक्रं हृतेरल्पतरेणा
पिसिद्धेः चौरीति चुराशीलमस्याइत्यर्थेः नञ्स्नञ्तरुणात्तलुनयोवेयस्यचरमइतिङीपिसिद्धेविंगोरादिपाठात्परत्वात्
प्राप्तेनङीषावाधनायपुनरत्रग्रहणंतयोश्चखरेविशेषः एनो हि त्रोरस्यलोवसुतनंतत्वादाद्युदात्तो। स्त्रीपुंसाभ्यांन
स्नञ्जो। ग्रहणमित्यधिकारेष्णक्रियस्यारीकक्रुआढ्यसुभगेतिख्युन्। पञ्च। प्राचांष्फङ्त्येत्रयबैञ एवानुवृत्त्ये
योगविभागः। हि [redacted] ये हलस्त। हलइतिपंचमीयसेति सूत्रादी
तीत्यनुवर्त्तते सूर्येति ष्येसतोयउपधायाइतिचाय लोपेऽङ्लोपस्याभीयासिद्धत्वाद्यसेकारपरत्वाभावाद्वचनसामर्थ्यका
योपधाग्रहणानुवृत्तिः। अनपत्याधिकारस्थादिति। अपत्याधिकारस्यभिन्नादित्यर्थः यत्रशब्देनव्याख्यानादपत्याधि
कारस्थस्यैवग्रहणमितिभावः प्राचांष्फायञइतिवर्त्तते। अत इति च। यञो याकारइतिचार्थेऽन्ते नवतंङीत्यत्रो
दीचांमतेसावकाशंशार्ङ्गरवादिङीनं बाधित्वा आवद्यायनीत्यादाविवसर्वत्रग्रहणात्प्राचांमतेप्राप्तोपिष्फोनात्र

अनुदात्तस्य च... भावः

तृ

रास०

149

१८८

हि वर्त्तंडाब्नेति यञो लुक् स्त्रियामिति लुक् वर्णो ऽयत्वाच्च न प्रत्ययलक्षणं। बः। आ आदिर्ञिटुडव इति सूत्रादादिरित्यनुवर्त्तते। प्र
त्ययस्येति किं बोडश षष उत्वमित्यत्र षषूष्णान्तस्य निपातनादुपदेशस्थायं षकारः वस्तुत उपदेश इत्यस्य स्वरितत्वमेव नेति पूर्वं
निरूपितं आदिर्ञिटुडव इति सूत्रस्त्रावश्यकमुपरंजकतयात्रापि संबंधितं। आयनो न स्पनेत्वं फिनो निरूकरणात्। तत्राह चर्यादी
नोपि न स्पनेत्वं। आदिग्रहणं किं उरूदघ्नं प्रत्यये इति किं फक्कति खनति। खचू घञो दीर्घि ण्पनोः खित्यनव्ययस्येत्यादि
लिंगादिसंज्ञेवनादेशाः। उणादीनां बहुलवचनान्नादेशः। घचश्चित्वसामर्थ्यादेते प्रत्ययसंबंधादेशा उपदेशसंनि
योगशिष्टकार्यादपि पूर्वमेव तेनोक्तादात्त त्वाय चित्त्वस्य फलमन्यथा घुदात्तत्वे नैव सिद्धौ तद्धैयर्थ्यं स्पष्टमेव। न नु स्त्रिया
मेव ष्फ विधानात् उक्तार्थानामप्रयोग इति ङीबून स्यादत आह षित्वसामर्थ्यादिति। ष्फेणोक्ते पीति द्योतितेपीत्यर्थः
द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन क्वचिन्मुख्यपस्य दृष्टत्वात् षित्वमपि तदाश्रयणे ज्ञापकं। सर्वत्र॥ सर्वेषां मते इत्यर्थस्त
दाह नित्यमिति प्राचामित्यस्य निवृत्त्या नित्यत्वे सिद्धेपि प्राचां ष्फ इत्यस्य सर्वत्रग्रहणापकर्षेण बाधकविषयेपि प्रवृत्त्य
र्थं ततः तेनावट्यापनीत्यत्रावट्याश्चेति चापं बाधित्वा प्राचां मते ष्फ एव। अवटो गर्गादिः चाप्तु उदीचां मते प्राप्त ङीबूबा
धनेन चरितार्थः सर्वत्रग्रहणात्तु बाधकत्वमेव चापो न तु अनंतरष्फबाधकत्वं चापि कृते तु न ष्फप्राप्तिरत इत्यधिका
रात् लोहितादिर्गर्गान्तर्गणः यद्यपि तत्र कतशाकलक इति पाठात् शाकलस्य लोहितादिकार्याद् बहिर्भूतत्वा ८

स्फाणो न ततः प्रामुतस्तथापि कर्तत्तेभ्यः करणादिभ्य इत्युभयत्रापि षष्ठी तत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेषेण न दोषः कर्तन प्राप्तेः शाकं
ध्वादित्वात्पररूपं तेन शाकल्यायनी शाकल्यस्य छात्राः शाकला इति च सिद्धं। टापूङी पोरिति। कौरव्यशाङ्गृयोपध्यप्रतिषेधाद्य
पूर्वाङ्कशाङ्गृजातित्वान्ङीषिति भावः टापूङीपोरपवाद इति पाठस्तु प्रामादिकः। वयसि। प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो
वयः वयसीत्यस्य वयोरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थस्तत्राह प्रथमवयोवाचिन इति तेनोक्तान शायेत्यादौ न। प्रकरणादि
ना वयः प्रतीतावपि नार्यत इत्याह कः। याविष्या ध्यादिवशादुक्तानाशेतेन तस्या अपि प्रतीतेः द्विवर्षेत्यादिरपि न वयोवाची शा
लादावपि प्रयोगात् कौमारयौवनवृद्धत्वभेदात् त्रीणि वयांसि त्रापुत्रश्चतुर्भागे श्चत्वारिवा। त्रानीका। समाहारे तद्धितार्थे
ति द्विगुः अकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रीत्वं। अपरिमाण। अत्र परिमाणशब्देन परिमाणं तु सर्वत इति पारिभाषिकमेव गृह्य
ते। सुवर्णबिस्तो हेम्नोक्षे कर्षे बल्यम्। पर्णपलशातमिति कोशबले नोन्मान भूतबिस्तकंबल्यग्रहणं तु तन्मानस्य चेद्वि
स्तकंबल्ययोरेवेति नियमार्थं तेन द्विनिष्का सिद्धा द्विवर्षे भूताद्वाभ्यां शालाभ्यां क्रीतेत्यर्थे द्विवर्षा द्विशतानां तियङ् माने
द्विहस्ताभि तिरित्यादौ च निषेधः सिद्धः कांडांतादिति तुक्षेत्र एवेति नियमार्थं तेन द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र न। द्वौ बि
स्तौ पचतीति। पचेर्द्वीभावानुकूलो व्यापारोऽर्थः अत्रोन्मानत्वाद्व कौलुकूश्चाचितः शाकटो भारस्तु त्रैराचितः परिमाण

दाम॰

150

९५०

मित्येके । अन्ये चिन्त्यो दश भाराः स्युरित्युक्ते रत्नानामेतदिति एतत्तदपि नियमार्थं मित्यन्ये । प्रमाणे इति षोडश हस्तप्रमाणो दंड वा चक्रकांड
शब्दस्यायाममात्रपरिच्छेदकत्वेन प्रमाणत्वमिति भावः । पुरुषात्प्रमाणे । पुरुषस्योर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मा
न त्वादुन्मानस्यैव हि स्वादरेवेति नियमान्निषेधाप्राप्तानित्यं ङीपि प्राप्ते विकल्पार्थमिदं । अत्र प्रमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रप
रो न त्वायामपरिच्छेदकवाची । अत एव तस्य पुरुषविशेषणतानां संगतत्वाज्जातिवचनस्यापि पुरुषशब्दस्य पंचारत्निः पुरुषइ
ति शुल्बसूत्रादत्र प्रमाणादिति विशेषणाल्लोकव्यवहाराच्च परिच्छेदकवाचित्वमपि । द्विपुरुषीति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इ
त्यर्थे तदस्य परिमाणमिति प्रत्यययस्याध्यर्धेति लुकि उदाहरणं तत्र हि परिमाणशब्देनात्र सूत्रानुरोधात्परिच्छेदकमात्रस्य संख्यायाः संज्ञा
ग्रहणमिति सिद्धांतः । ऊधसोऽनङ् समासांतोयं तत्र स्त्रियामित्युपसंख्यानादाह स्त्रियामिति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतो ब संघेति २६
हुव्रीहावित्यनुवर्त्तते । ङित्वाच्चान्त्यादेशत्वं । डाप् ङीप् निषेधे ष्विति । समासांतानामलौकिके वाक्ये एव प्रवृत्त्यापूर्वमनङो
प्राप्तिः अन उपधालोपिन इत्यत्रानुवृत्त्या ङीपोपि बाधः एतेन मध्येपवादन्यायाड्डाप्निषेधयोरिदं बाधकमिति भावः ङी सिद्धपास्य
षिति ङीपि तु कुंडोध्नूशब्दे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाधकारोकारस्यानुदात्तत्वादुदात्त निवृत्तिस्वरप्राप्तौ तोदात्तत्वं न सि
ध्येत । कुंडमिवोधो यस्या इति विग्रहः । बहुव्रीहेः किं ऊधः प्राप्ता प्राप्तोधाः प्राप्तापन्ने चेति समासः । अव्ययग्रहणाननु
वृत्तेरिति अस्वरितत्वादिति भावः । निषेधावपीति । अपि नानउपधेति ङीप् । अनूग्रहणेनर्थकस्यापि ग्रहणात् । द्विहायनी
बालेति द्विहायनी द्विवर्षा गौरिति प्रायो वादद्त्यके वा लत्यस्य गोरित्यर्थे इत्यन्ये । नित्यं संज्ञा । ननु संज्ञाशब्दा नियतानुपूर्वी

काश्च नादयश्छंदसि च दृष्टस्यैव विधानमिति ङीबभावविधिः छस्स तत्र प्रयोगासंभवादनउपधेत्येव सिद्धे ङ्ग्रहणं व्यर्थमिति चेदु
त्तरार्थत्वात् योगविभागस्तु व्यर्थ एव तश्चानयनूलक्षणान्तरसिद्धमुदाहरति वेदे पंचदाम्नीति क्वचित्तु शतमूर्ध्नीति पाठः केवल
मामक । अस्मच्छब्दादणि तवकममकावेकवचन इति ममकादेशः भागशब्दा त्पुल्लिंगात्स्वार्थे धेये स्वार्थिके पुल्लिंगातिवृत्तेर
पि सत्वात्स्त्रीत्वं पापशब्दोऽपि अघ चात इति वर्त्तमानः स्त्रियां । अपरः पववर्गमध्याघृतादित्वादन्तोदात्तः उतापरं पक्षिदेवानि
त्यादौ उतापरीभ्यो मघवेत्यादौ चान्तोदात्तपाठात् । पूर्वमनयन्नापरमित्यादौ पठ्यमानमाद्युदात्तत्वमपि वृषादित्वात् । अपरा
पूर्वा मम्प्रेतीत्यादावन्तादिपाठादाबपि । आर्येणाकृतेति प्राक्तु वृत्यन्तेः समासे दन्तत्वं । मेत्र वशब्दो व्युत्पन्नश्चौषधेरूढः भि
षजइदमित्यणि भेषजशब्दोऽपि तत्त्वासु मंगलीरियं वधूरिति तु मत्वर्थीये ई प्रत्यये बोध्यं । प्रकृतिभागावितिं नुक् स नियो
गेनेति भावः । मनुर्विति । वत्त्वं तु मादुपधाया इति सिद्धं । पत्युर्नसंबंध इति स्त्रिया इत्यर्थः संयोगपदं संबंधोपलक्षणं । संब
धश्च यज्ञफलप्रतियोगिकस्वामित्वं तदाह । तत्कर्त्तृकेति । विभाषा । सह शब्दो विद्यमानवाची पूर्वशब्दोऽवयववाची व्याख्या
नात् तत्र केवलपतिशब्दस्य विद्यमानपूर्वावयवत्वासंभवाद्व्यभिचाराच्च पतिशब्देन तदन्तं गृह्यत इत्याह पतिशब्दांतसे
त्यादि । नपत्युरिति । सपूर्वस्येत्यनेन पत्यंतस्य ग्रहणमाणत्वादिति भावः । बहवो वृषलपतयोऽस्या इति कर्मधारयोत्तरप
दबहुव्रीहौ वारणायेहार्थोऽप्यनुपसर्जनपदसंबंध इत्यन्ये । बहुव्रीहावपि त्वनुपसर्जनोपलक्षणं ते न पतिमतिक्रांता ।

राम०

151

१५१

ति पत्नीत्यपि। व्यस्ते इति। विभाषा सपूर्वस्येत्यत्र यज्ञसंयोग इति न संबध्यते। भाष्ये कथंतु वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते एव प्रश्नात्। वृषलत्वे
न यज्ञसंयोगाभावात्। पूर्वेणाप्राप्ते सपूर्वत्वाभावाच्चेतरेणाप्राप्तेरिति भावः। उपचारादिति। पाणिग्रहणाश्रयादिति भावः। यद्वेति। इदं प्रौढवा
त्। तत्प्रकृतिकत्वे किंचिद्दृढमानाभावात्। पूर्वसूत्रे यज्ञसंयोग इति तु वृषलस्य पतिः स्त्रीति प्रयोगसाधनार्थं। सपूर्वस्य किमिति। अ ति।२
वयववाचीपूर्वशब्दः किमर्थ इति प्रश्नः। गवांपतिरिति। स्वामिनीत्यर्थः। निपात्यते इति। तेन चोदात्तस्यादेशस्यैव प्रवृत्त्या सपत्नीश
ब्दस्याद्युदात्तत्वमपि सिद्धं। किंच समानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैव रूढ्या बोधनार्थं ङीप्रकारविशिष्टोच्चारणं। अत एव समान
स्वामिकदासीभूम्यादौ सपतिरित्येव। समानत्वं चैकस्यैव तत्तत्पत्नीसंबंधेन भेदमाहेप्यबोध्यं। मुख्य सादृश्यपरत्वपतिकास्तु
न तथा प्रयोग इष्यते। त्रिसूत्रीति। व्याख्यानादिति भावः। संज्ञायोगविशिष्टाद् इति तेन तदभावे ङीबपि नेति भावः। नितांताना
मित्यत्राकारउच्चारणार्थः। नितंतानामिति पाठे तु स्वत्वाभावः। सौत्रः ङी स्येतानीति। अत्रैतच्छब्दस्योपसर्जनत्वेपि त
दंतमनुपसर्जनमेवानुपसर्जनादिति चात्र तदंतविशेषणं। अत एव गृहवृत्तिकृता नारायणेनात्र बहुव्रीहिं कृत्वा
ऽनेन ङीबित्युक्तं तदनुसारेणाचेदं। परे तु उपमानानि इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसात् टिड्ढाणञित्यादौ गृह्यमाणविशे
षणत्वस्य कृप्तत्वात्तत्रापि तथैवोचितं। तत्र हि शस्त्रीश्यामेत्यादौ श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेव तु उपमेयं तु समासवाच्यमि
ति पक्षे शस्त्रीश्यामो देवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्वं न सिध्यति यद्युपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं। तदा कुंभकपाललोहिनीत्यत्रानुप

ल॰ञा॰प्रो॰

सर्वेण लक्षणाद्दिकारेण प्राप्नोतीत्युक्तं अणोऽपि सत्त्वस्य त्रिषु स्थानेषु एत्वे स्यर्थो बोध्य इत्याहुः आर्त्विमन्त्रणात्वं वर्णोक्तिं त्रकृता ग
तिरश्वं न रद्इत्याघुदात्तः अंतोदात्त इति श्वेतो वाजी जायते इत्यादौ न थापा ग इति भावः कृं इ सिक्रमिति नाद्देशापवादस्ते न तु
त्सर्ग समानदेशा अपवादा इति न्याया न तस्यानिकत्वं ङीप्संनियोगशिष्टत्वं चासवी ध्यं। विशुद्धिवाचीति पाठे तत्र वृत्तिनि
मित्तक इत्यर्थः अन्यत्व संनिधानाद्व्याख्यानाज्ज्ञातोपधस्यैव प्रतियोगित्वेनान्वय इत्याहुतोपधमिन्नादिति वर्णोक्तिं खद्वा
आद्युदात्तः नर्त्तकी तिशिल्पिनि ष्वुन्। गौरशब्दो वर्णवाच्यपं तोदात्त इती हपाठः अनडुही ति आमनडुहः स्त्रियां वे
ति वचनात्पक्षे आम्। सूर्येति। सचेव इति सूर्यादीनामंगानामुपधाया इति व्याख्याने तु सौरी वलाकेति न सिध्येत्।
५५ सूर्ये शौक्र्रदिगि त्रदणातानङीपिन्नरांत मंगान सूर्यशब्द इति तद सिद्धिः वचनं तु सूरी कुंतीत्यत्र चरितार्थं। अणो लोपे
प्याभीयत्वेन सो सिद्धो णातिमित्तकाल्ली वस्तु व्याश्रयत्वान्ना सिद्ध इति पस्यापधात्व मुपधाग्रहणादेव माधिकारमभि
व्याप्याभीयासिद्धत्व मिति वोध्यं। यग्रहणातू तराथ इ याभिति तिर्देशास्तमप्ये कवचनाग्रहणां नक्षत्राणीति नक्षत्रवा
चकाद्योरात्र्तेत्यर्थ स्तेन तिष्यणायुक्तं ते बमहत्सिष्ये मवस्ते व इत्यादि सिद्धं मातुलिपिविद्वेति। पितामही सिध्ययेभि
दं। दंष्ट्रेति। दंशेर्दीम्नी शमेतिकरणे ष्ट्रन्। अयमजादिषु पठ्यते गौरादिषु मातामही शब्द पाठो नावेद्य इत्यन्ये। ज्ञान रामं॰
पदीति। जनपदे भवे त्यर्थः उत्सादित्वाद्णञ्ङी प्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते नोदात्तार्थ वचनं। वृत्तिरनुच्छेधातोविका। अव

152
१५२

त्वयदुतितथाचक्रियाशब्दोयमितिभावः अमत्रेति कमंडलुरूपे कुंडी कमंडलोजारात्पतिवत्नीसुतेपुमानिति मेदिनीकोशात्स्वत
त्रनित्यस्त्रीलिंगइतिभावः यद्दृत्तुपिठरेतुननाकुंडमितिविश्वकोशेतस्यनपुंसकत्वमप्युक्तंपिठरमत्रशब्दो चपर्यायोपि दरं
स्थाल्युखाकुंडमित्यमरेनपुंसकत्वमात्रोक्तिस्त्ववयुत्यानुवादइतुच्यतेतदानेकविधसंस्थानेषुअमत्रेषुकुंडव्यवहारेणकुंड
त्वेजातित्वाभावादप्राप्तोङीषितिबोध्यं।स्त्रीविषयत्वादित्युपलक्षणमितिबहवः कमंडलुसंस्थानत्वानुगतत्वात्तद्रूपामत्र
वाचिनोजातित्वमप्यस्तिसूत्रंतुनियमार्थमेवअमत्रेत्तारजायांकुंडेत्येवेत्यपरे आवपनेचनित्यस्त्रीत्वादप्राप्तस्यङीषो
विधिः आवपनमितिसामान्येनपुंसकं।गुणायोगादितिगौणत्वेप्यपदकार्यत्वात्प्रवृत्तिरितिभावः विधित्वानुरोधात्गो
णस्यवास्यप्रवृत्तिः वर्णेश्वेदितितद्विशिष्टश्वेदित्यर्थः अन्यथागुणोशुक्लादयः पुंसीत्युक्त्याऽसंगतंस्यादितिबोध्यं
।सूत्रेवर्णशब्दोशब्दाद्यन्तः कालान्नेतिक्कोर्यगुणायुक्तेत्यर्थः नील्याअनिति।वृत्त्यनुसारेणेदं।प्रतिपदोक्तत्वादन्यत्र
तिङीषंतप्रविष्टनीलशब्दस्येवात्रग्रहणंनत्वस्यलाक्षणिकत्वात् अनाच्छादनेइतिनीलवर्णवतीशाटीत्यर्थेनीलीति
वारणायचरितार्थेनीलस्यारक्तागोरित्यर्थेनीलेत्येवोचितमितिपरे।मैथुनेच्छाशब्दोप्यत्राद्यन्तंतस्तदुतीर्थः अन्येतिमे त्य
युनादन्यपघेच्छतिकमेलेषपतेत्सुकज्ञ।श्रोणाशब्दोवर्णवाचीवर्णानांतरोत्याघुदात्त अन्यतइ जिसिद्धेविकल्पार्थमि
दंवोता।अत्रगुणवचनशब्देनसमस्तकृदंततद्धितांतसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दोग्रह्यते।आकडा

रसूत्रभाष्यपर्यालोचनयाता दृष्टानामेव तत्संज्ञालाभात्। तत्र हि प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञामुक्त्वाग्रे तद्व्यापकत्वेनैताः क्र
मेणापठिताः। गुणवचनेत्यन्वर्थसंज्ञया गुणोपसर्जनगुणिवाचकानामेव तत्र दृष्टानां सा संज्ञेति तेन रूपादीनां ग्रहणं जाति पदे
नाकृतिग्रहणाद्द्रव्यवृत्तिजातिवाचकानामेव तत्र ग्रहणात् कठादिशाखा तद्धीहृणां च तद्धितान्तत्वादेव व्यावृत्तिः। एतत्सूत्र
४ भाष्योक्तं सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः इति गुणलक्षणं त्वेकदेशपुर
क्तिर्बहुविशेषणानां वैयर्थ्यात् भाष्यकृताऽव्याख्यानाच्च तस्माट्टीकाकृता रसूत्रोक्तमेव भाष्यसंमतमिति भाष्यप्रदीपोद्यो
ते निरूपितं। शुचिरिति। शुचेर्रोगादिकः। किं दिन्नू। उतइत्यस्याभावेऽपि खरुसंयोगोपधान्नेत्येतन्नाम श्यैनात इत्यस्यात्रासं
बंधः उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् क्रादिकाणादित्यस्यात्राप्रवृत्तिरित्यभिमानः। शुक्लेतितु प्रत्युदाहरणमुचितं। तपरः किं। वधूः
कासू। वधूः स्नुषा नवोढा स्त्रीका सू विकलवाचिस्यादिति कोशबलेन नवोढात्वस्य विकलवाकृत्वस्य च प्रवृत्तिनिमित्त
त्वेन खरुशब्दवद्गुणवचनत्वात्। पतिंवरेति। पतिलाभोत्कण्ठावतीत्यर्थः। बह्वादि। बहुशब्दस्योक्तरीत्या गुणवचनत्वा
ए॰२ भावेन ग्रहणं। कृदिकारादिति सर्वत इति च गंसूत्रे। अक्तिनोपीत्यर्थः। व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न सुगंधि
प्रियकतिर्वैश्यपत्यादीति वृत्तिः। पुराणप्रोक्तेत्र पठ्यते सयद्यपि अयं यथोनुविज्ञः। पुराणाइत्यादावंतोदात्तदर्शने अ॰२ रामं॰
घृतादिपाठादंतोदात्तइत्युदात्त[redacted] निवृत्तिस्वरेणातनोडीपूडीषोः स्वरे विशेषाभावस्तथाप्यत्रपाठसाम

र्थात्यक्षे टाबेवेति बोध्यं। अजननिरितिः आक्रोशे नञ्यनिरिति त्रनेरनिः अहन्त्र प्राप्ते त्र पठ्यते सामर्थ्यादुपसर्ज
नाधिकारबाधः टी घ्रोन्ही प्रावृड्ति ङीष्यंतो टाप् बह्वादिराकृतिगणादिति गणारत्नकृता। पुंयोगादाहेतौ पंचमी। आ
ख्यायामिति पंचम्यर्थे सप्तमी। आख्याशब्दो बोधकपरः आख्या चोपस्थितत्वात्पुंस एव न स्त्रियाः स्त्रियां वर्त्तमान
स्य आख्यत्वाव्यभिचारादाख्यापदवैयर्थ्यापत्तेः पुंस्त्ववयः प्रसिद्धः शब्दवृद्वत्यर्थः पुंयोगाद्धेतोः प्रवृत्तिनिमित्तारोप
णात्स्त्रियां वर्त्तमानात्पुंबोधकाच्छब्दान्ङीषित्यर्थः योगः संबंधः पुंयोगात्किं देवदत्ता आख्यायां किं प्रसूता। तद्भावे हि
स्त्रियां वर्त्तमानेयत्प्रातिपदिकं पुंयोगहेतुकप्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थोपि संभाव्येत अस्तिहि तत्प्रवृत्तिनिमित्ते प्र
सवे पुंयोगहेतुकत्वं उक्तपुमाख्यातुर्नेष्यतिभावः पुंयोगो त्र दांपत्यरूप एवेति भाष्यस्वरसः यथेयं भर्त्रे पापकृतानुबं
धादीन्लभते एवं तच्छब्दमपीति भाष्योक्ते अदेवकीत्यादितु गोणादिष्वबोध्यमिति केचित्। गोपालिकेति गाः पाल
यतीति गोपालः स एव गोपालकस्तस्य स्त्रीत्यर्थः एवुल् तस्य तु कारकषष्ठ्या समासनिषेधाच्छेषषष्ठ्यासमासे आ
पः सुपः परत्वादित्वं दुर्लभं। वस्तुतः शेषषष्ठ्या अप्यत्र कारकत्वात्सुवुत्पत्तेः पूर्वमेव तत्रापि समासः यथाक
थंचित्कारकग्रहणोपि कथंचित्कारकत्वमादाय गतिकारकोपपदानामित्यस्य प्रवृत्तेरन्यथा भाष्यात् उपपदमति
ङिति सूत्रभाष्याच्च लाभात् यद्वा तल्लिबेध स्यानित्यत्वाद प्रवृत्तेः कारकषष्ठ्याः सुवुत्पत्तेः पूर्वं समासेन न तत्रापीत्वं

सूत्रलभं सूर्येति सन्त्रैः क्यष्ण्याघुदात्तसूर्येषु ब्रुत्वाप्यंतोदात्तमिदं। एतेन ङीब्विधेन टापेव सिद्धिरित्यपास्तं। सूरीति सूर्यस्य स्त्रीया
कुंतीयमानुषीनदेवतेत्यर्थः। महत्त्वेद्दूतिति योगएवेषां स्त्रीत्वमितिभावः। यवनाल्लिप्यामिति। लिप्यर्थे कोत्र ङीषूतस्येद मि
त्यराबाधक इतिबहवः। लिपिरक्षरविन्यासः। मातुलेति मातुलान्यित्यं प्राप्ते उपाध्यायाद्प्राप्ते विभाषेयं। यातुस्त्वयमेवेति त्र्यपा
दाने स्त्रियांग्रहणं उपसंख्यानेन दृतांतात्ववाङीषितितत्तीयेद्दूः श्वेति सूत्रे वार्त्तिकादिति भावः। उपेत्याधीयतेयस्या इति विग्रहः।
अर्येति। हस्वादित्तदाह स्वामिनीति अर्येः स्वामिवैश्ययोरित्युक्तेः। आर्यीति पाठस्तु कैयटाघसंमतः। स्वार्थे इति। अतएव
भाष्ये यांराीअर्येत्येवोक्तं। पुंयोगएव प्रवृत्तेतु उपाध्यायीतिवरयीतिपक्षेङीषमेवोदाहरेत्। कमेरणपणीति सूत्रं त्विंद्री
त्यादिप्याद्वृत्यर्थमितिभावः। करणादितिवक्तव्ये पूर्वग्रहणादनुवृत्तप्रातिपदिकरूपान्यपदार्थेऽवयववाचिपूर्वग्र
हेन बहुव्रीहिः तेन वस्त्रेण क्रीतेतिवाक्ये नअतइति चानुवर्त्तते। करणेकिं सुक्रीता। धनक्रीतेति। कर्त्तृकरणे इत्यत्र
बहुलग्रहणोन गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वादत्र सुबुत्पत्त्यनंतरमेव समास इति भावः। इदमुपपदमति
ङितिसूत्रे कैयटे स्पष्टं। अयमत्रादिषित्यन्ये। गतीत्यादेरनित्यत्वेन मानमितितदाशयः। अतएवैतत्कर्त्तृकर रामं॰
णे इति सूत्रे बहुलग्रहणफलत्वेन भाष्येनोक्तं मूलत्रं बांबेति सूत्रे गंकादिग्रहणं तुनियमार्थं तेनहृदिस्पृक् इत्या
दौषत्वं नेति दिक्। अल्पाख्यामितीति कङ्ग्रहणोगतिकारकपूर्वस्यापीतिवि[illegible]शिष्टस्यक्तांतत्वं अल्पाख्यायामिति सम .154

= सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे उत्तरपदस्यपदत्वाभावात् आसुदन्योरिसेतदप्रव्रत्यादुरएकोरिसेव सिद्धे इदं नियमार्थमितिभावः

दायोपाधिः अल्पत्वं करणागतं क्रियागतं वा क्तांतांतादित्यर्थः प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धक्तांतेन जातिपदिकस्यवि
शेषणात्। तुल्यभिन्नीति जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठेति भिन्नशब्दस्य परनिपातः पाणिगृहीतीति। अग्निसाक्षिक
तया गृहीतपाणिकेत्यर्थः भाष्ये तु पाणिगृहीत्यादीनां विशेषइत्युक्तं। अस्वांगमस्वांगंपूर्वं च तत्तत्पदं पूर्वपदं पुनः कर्म पूर्व। नस्वांग पू
धारयः अस्वांगभूतात्पूर्वपदात्परं यत्क्तांतं तदंतं बहुव्रीहेरित्यर्थः उत्तरसूत्रे भाष्ये कल्याणपाणिपादेत्यादौ तत्प्र
वृत्तिवारणाय तत्रैतदनुवर्त्य कर्मधारयस्याश्रयणेनात्रापि तथैवौचित्यात्। तत्र यदुपसर्जनं पाणिपादमिति समुदायो न
स्वांगं स्वांगसमुदायश्च न स्वांगशब्देन गृह्यते यत्तु स्वांगं पादेति न तत्स्वांगरूपपूर्वपदात्परमित्युक्तं एवं च करमुखीत्या
घसाध्वेव। जातिपूर्वादितीहापि संबध्यतेऽन्यथा बहुनञादीनामस्वांगत्वे न विकल्पः स्यात्तत्पूर्वके दुर्वारत्वात्। तदाह नि
त्यप्राप्ते इति। वस्त्रच्छन्नेति बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते चानुदात्तान्तोयं। पुत्रादिनीत्यादौ सुप्यजा
तावितिनिर्देशेन नाकृतिग्रहणात्वाद्यभावेन च पुत्रशब्दस्य जातिवचनत्वाभावेपि पुत्रहतीत्यादौ गोणादिङी
षिति बाध्यं अस्वांगादित्येव सिद्धे पूर्वपदग्रहणं स्पष्टार्थं किं च तदभावेऽस्वांगादिति प्राधान्याद्बहुव्रीहिविशेषणं
स्यादिति स्वांगाच्चो। तदंतादित्युपसर्जनग्रहणालब्धं बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणफलमाहातिकेशी
ति। एकविभक्तीति केशानामुपसर्जनत्वमप्रधानत्वं च शिखेति। इदमेव प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादिस्तु शिखा

तंत्रसिद्धत्वविशिष्टेदंतत्वाभावेनाप्राप्तेः यदपि भाष्येऽशिखेति प्रत्युदाहृतं तस्याप्येकदेशएव तात्पर्यं। नञ्पूर्वे सहनञ्वि
ति निषेधेन प्राप्त्यभावात्। एतेन क्रोडादिषु शिखाग्रहणं भाष्यपाठ इत्यपास्तं। ननु स्वमंगं स्वांगं चेत्सुमुखाशालेत्यत्रापि स्वा
न्मुखस्य शालांगत्वात्सुकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात्। केशानां तदंगत्वाभावादत आह। द्रवमिति। स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं
मूर्तिः। रथ्येति। इदानीं प्राणिस्थत्वाभावात्पूर्वलक्षणेनासिद्धिः। एवं चेदं पूर्वलक्षणे प्राणिस्थत्वमुपलक्षणमित्यत्र
तात्पर्यग्राहकमिति भावः। प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिनि कदाप्यदृष्टत्वादाह तेन चेदिति। अप्राणिनोपि स्वांगं यदि
तेन तज्जातीयेन वस्तुना प्राणी यथासंबद्धस्तथाऽप्राणी संबद्धश्चेदित्यर्थः। अत एव तस्य चेत्तथायुतमित्यस्याप्राणि
नोपि स्वांगमिति शेषो भाष्ये दर्शितः। पुरस्ता[illegible]दिति। सह्यनंतरस्यैव बाधकः। मध्येइति। सहि पूर्वस्यैव बाधकः। प्रामा
णिकाइति। एवं च सुगात्रीत्यादि प्रयोगाएवेति भावः। नखक्रोडेति टाबंतोयं स्वभावतो विशेषविषयः। शूर्पणखे
ति पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं केवलं यौगिकत्वे तु शूर्पनखीत्येव। नडीविति स्वरितत्वादिति भावः। इति शब्द इति।
एवं च भाषायामिति व्यर्थं छंदसीत्यस्य दिक्पूर्वपदादित्यत्रासंबंधेनास्वरितत्वादसंबंधसिद्धेः। परेतु दिगिति सूत्रे
वाह इत्यत्र च छंदसीति वर्त्तते लोके तु वर्त्तनो[illegible]दात्तमेव प्राङ्मुखीति एवं च तन्निवृत्तिबोधनाय भाषाग्रहणं इतिश्चा

राम॰

155

१५५

र्थेति नन्वेवं दृषद्यपि अत एव ङेः रामिति सूत्रे केचित् पठन्ति सख्यशिश्वीच भाषायामिति पाठो दृश्यते इत्याहुः कश्चिदिति सर्वे वि
धीनां कृदिकारादिवैकल्पिकत्वेन सखा सप्रत्ययदीभवेति सिद्धान्तं विघटेत शिशुरस्यादित्य शिश्वी क्वचिदस्याद्युदात्तत्वं तु छांद
सत्वात्। जातिग्रहणेन अर्थैकार्यो संभवान्नदूचकाग्रहणामित्याह जातिवाचीति। अनन्यभावे विषयपशब्द इत्याह नच
स्त्रियामिनि पतिमिति। भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं जातिर्नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमित्यस्य च प्रयु
क्तादिगुणस्यैकत्वनित्यत्वपक्षे तत्र जातिव्याप्तिर्ज्ञेनेन प्राप्यते सा जातिरिति च युवत्वादावव्याप्तमत आह आकृतीति
ग्रहणामिति करणेल्युट् सामान्ये नपुंसकं आकृतिरवयवसंनिवेशः आकृतिग्रहणं यस्या इति विग्रहः तदाह अनु
गतेति ईदृश्याकासेगोरित्याकृत्युपदेशादिव्यंग्यत्वार्थः न च बालाद्यवस्थाभेदभिन्नानेकदेहवृत्तिदेवदत्तत्वा
देराकृतिव्यंग्यत्वेन तत्र जातिव्याप्तिरिति वाच्यं। समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यंग्यत्वार्थात्।
अवस्थाभेदेपि तदेवेदमिति प्रतीतेः स एवायमिति प्रतीतेश्च तज्जातीयोयमित्यप्रतीतेश्च अत एवं द्वित्वादिकं न जातिः
पंचैवं द्रोपाख्यानादिभिरनेकेषां समकालिकत्वेपि सर्वेषां संस्थानस्यैकत्वेमानाभावात्। दुर्गोऽपरोत्याद्यौ स्त्रीविष
यत्वादपि न ङीष्। तटीति अनुगतसंस्थानव्यंग्यमेतत् जलसमीपदेशविशेषो हि तटं। नन्वेवं वृषलत्वादीनां जा
तित्वं न स्यात् अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणादिसाधारण्येन तस्या आकृतिग्रहणत्वाभावात् किंतु साक्षादुपदेशगम्या

सेत्यत आह लिंगानामिति। द्व्यमपि जातिरित्यर्थः। लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी सर्वाणि लिंगानि न भजंतीति सर्वे प्राद्युस्य लिं-
गापेक्षत्वे विभाष्य प्राप्ताण्यादृष्टजोऽपिः समासश्च। आख्यातमाख्यानमुपदेशः कथनात् उपदेशान्। एकत्रै दृष्ट इत्युपदि-
ष्टे अन्यत्र तद्गृहे माना भावान्नेन्द्रत्वादित्यथा। ब्राह्मणत्वं तु एकत्रोपदिष्टेन तत्पित्रादिषु सुग्रहं वृषलत्वं तदपत्यतत्सहोदरा-
दौ सुग्रहं। अत्राकृतिग्रहणेति निःत्यानित्यसाधारणमिति युवत्वादिकमपि जातिरेतन्मते। अपर आह इत्यादिना यावद्द्रव्यभा-
वि [redacted] त्वमित्यनित्यव्यावृत्तं लक्षणांतरं भाष्ये दर्शितं एवं च भिन्नऋषिकत्वैकलक्षणाद्रूपत्रामा-
एपेन कुमारादिष्वाप्नुहैं जातिकार्यविकल्पः अत एव युवजातिरित्यत्र पुंवत्वं युवतितरेत्यत्र तरभावश्च भाष्ये उदाहृतः
नन्वेताभ्यामप्यौपगवी कठीत्यादेरसंग्रहो नुगतसंस्थानव्यंग्यत्वाभावात्स्त्वं लिंगत्वाच्चेत्यत आह। गोत्रं चेति। प्राप्त्वी-
यमत्र गोत्रमत एव गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां लुगिति न्यासे औपगवी माणविकेत्यत्रापि अनुपसर्जनमित्य-
नुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति माभूदेवमणंतादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यतिइति प्रौढ्या पूर्वपक्षिणोक्तेन त-
दंगीकृत्य वइहतर्ह्यौपगवी भार्यः जातिलक्षणाः पुंवत्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति माभूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति
एवं तर्हि स्नुचुकायनीभार्ये दोष इत्येको गोत्र इति सूत्रस्थ भाष्ये युवापत्यस्य जातित्वाभावकथनं संगच्छते अन्यथा
जातिलक्षणाङ्गीषएवपरत्वाद्युक्तं युक्तत्वं पुंवत्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यसंगतिः स्व स्नुचुकायनीभार्ये दोषस्तुङीषू पुं

वत्त्वप्रतिषेधप्रयोरसिद्धिरूपो बोध्यः । सर्वे तोक्ति नृत्यादि ति ङीषि तु पुंवत्त्वप्रतिषेधासिद्धिरेव दोषः । अत एव ब्राह्मो जाताविति सू
त्रेऽपत्ये जातौ नेत्यर्थः संगच्छते तत्र वत्त्वपत्यस्य जातित्वाव्यभिचारात्तत्र संगतिर्ब्राह्मो नारद इत्यसिद्धिरतः सामर्थ्येनात्र शा
स्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहीतुमौचित्यं । अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तेऽवन्तीत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषित्यनुपसर्जनादिति सूत्रभाष्ये त्व
नन्तरे श्वदस्यास्मिन्द्रोणायनिवद्गो चत्वारोपदृत्यभिप्रायेण । पूर्नितु न शास्त्रीयगोत्रत्वारोपस्तत्र युवेव न गोत्रमितिनियमे
न संज्ञानिषेधात्तदाहापत्यप्रत्ययान्त इति अपत्यं पौत्रप्रभृतीति परिभाषित इति शेषः । शाखाध्येत्रिति षष्ठीतत्पुरुषः शाखा
यामस्त्रीविषयत्वात् जातिकार्यं लभत इति अनेनासातिदेशत्वं बोधयति कठेन प्रोक्तमधीत इति वैशंपायनान्तेवासित्वात्प्रो
क्तार्थे णिनेः कठचरकादि ति लुक् । अध्येत्रणः प्रोक्ताल्लुक् वह्वृक्चोध्येतव्यांपस्पा इति विग्रहे ऋक्पूरित्यप्समा
सांतः स्त्रिया अध्ययनाभावे विपितृ ह्वृच्यत्वमक्षाल्बह्वृचयथानधीयाने माणवके । ब्राह्मणीत्यत्रापत्ये णि ब्राह्मो जाताविति तु
क्ते स्त्रि लोपाभावः परेतु आकृतिग्रहणेत्येवलक्षणमाकृतिपदमुपदेशोपलक्षणमाकृतिद्वारा साक्षाद्वोपदेशेन ग्राह्या
जातिरित्यर्थः तत्रेह शाकारो गोरित्याकृत्युपदेशग्राह्या गोत्वादिर्जातिः । अयं ब्राह्मण इति साक्षादुपदेशग्राह्या ब्राह्मण
त्वादिर्जातिः यद्वाकृतिग्रहणा जातिग्राहकोपदेशस्याप्युपलक्षणं लिंगानां च न सर्वभागितित्स्वरूपानुवादस्तेन शुक्ला
दि गुणानामेकत्वेपि जातित्वाभावो बोधितः । अत एव विशेषणानां चेति सूत्रे जाते राविष्टलिंगत्वं भाष्ये उक्तमाविष्टर

लिंगत्वं नियतलिंगत्वमिति केपरः तच्च प्रायिकमिति केचित् भाष्यप्रामाण्यात् ज्ञातेरेकशक्त्या वाच्यापान्न त्रिलिंगता तट त्रिष्वित्यादिको
शक्ततां प्रमाद इत्यन्ये। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यनेनैकत्वमनेकानुगतत्वं च बोधितं। सकृदेकवारं कचिद्व्यक्तौ साक्षात्कृतिद्वा
रा वा यदि शाच्यत्वं तदैव गृहीतुं शक्येति तदर्थः गोत्रं चेत्यादि प्राग्वदेव। अत एव प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः
असर्वलिंगां बह्वर्थीं तां जातिं कवयो विदुरिति लक्षणांतरं भाष्ये उक्तं। सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां यानोत्पन्ना
त्रिसा जातिरिति लक्षणं यावद्द्रव्यभाविनी तितदर्थः अनेन गोत्वब्राह्मणत्वाद्योरुभयोरपि संग्रहः गुणैर्युगपत्
द्रव्येण संबध्यते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्य नोपलंभस्तथा जातिरहितस्यापीत्यर्थ इति केपरः इदं स्वरूपकथनमेव।
अत्र लक्षणेऽसर्वलिंगामित्येतन्मदुक्तार्थकमेव न तु लक्षणांतरमनुपयोगात् बह्वर्थीं सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः
एतदेकवाक्यतया पूर्वलक्षणेपि मदुक्तव्याख्यैवोचिता। अत एव कः पुनरनयोर्जा तिलक्षणयोर्विशेषः यथा
पूर्वलक्षणं तथा कुमारीभार्येति भवितव्यं यथोत्तरं तथा कुमारभार्येति भाष्ये लक्षणमित्येकवचनमेव प्रयुक्तं
अत एवाकडारसूत्रशेषे आकृतिग्रहणा जातिरित्येवोक्तं भाष्ये इत्याहुः बलाकेति अयं च विसकंठिकापर्यायवा
च्यजातिविशेषवाची। स च बकत्वव्याप्यान्यो वेत्यन्यत्। अस्त्रीविषयादित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिंगांतररहित
मित्यादित्यर्थः एतेन बलाकायतीति योगिकस्य सर्वलिंगत्वात् बलाका बकपंक्तिः स्याद्बलाका विसकंठिका